Ангел Каралийчев

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

В ТРИ ТОМА

Под редакцията на
СИМЕОН СУЛТАНОВ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София 1963

Ангел Каралийчев

ИЗБРАНИ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

ТОМ ТРЕТИ

РАЗКАЗИ * ОЧЕРЦИ
* ПЪТЕПИСИ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София 1963

ω Ангел Каралийчев

ВЪЛШЕБНИТЕ ИЗВОРИ

Този разказ авторът извлече от книжовните трудове на римлянина Анастасий Библиотекар, който е живял през IX век в Цариград и е оставил много страници от нашата далечна история.

Максимиан Херкулий беше римски император в края на третия век от нашата ера. Той се намираше в Солун и смяташе християните за най-големи врагове на империята, затуй се мъчеше с огън и меч да изтрие славяните, между които се срещаха най-много привърженици на новата вяра. Гореше ги на клади, разпъваше ги на кръстове покрай пътищата, пълнеше с тях оловните мини и каменоломните, но славяните нямаха свършек, защото бяха повече на брой от старите коренни жители—траките—и от елините, които живееха само в градовете, където спираха риболовните кораби и галерите—преносвачи на стоки и римски войници. През мартенските дни императорът в Солун падна от тежка, невярна болест, захвана да пъшка, да се мята и да охка като прободен с меч в корема. Разтичаха се придворните лекари. Налагаха челото му с мокри кърпи, натопени в оцет, за да вземат огъня, даваха му да пие сок от току-що накъсани теменужки, наливаха в устата му мръсна течност от човешки нечистотии, готвеха му яденета със змийска мас. . . Нищо не помагаше. Болките порастоха. Веднъж войниците, които бяха на

лагер в тракийския град Филипополи, доведоха един стар славянски знахар с коса, жълта като слама, и плащеница от овча-кожа, босоног. Той погледна болния, отвори му устата, накара го да си покаже езика, който беше побелял от огъня, и лекичко захвана да опипва стомаха му. Когато ръката на знахаря понатисна дясната страна под ребрата и докосна мястото, където беше злъчката, болният ревна и му хвана ръката.

— Прободи ме! — извика Максимиан.

Най-близкият войник, изправен до вратата на спалнята, дигна копието си да удари знахаря, но той прибра ръката си. На болния мигом олекна и императорът отстрани войника с десницата си.

— Казвай — попита Максимиан, — как мога да се излекувам?

— За твоята болест има само един лек — отвърна знахарят. — Трябва да заминеш на топлите извори и там да пиеш две недели от водата им по три пъти на ден.

— Къде се намират тези топли извори? — попита императорът.

— Там — показа с ръка на изток знахарят, — един ден път от брега на голямото море. Ние достигаме от Филипополи до топлите извори за един ден, но вашите войници могат да стигнат наблизо до лековището, ако тръгнат по вода с галерите. Най-напред те минават през Пропонтида, сетне спират за малко в пристанището Византион, завиват наляво и навлизат във водите на голямото море, което вие наричате Понт Евксинос. За два деня път по морето се стига до Аполония. Там ще слезеш от галерата и на ръце твоите хора ще те отнесат до топлите вълшебни извори, които лекуват тази страшна болест. Ако пиеш две недели от топлата вода, цялата отрова, която те мъчи сега, ще се превърне на дребни песъчинки и ти ще ги изкараш навън. Аз съм знахарят, когото познават и славяните, и римляните във Филиповия град. Ако не получиш здраве от изворите, където те изпращам — отсечи ми главата!

— Каква награда ще искаш, ако се излекувам с онази вода? — попита императорът.

— Недей разпъва на кръст привържениците на новата вяра. Нищо друго не искам.

Същия ден четирима носачи отнесоха болния император до пристанището и го наместиха върху палубата на една римска военна галера с два реда лопати, висока мачта и опънати яки платна. Седемдесет души роби от Картаген, оковани с вериги, движеха ритмично под команда лопатите и пееха някаква проточена африканска тъжна песен. В галерата заеха места двамина центуриони с метални ризи и дълги копринени плащове. Те докараха двеста души от императорската гвардия и когато войниците стъпиха върху галерата, тя потъна на четири педи дълбочина. Императорската свита — придворните, готвачите, конете, актьорите и флейтистите — напълниха втората галера, която тръгна по морската бяла бразда, изорана от първата. Два дни и две нощи плуваха галерите, додето стигнат пристанището Византион. Там спряха да напълнят буретата с прясна вода и когато потеглиха към Черно море, подире им от Златния рог се навървиха още седем римски галери, натоварени с въоръжени легионери от Византион. Те отиваха да пазят живота на болния император. На третата нощ римските галери спряха в Аполония. Нощта беше топла и звездна. Императорът пожела да го отнесат в лятната вила на местния владетел и там прекара в безсъние. Рано на другата сутрин императорските носачи нарамиха носилката и понесоха Максимиана към изворите на планината. Подир носилката тръгнаха хиляди римски войници. Късно вечерта на четвъртия ден със запалени главни римляните намериха вдън горите димящите топли извори, от които излизаше бяла пара. Отвъд малката речица Маймундере, която шумолеше в един дълбок дол, на равна голяма поляна те построиха бялата императорска шатра. Пред шатрата побиха един висок позлатен прът. Най-отгоре беше разперил криле златният императорски орел. Войниците окръжиха шатрата

и се натъркаляха да нощуват върху тревата, под гъстия листак на смокините. Императора отнесоха на най-близкия извор, гребнаха му вода със златна паничка и му дадоха да пие. Като я изпи, той изяде една зряла смокиня, която му донесоха току-що откъсната, и през нощта Максимиан за първи път спа до разсъмване, когато го събуди зловещ крясък на маймуни. Те се боричкаха в близкия дол на реката.

Императорът постъпи тъй, както му беше поръчал знахарят от Филипополи. Две недели той пи топла вода, гребана направо от извора със златна чаша. Болките му малко позатихнаха, но на четиринадесетия ден нечовешко страдание разкъса стомаха му. Херкулий помисли, че е настъпил последният му час, но подир малко проливна пот рукна от челото му, намокри гърдите му и когато прислужниците дотичаха да му помогнат и дребните песъчинки нападаха на земята — изведнъж му олекна. Императорът изрева от радост. Войниците, които нахълтаха в шатрата, го завариха прав и пламнал от възбуда.

— Олекна ми! — извика той и се тръшна в леглото. — Никой да не тревожи моя сън и да не ме буди, докато не се дигна сам от леглото.

Заспа дълбоко, тъй както не беше спал от три месеца. Цели две нощи и два дни не отвори очите си. На третия ден скочи гладен като вълк. Донесоха му печени косове, които страшно обичаше — изяде ги. Донесоха му една медна пита, току-що извадена от тракийски кошер. Наляха му гъсто черно вино, което беше по-тръпчиво от римските и замая бързо главата му. Поднесоха му най на края сухи бадеми, натопени в меден сок.

— Искам зрелища! Постройте арена! Подир пладне моят непобедим борец Лией нека призове на двубой най-силните мъже, които се покриват с наметала от зверски кожи наместо римски тоги — да излязат насреща му, ако посмеят!

Борецът Лией пристигна от Солун с императорската галера. Той имаше великански ръст и могъщи ръце. Очите му бяха като очи на тигър, току-що пуснат от клетката срещу гладиаторите, които се бранят с къси брадвички и стоманени мечове. Максимиан го водеше по всичките арени на своята огромна империя, защото навсякъде, където господаруваха гражданите, облечени с тоги, имаше арени и нямаше на света човек, равен на императорския борец. Император Максимиан Херкулий пред всички се гордееше с непобедимия римлянин и го показваше на гостите си като най-голямо съкровище.

Надвечер от околните горски землянки, забутани в непроходимите гъсталаци, наизлязоха полуголи траки, наметнати с нещавени кожи, нестригани коси до раменете и жадни очи, да видят какво ще стане. Те научиха от римските войници, че ще има борба между най-силния римски борец на света и тракиеца, който посмее да излезе насреща му. На полянката пред императорската шатра бяха издигнали арена, направена от дялани дървета. Около арената имаше три реда дървени седалки, върху които се наместиха траките. Римляните окръжиха арената с голям пръстен от хора, плътно изправени един до друг. За императора изнесоха невиждан стол, направен от слонова кост, със златни украшения. . .

С гръмовит глас се провикна глашатаят. Той съобщи на траките и на римските войници, че големият човек, който е скръстил надменно ръце, изправен на арената, ще се бори с най-силния мъж между траките. Нека оня, който иска да си премери силите с великана, излезе срещу Лией! Ако тракиецът надвие римския борец, той ще го награди богато — ще му напълни торбата с денарии и ще го дари с два коня, които струват колкото един тракийски град — най-големия. Ако Лией дигне на ръце победения трак и го понесе над главата си — клетникът ще полети отвъд пръстена на войниците и ще издъхне мигом там, където падне. Римлянинът за победата си не иска никаква награда.

— Кой ще излезе на арената? — изкрещя глашатаят на римски език и повтори думите си на тракийски.

Тогава от най-горната седалка скочи един млад мъж със същата зверска кожа на раменете, каквито носеха другите траки, но очите му бяха сини, а косата — сламена. Той рече високо:

— Аз!

Метна се пъргаво на арената и погледна най-напред императора, който стана прав пред креслото си и го попита:

— Кой си ти?

— Аз съм славянинът Нестор.

— Ти си още много млад и колесницата на твоя път не е стигнала до средата на живота. Защо си решил да умреш толкова рано? Навярно те е натиснала тежка сиромашия и искаш да спечелиш наведнъж много денарии. Този ден е радостен за мене и аз ще го отбележа с едно добро дело. Ти ми се нравиш, защото си много смел. Ако се откажеш от борбата с моя лъв Лией, аз ще те даря с две торби денарии и четири коня ще ти дам. Слизай от арената!

Но гордият Нестор се усмихна и отвърна:

Не се бие Нестор за ниви, ливади,
най се бие Нестор, да надвие!

Императорът безпомощно отпусна ръце и седна в креслото си.

— Почвайте! — заповяда той.

Флейтистите писнаха. Тъпаните затътнаха.

Нестор, преди да започне борбата, измери с очи великана, отстъпи две-три крачки назад, разтвори хищно като граблива птица пръстите и на двете си ръце и се втурна — същинска мълния — напред. Само за един миг той сграби през кръста тежкия човек и преди Лией да размаха огромните си ръце, славянинът го издигна нагоре със страшна сила и го понесе към императора. Римлянинът захвана да рита във въздуха, а Нестор го отнесе до края на арената, премери с очи сякаш къде ще падне и го просна тъкмо в нозете на Максимиана. Зрителите изреваха, а императорът прехапа устни и стана бял като платно. Непобедимият великан можа само да издигне нагоре

десницата си, но тя се отпусна немощна и тупна на земята. От устата на борeца избликна алена кръв, потече по бузата му и накваси тревата. Траките и славяните нададоха тържествуващ вик. Римляните с голяма почит сториха път на Нестора и го съпроводиха с очи по пътеката, що слизаше към Маймун дере.

Максимиан се дигна, погледна като зашеметен навалицата с блуждаещ поглед и влезе в шатъра си. Хвърли се върху леглото, страшна скръб го затресе. Подир един час той се измъкна на поляната и поръча на войниците от своята гвардия:

— Този славянин погуби най-личния борец между римляните. Доведете ми го още тази нощ! Искам да му дам наградата. Глава за глава!

Втурнаха се римляните да търсят победителя Нестор, но той беше потънал в гъстите гори покрай Маймун дере. Докато се появи луната след полунощ, Максимиан лежа на очите си и пъшка. Но войниците му се върнаха с празни ръце. Когато настъпи петнадесетият ден, императорът пи за последен ден лековита вода от горещия извор и заповяда на строителите, които вървяха с него, за един месец да построят голяма баня и на лично място да отбележат с червени тухли името му и годината на неговото царуване. . .

Годините отлитаха, а изворите, които носеха здраве на хиляди болни несретници, бликаха все тъй млади и пълни с кипящо здраве. Подир половин век наследниците на Максимиана започнаха да строят хилядолетна висока стена от камъни и печени червени тухли. Докато петият век от нашата ера хване юздите на императорската колесница и шибне конете, там, където по-рано кадяха дим землянките на траките, израсна бял град с дворци от цветен мрамор и дивни градини. Този град носеше име Августас. В него имаха достъп само римските императори и техните пълководци.

След 1600 години от някогашната римска императорска крепост е оцелял само тухленият надпис на Максимиановата баня, но в цялата околност се е ширнал новият град Хисар с прекрасни почивни домове, лечебни извори и смокинови градини.

МАДАРСКА ЛЕГЕНДА

Обадиха се тихи щурци. Зашъпна топлата полегнала трева, зашътаха светулки в клонака край малките мадарски водениці. Над тях потрепераха върбите и разкършиха бели клони. Гъстият листак задавено зашумоля. Големите търкулнати надоле, дялани преди векове камъни потънаха в мрачината. Горе, над върховете, трепна една жълта звезда и пое над синьото Дунавско поле. Подире ѝ тръгнаха други две, като помамени пилета. Техните гласове са заглъхнали високо някъде в златистия прах на Млечния път. По-силно запяха щурците, тревата и листето зашумоляха, затрепера бистрият ручей в долчината — окъпа ги лунна светлина. Над стръмните скали се търкулна месечината и учудено спря до крайчеца на един камък. Сякаш се чудеше да плувне ли надоле над житната равнина в синевината, или да се търкулне на меката трева под люляките и заспи ведър летен сън. Загледа се ясноликата месечина към широките нивя, които бърже обличаха сребърна нощна риза, наведе се през камъка и плисна като из ведро светлина връз малките, изровени от земята стени на древни жилища, заля разбутания камънак, помилва надгробните кръстове, побити преди хилядо години. . .

Забърза над Мадарската крепост, където отколе са рухнали високите каменни стени с островърхи кули, дълбоки, кръгли прозорчета и тесни бойници. Мина над задрямалата тъмна горица и нежно докосна

вейките на люляките, натежали от цветове и птици.

Каква върволица от векове е видяла тая жълта глава!

Къде е сега оная земя, къде са сега ония хора, които преди девет столетия са препускали през Дунавското поле, гонили са глигани в делиорманските гори, пили са медовина от ешмедеметата и са развявали наместо знамена черни конски опашки? Къде са ордите, облечени в тежки железни ризници, с тънки копия, като градоносен облак устремени на юг? Къде са дворците, пред които чужденецът се е спирал омагьосан? Къде са варварите, които са вярвали в орлите, къде са първите християни?

Голямо, учудено небесно око, когато преди хилядо години се показваше над оня същия камък, където беше преди малко, ти огряваше най-силната българска крепост. Ти се носеше над заспали тихи кули, над дълбоки гори — пълни със зверове и самодиви — и ръсеше жълт пламък над някогашния белокамен престолен град. Срещаше ли по улиците млади влюбени сърца, упоени от нощна радост? Ловеше ли думите им? Разкажи за ония корави и жестоки полудиви мъже със засъхнала кръв по кожените дрехи, които нощем, облегнати на копията си, тъгуваха за далечната прародина, останала някъде в степите край Волга като сън, като приказка.

Разкажи една приказка!

Налягали в гъстата копринена трева, ние ще слушаме твоя глас. Щурците ще онемеят, а горе просънен нощен ветрец ще полюшва люляковите клони, натежали от цвят и птици.

Конникът, издълбан в скалите, ще оживее, ще смахмузи напукания корем на коня си и тежко ще затропат четири каменни копита по градините и покривите на Мадара. Ще затрепери цялото Дунавско поле. Додето плесне криле и нададе вик първият петел, каменният кон ще засмуче жадно вода от белия Дунав, а конникът ще потърси с очи образа на някоя русалка, излязла от дълбочината на тихата река.

Помниш ли оня голям майстор, който издяла в

канарата този трепнал кон и неговия ездач? Помниш ли неговия чук и неговата дарена ръка?

Той беше млад момък, славянин, с жълта като слама коса, паднала на кичури над челото му, и две загадъчни очи, окъпани от голям творчески пламък. В крепостта, където ечаха бойни рогове, цвилеха коне и се чуваха викове на мъже, жадни за плячка, за жени, медовина и за бой, този човек беше чужденец. Той носеше белега на други времена. Нямаше родина и никой не го знаеше откъде е дошъл в Плиска. Цял ден удряше длетото с един тежък чук и когато отмалнееше, отпущаше десницата си и извръщаше очи надолу, към прегорялото пшеничено поле, където мирни жътвари бързаха да приберат хляба си, докато не са връхлетели вражи пълчища — да го потъпчат и запалят. Той гледаше жътварите, които мърдукаха между кръстците, и песните им вълнуваха кръвта му.

Надвечер в двуколесница със сребърни шини и славеи-звънчета откъм Плиска се задаваше царската дъщеря, на хан Омуртага дъщерята — тънко черно момиче с малки корави гърди като тракийски ябълки. То спираше потъналите в пяна едри коне и дълго гледаше широкия гръб на майстора и неговите здрави мургави ръце, които разсичаха камъка. Когато усетеше, че ханската дъщеря е зад гърба му, момъкът изтръпваше. Сладък сок тръгваше по жилите му. С разтуптяно сърце той удряше, чукът пееше в ръцете му, а камъкът омекваше като почва, напоена от пролетен дъжд.

Черното момиче го замеряше със ситни камъчета и смехът му се носеше наоколо — млад и волен.

Една вечер, когато княгинята дойде и спря зад него, той изведнъж се обърна назад и девойката потъна в кротките му тъжни сини очи. Почна да маха с ръце и да вика за помощ. Обърна двуколесницата и шибна коня. До полунощ майсторът не можа да заспи, а ходеше по стърнищата, между кръстците, и пееше, тъй както пеят щурците. Мъждукаха далечни аули. Никога звездите не са пламтели с такъв огън. След полунощ той легна на тревата. Чу как тупти

сърцето на земята, усмихна се, затвори очи и протегна ръце към звездите. Тогава му се яви насън дъщерята на ювиги хан Омуртаг — тънка и черна, и мила. Попита го:

— Чух глас насън. Някой ме викаше. Ти ли беше? Защо ме повика?

— Защото ти грееш над мене като юлска звезда, защото твоите очи са две череши, мокри от утринна роса, а гласът ти — глас на чучулига.

— Ще кажа на хана.

— Кажи му.

— Ти посягаш да откъснеш най-хубавия плод от градината на хана. Той ще ти отреже главата, ще я хвърли върху скалите — за да изкълве бог Икуш очите ти. Тези очи! Остави ме да ги погледам! Ах, колко си хубав! Тая вечер ти видя ли как потънах в тях, почнах да се давя и извиках за помощ. Аз съм удавница! Ето ме, лежа мокра на пясъка. Помилвай ме! Наведи се над мене и ме съживи с топлия дъх на устните си! Не си ли царски син?

— Не съм.

— А какъв си?

— Син съм на един каменар от най-бедния аул в държавата на хан Омуртаг.

— Лъжеш.

— Защо ще те лъжа?

— Ти си пратеник на боговете. Ти можеш да вдъхваш душа на мъртвия камък. Когато твоят чук заповяда — от канарата излизат живи хора. Ти имаш сила да покоряваш. Ти ме омагьоса. Ще ме отведеш ли?

— Къде?

— Където искаш. Светът е широк.

Майсторът я прегърна. Такава жена той не беше срещал никога през живота си. . .

Когато гроздето наля зърно и потъмня, когато златни листа закапаха от дърветата, и делото на майстора узря. Току-що се беше върнал Омуртаг от дълъг поход и беше събрал всичките големци в крепостта на веселба.

Мадарската крепост се люлееше, пияна от преславско вино и загорска медовина.

Последния ден. Слънцето бърже залязваше. Майсторът захвърли чука и длетото и бавно слезе по ремъчните стъпала от скалата. Позлатена от спокойната длан на есенното слънце, се зададе ханската колесница. От лявата страна на Омуртага стоеше черното тънко момиче. Хан Омуртаг го беше прегърнал с тежката си ръка и викаше:

— Гледай какво чудо е направил на скалата. Ще му позлатя ръката. Де го майстора?

Двамата боили, които препускаха подир колесницата, скочиха от конете и догониха майстора, който крачеше полека към Мадара.

— Ти ли си — попита ханът — майсторът?

— Аз съм.

— Каква награда искаш да ти дам?

— Нищо не искам, господарю!

— Искай! — гневно заповяда ханът. — За твоето незнайно дело искай царски дар!

Тогава майсторът го погледна смело в очите и заговори:

— В десницата си, господарю, ти държиш един меч, което е страшило за враговете, а с лявата прегръщаш едно момиче, по-скъпо от всичките земни съкровища. Дари ме с лявата!

Сам се върна хан Омуртаг в Плиска, сам влезе в двореца и не знаеше къде да седне от мъка. Когато вечерта пристигнаха старите боили да целуват ръка на своя хан и да се веселят на трапезата му, те попитаха къде е дъщеря му — да им подаде златните чаши.

С помътен поглед ханът се дигна, потърси с очи бързоходеца и му пошъпна:

— Иди да върнеш дъщеря ми! Донеси ми главата на майстора!

В полунощ проточено запяха първи петли. Със сухи очи дъщерята на хан Омуртаг наливаше и черпеше беловласите военачалници. Сърцето ѝ беше угаснало в гърдите и не трепваше. Сърцето ѝ беше мъртва птица.

А на утрото, преди да заблести росата по крайчеца на листата, преди да се търкулнат колите между кръстците на дунавските нивя, едно момиче в бяла одежда, поръсена със зелени звезди, се качваше по стъпалата, що се виеха между скалите към крепостта.

Излезе девойчето горе, обърна се към слънцето, прошъпна нещо и се хвърли.

Когато падна, скалата сякаш се пропука от долу до горе, а ездачът изтърва копието си. . .

ПРЕЗ ЕДНА ЮЛСКА НОЩ

Тъй както ромеите от стражевите кули покрай пътищата умееха да предават със запалени главни важни съобщения до всички краища на империята, и хан Крум заповяда да свържат българската държава със сигнални кули от Плиска до аулите в Добруджа на север, до далечните простори на аварската държава, на изток до Сердика и на юг светлинният път стигаше до кулите на граничната крепост Дебелт. С една малка, набързо събрана войска от дванадесет хиляди души българският хан се втурна на юг през балканския Ришки проход да посрещне императора. Крумовите войници се губеха като стадо елени, тръгнали в гората срещу глутница от вълци, облечени в желязо от шлемовете до нозете. Светлинните сигнали след полунощ предадоха, че императорските войници нямат чет. Земята се огъва от тропота на конете им. Те са повече от звездите на небето. Големците им носят високи пера върху шлемовете си. Маждраците им затулят слънцето. Самият император пътува в позлатена колесница, на която са кацнали четири големи черни орела с разперени крила. Тръпки те побиват, когато ги видиш! А подир императорските велможи се вие като змия през прохода ромейската войска, която не е тъй страшна, защото повечето войници са въоръжени с върбови тояги, прашки и лъкове с железни стрели. «Снощи — продължи да съобщава новини вестителят — къде залез слънце пътят на ромеите беше пресечен от българската войска. Аз видях битката от кулата. Щом зачатъкаха островърхите мечове на хан Крумовите войници — императорската колона се огъна и разбърка. Но само след един миг телопазителите помъкнаха назад колесницата на императора. Видях как в сражението навлязоха пеши брадати български войници, облечени в ризи на пръчки до коленете и заострени кожени калпаци на главите. Звънтежът на техните мечове бързо се загуби, защото ромеите ги затрупаха с копия и стрели. Боят бързо притихна като летен дъжд и вече в прохода няма помен от наша войска. Ромеите идат! Утре те ще осъмнат в Плиска. Тъй кажете на хан Крума! Нека боговете му помогнат да живее още сто години!»

Като прочете, изправен на една височина, тревожната новина, цар Крум смахмузи своето хвърковато конче и викна на другарите си:

— По най-пряката пътека към столицата!

Бързоногите кончета приведоха глави напред и хвръкнаха между дърветата, изтрополиха нагоре, сринаха се към дълбочината на тъмен дол, набързо изпълзяха към една поляна, окъпана от светлината на пълната месечина. Далеко надясно в юлската нощ се долавяше заглушен грохот на конски копита, чуваха се викове на много хора, които вървят през прохода. Ханските хора бързаха да преварят нашествениците и да възправят всичката българска войска, която се е насъбрала от една неделя и е готова да брани столицата на българската държава. Но Плиска беше вече узнала какъв страшен облак иде срещу нея. От огнените знаци след полунощ тя научи, че юначният хан и неговите войници са прегазени, преди да стигнат Тича. Ромеите са ги изпотъпкали. Само за два-три часа ханският аул опустя. Жените и децата се разбягаха в горските пущинаци, като яребици потънаха в узрелите високи ниви, където още не бяха отрязали житна ръкойка. Ханският коняр дядо Трак, който имаше колиба в най-затънтената гора, на десетина разкрача от преславската пътека, насмете старите царски коне, които му бяха

поверени от самия хан, и поведе цялата Крумова челяд — жени и дребни деца — да ги потули в гората, додето се върне самият хан.

— Не се плашете — думаше дядо Трак на жените и на децата. — Хан Крум е юнак! Него стрела не го лови. Отневиделица ще пристигне, издън земята ще изникне и ще поведе ония, дето го чакат в каменната крепост, където кацат орлите. Там пристигнаха помощници на хана с кожени дрехи, с дрянови маждраци, на коне и катъри, и хиндие, и миндие, и опашата вяра. Запомнете ми думата: хан Крум ще грабне императора, ще разпери крилата си и ще го понесе нагоре да го пусне от облаците като бардук към земята. Тъй ще загине ромейският император, който е зинал да глътне целия свят.

Призори ромеите прехвърлиха планинския проход и нахълтаха в столицата на хан Крума. Но в Плиска не завариха жива душа. Само настървени кучета изскачаха от опразнените дворове и налитаха безстрашно срещу неканените гости. Ромейските войници рукнаха като буйна вода по улиците. Те надничаха боязливо през разтворените врати на къщите, късаха заруменели зарзали от градинските дървета и гонеха кокошките. Захванаха да измъкват големи делви, в които преди Крумовия закон за изкореняване на лозята старите българи са държали вината си, а сега ги бяха напълнили с едра пшеница.

Най-напред Никифор попита за царския дворец. Придворните негови велможи, които знаеха българската столица, посочиха една потънала в земята сграда, покрита с плочи, окръжена от висок плет и дълбок ров. Императорът високомерно пришпори коня си. В ханския дворец никой не го посрещна. Всяка дреболия седеше на мястото си, но хората ги нямаше. Сякаш бяха потънали вдън земя. Най-напред влезе началникът на императорската гвардия и спря пред отворената тронна зала. Той скочи на земята и надникна в разтворените хански помещения, постлани с мечи кожи, окичени с кръстосани старински оръжия. Високо се издигаше насреща ханският трон,

издялан от изкусна ръка, направен от орехово дърво, украсен с птици и зверове, изковани от злато. Началникът разгледа всяко кътче на залата, надникна във вътрешните покои на двореца, постави по двама войници пред всяка врата и дигна десница.

— Стопаните са избягали! — рече той.

Никифор скочи, хвърли юздата на коня си в ръцете на първия велможа и почна да се озърта като изтърван заек.

— Там ли седи ханът? — посочи с пръст креслото на хана, изправи се и боязливо прекоси залата. Изтегна се на Крумовото място под конската опашка — знамето на българите, увиснало над самия трон. Императорът се тръшна върху седалището, където никой друг не смееше да седне освен хана на българите. Разположи се господарски и си протегна напред десния ботуш.

— Ставраки — извика Никифор на сина си, който не снемаше око от баща си, — ела тук и ми издърпай червения ботуш, който през целия поход ми стягаше крака. Разпореди се до довечера да отрежат носа на обущаря, който се е осмелил да направи тесни ботуши за своя господар. Ох, ох! — захвана да пъшка Никифор. — Какво мънкаш, сине? Няма го тука ли? Че къде е този обущар? Къде ще се дяна, ако и утре ботушът ми стяга? Нямат ли българите никакви обущари?

Ах, Ставраки! — подхвана с укор сина си Никифор. — На лошо място ме доведохте. Тука всичко е диво и страшно. Няма никакви хора. Навярно в тази столица има само диви зверове. Но къде е хан Крум? Искам да го видя. Той трябва да ме посрещне и да падне на очи, за да ми целуне императорските ботуши. Клетва да даде тука, в своята столица, че ще ми бъде верен роб до края на живота си. На туй ли място по-рано е седял неговият предходник? Как му беше името, Ставраки?

— Кардам, ваше величество.

— А какво ми разказваха за този Кардам? Защо се е осмелил да изпраща в нашата столица

при цар Константина посланици? Какво са искали българите от ромейския владетел?

— Годишния данък, ваше величество.

— Данък ли? Какъв?

— Нащите деди подписали договор — да плащат на българите годишно по девет коня, натоварени с перпери, или техният хан щял да побие копието си в златната цариградска порта.

— А какво е отговорил Константин на стария Кардам?

— Император Константин изпратил в една кърпа наместо перпери шепа конски тор и заповядал тъй да кажат на българския хан: какъвто данък ти прилича — такъв ти пращам. Ти си стар и не желая да си правиш труд и да идваш до златната порта, затуй аз ще дойда в Маркели, до твоята граница — да си премерим силите.

Никифор захвана да се тресе от смях. Сълзи излязоха от очите му и рукнаха по страните.

— Ставраки — обърна се императорът към сина си, — ние сме победители, нали?

— Тъй вярно, ваше величество! — изправи се престолонаследникът.

— Чуй сега какво ще заповядам от туй място, което се нарича престол на хан Крум! Всички слушайте! — изкрещя Никифор към патрициите, които наостриха уши. — Тази столица заедно с цялото Крумово съкровище принадлежи на императора. Всичко е мое! Никой да не посяга на богатствата, които завоювахме. Ако някой наруши заповедта ми — ще режа носове, ще сека ръце за всяка откраднатa вещ. Аз с тия неща не се шегувам. Но къде е Крум? Защо не виждам неговите хора?

— Тука сме! — отговори един пратеник на хана и в залата влезе млад човек с високи ботуши и островърхо кожено калпаче.

— Кой си ти? — попита го императорът.

— Аз съм пратеник на хан Крума. Изпратен съм да водя преговори за мир. Ако благоволиш да си

спомниш, и миналата година идвах при тебе в Константинопол да преговарям.

Драгомир падна на колене, но не протегна устни към пурпурната императорска обувка, защото беше смъкната от крака му.

— Какво иска твоят хан, Драгомире?

— Мир, ваше императорско величество! Моят господар ме проводи да ти кажа тъй: «Ето, че ти ме надви. Столицата ми е в твои ръце. Вземи от нея, каквото ти е угодно, и си върви с мир!»

— А защо не дойде при мене твоят господар — да ми целуне императорските ботуши и той да ме помоли за мир и да ме попита защо съм си направил труд да пристигна в Плиска със сто хиляди души войници на коне? Кажи му, че съм донесъл същия данък, за който преди години беше изпратил свои хора старият ви хан Кардам. Тогава нашият император се поскъпи и проводи на Кардама само една шепа данък, вързан в кърпа, а пък аз съм дошъл с всичките ромейски коне да наторя Плиска с данък. Ще ме запомни до края на живота си твоят днешен господар!

— Кога, ваше величество, ще напуснете нашия столичен град? — преглътна гаврата на Никифора българският пратеник и се изправи.

— Още утре ще се дигна и ще се махна от Плиска, където мирише на чесън и говежди тор. В този дворец няма кътче, достойно за ромейския император. Сине Ставраки, разпореди се да приготвят палатката ми в градината на хана, под узрелите череши. Ах, защо избяга моят прислужник Византий при българите? Ти там — забравих ти името, — ела при мене! — повика с пръст началника на императорската гвардия и почна да шепне нещо на ухото му. Началникът, който се грижеше за съхранението на императорския живот и поддържаше в ред женоподобните мъже, с които Никифор прекарваше нощта, се усмихна, засука мустака си и отвърна:

— Всичко ще бъде изпълнено, тъй както заповядате, ваше величество!

— Узнах, че тука има баня, а сапун донесохме от Константинопол — благоуханен.

— Ставраки — намерете държавната съкровищница на Крума. Изгребете всичко, тъй както се изгребва житница в гладна година. Тука има много мед, има кожи, има стада от добитъци и глинени бъчви с пшеница. Напълнете празните ковчези, които докарахме. Заключете ги. Сложете им държавни печати и кофари. Отваряй си зъркелите, сине! За всичко ще държа тебе отговорен, когато се приберем в Константинопол — керванът с плячка от Плиска трябва да бъде по-дълъг от всичките предишни императорски триумфални кервани.

Грабете! — разпореди императорът и се упъти към ханската баня, където чучуркаше топла вода от бронзови стубели в снежнобели мраморни корита.

Беше четвъртък, 21 юли 811 година. В същото време Крум, като научи, че Никифор не дава дума да става за мир, призова всичките свои велможи на военен съвет. Най-личните мъже, които командуваха войската, събрана в Мадарското военно укрепление, бързо се метнаха на конете си и тръгнаха преславска пътека. В зашумената къщурка на дядо Трак първи отвори вратата наследникът на престола Омуртаг. Щом съзря майка си, своята жена и дребните си момчета, князът се развълнува, но бързо се съвзе, скочи от коня си и разпореди:

— Изведете ги в гората и никой да не наднича през вратата и да не подслушва. Каквото реши нашият съвет — тук да си остане. Дядо Трак — обърна се той към ханския коняр, — пази на вратата!

Жените и децата мълчаливо се измъкнаха и потънаха в близката люлякова горичка, където бяха нацъфтели червени като кръв божури.

Слънцето залезе. Горите бързо потъмняха. Дядо Трак запали кандилото и осветли намръщените старобългарски началници. Насядали в широката соба на голата земя, опрели гърбове върху белосаната стена, разговаряха и се съвещаваха хан Крум, неговият син Омуртаг, кавхан Ишбул, командирите на помощните отряди от Добруджа, Сердика, Аварската земя, тук беше ичъргибоилът Мостич, младият боил Онегавон. . . Всички си казаха думата. Младите предложиха да нападнат Никифора от всички страни и да изтребят войската му в Плиска, а старите клатеха глави: ако смята утре вечер да обърне назад войската си — оставете го да се махне от очите ни! Дядо Трак, който стоеше като закован до вратата и с едното ухо слушаше разговорите, не можа да се стърпи и извика с писклив глас:

— Щом като не искаш мира, Никифоре, заслужаваш секира! Извардете го в гората, превърете го утре вечер с нашите бързоноги кончета, които могат да бягат по върховете, тъй както препускат и по равното. Строшете му змийската глава! Не го пускайте да избяга. Казано!

Думите на стария коняр запалиха огън в сърцата на младите командири. Хан Крум одобрително поклати глава и рече:

— Повикайте арабина Евматий, дето избяга при нас, когато превзехме Сердика.

Евматий беше строител на укрепления и на бойни машини. Когато хан Крум го попита: «Можеш ли, майсторе, до утре да издигнеш такова укрепление, което да пресече пътя на цялата императорска войска, преди да се е измъкнала през Ришката теснина на юг?» — арабинът се замисли, прехапа устни и отвърна смело:

— Трябват ми четири хиляди души секачи на гора, копачи на земен ров и строители. Къде ще бъде укреплението?

— Моят син Омуртаг ще избере мястото, а ти си дигай хората! Тази нощ никой в България няма да спи! Наточете си ножовете и бъдете готови!

Тъй приключи военният съвет в колибата на

дядо Трак. Велможите се прибраха при войниците си в Мадарската крепост. Хан Крум остана в колибата да нощува. Жените се прибраха от гората. Наредиха оскъдна вечеря. Сложиха пред хана просеничен хляб и нарязаха парчета биволска пастърма. Дядо Трак слезе в потайната си изба и наточи вино в една кратунка. Хан Крум жадно дигна кратунката и я пресуши, но спря стареца, когато дядо Трак посегна да повтори.

— Не ща! — махна с ръка ханът. — Горчи!

— Как няма да ти горчи? — обади се неговата невяста. — Я погледни долу какво става в Плиска!

Хан Крум излезе пред къщи и погледна надолу към своята столица. Целият аул гореше, обхванат от пламъци. Ромеите го бяха запалили.

Хан Крум горчиво заплака. Сълзите му рукнаха по бузите към брадата. Като малко кученце в краката му се навря мъничкият син на Омуртага Енравот.

— Кой запали нашия аул, деденце? Оня цар ли, дето ни изгони миналата нощ от къщи? Защо го търпиш? Накажи го! — предложи малкият.

— Ще го накажа, сине! Няма да му простя — с глух глас отвърна хан Крум и нежно помилва по главичката своя невръстен внук.

— Пусни го като бардук отвисоко да се строши. Искаш ли и аз да дойда да ти помагам, когато го хванеш? — попита малкият Крумов внук.

Но хан Крум го сграби, дигна го нагоре и отвърна:

— Ти ще дойдеш да ми помагаш, когато пораснеш и станеш голям като мене. А сега иди при мама да спиш!

Същата вечер от Мадарската крепост се отлъчиха строителите, яхнали на коне, натоварени с копачки, секири и ковашки гвоздеи, и по най-заобиколната балканска пътека потънаха в горите на юг. Там, където Тича криволичи до самия проход, строителите се разтичаха да издигнат непроходимо укрепление. Повалиха набързо вековната гора, по-

строиха преграда от единия бряг на пътя до другия. Хиляда души с мотики и лопати изкопаха отвъд тая преграда широк ров, който не можеше да прескочи най-пъргавият кон. Ровът зина на три човешки боя дълбочина, а дървената преграда, направена от дънери на стари дървета, кръстоклони и греди, заковани с ковашки гвоздеи, се възнесе нагоре към облаците. До пладне в петък строителите свършиха своята работа, отбиха Тича и наводниха дълбокия ров. Наоколо нямаше жива душа. Цялото население от крайпътните колиби беше се укрило вдън горите от ромейските нашественици. Подир пладне строителите си дигнаха чуковете и оставиха само скрита стража да варди укреплението, докато настъпи съдбоносната нощ.

Императорската колона се откърти от горящата столица при залез слънце. С буйни викове и победни песни пияните войници навлязоха в ришките теснини. Те бяха натоварили в императорския обоз несметни съкровища и се люшкаха пресити от ядене и пиене. Нито една кокошка не бяха оставили в курниците. Набутаха ключовете на ханското подземно скривалище и търколиха стотина червени делви, пълни с вехто вино от изкоренените някогашни лозя в Преслав. Додето узнае императорът — делвите бяха пресушени до дъно. Императорът яздеше, окръжен от стотици телохранители, и се озърташе. Неговите съгледвачи час по час донасяха, че по височините покрай пътя един след друг се появявали конници, размахвали голите си ножове заканително и мигом изчезвали в нощта.

— Тая гора няма край. Тука всеки може да се потули зад някое дърво и да ти изпрати тежък боздуган или копие. Кога ще се измъкнем от държавата на българите?

— Утре подир пладне сме на границата, ваше величество! — отговори успокоително великият доместик.

— Ах, доместиче, предай напред на цялата ми войска, че заповядвам тука да спрем и да прено-

щуваме. Бързо ми пригответе палатката! Искам насред пътя да пренощувам. Страшно съм уморен. Чувате ли как пищи една нощна птица — зловещо и сърцераздирателно. Ах, тя ще ме умори от страх! Няма ли кой да я пронизе със стрела, или да я свали с копие от клоните на дърветата?

Когато някъде невидими се обадиха в лъката покрай реката трети петли, светилниците в императорската палатка угаснаха. Часовоите се облегнаха върху копията си и задрямаха, повалени сякаш от сънен вятър. Изведнъж отляво и отдясно на прохода се чу тропот на много коне и викове на хиляди хора, настръхнали за бой. Залюля се тъмнината, продъни се земята. Българите нападнаха отстъпващата ромейска войска. Техните челни редици само за един миг прегазиха сънената гвардия и пометоха императорската палатка. Втрещен от ужас, Никифор подигна нагоре ръце.

— Завардете ме — извика той, — защото те искат да ме убият. Ставраки, къде си, сине?

Този беше последният му вик. Запалени главни озариха императорския лагер. Ромейските войници, обхванати от панически ужас, бягаха към Тича, подгонени от победители със смъртоносни двуостри мечове. Писъци на умиращи хора раздраха страшната юлска нощ. Първите бягащи ромеи, които стигнаха Тича — вече беше съмнало, — онемяха от изумление, когато видяха, че пътят им е преграден с високо укрепление. Без да се двоумят, най-пъргавите наскачаха от конете си и се покатериха по гредите най-горе. Започнаха да се хвърлят отвъд, но нападаха в дълбокия ров и не се вдигнаха.

За два часа, докато напече слънцето, българите разгромиха огромната армия. Тъй загина от българския меч император Никифор I Геник. До самата императорска шатра паднаха патрициите Петър Аеций, Сисиний Трифил, Теодосий Саливара, началникът на източните войски Роман и още стотици видни ромейски военачалници. «Изобщо — пише римлянинът писател историк Анастасий Библиотекар — беше сразена цялата християнска красота.»

В ръцете на българите останаха всичките военни оръжия и императорското снаряжение.

На едно ешмедеме в Плиска подир пет-шест дни ханът на българите дигна наздравица от една необикновена чаша, пълна с вино от избата на дядо Трак. Чашата беше изкусно обкованият със сребро череп на император Никифор.

ХАН КРУМ И НЕГОВИЯТ КАВХАН

Аварите мълчаливо възлязоха по черните мраморни стъпала. Прашните им боси нозе нарисуваха бели ходила по огледалния, полиран камък. Те вървяха един след друг съкрушени, с изподрани кожуси, пристегнати в кръста. Челата им бяха набраздени от горест, ръцете им — навързани с ремъци от биволска кожа. Веригите на нозете им скимтяха като пребити псета. Пред затворената врата на тронната зала стояха застинали на стража двамина Крумови войници. Огърлици от ковано желязо тегнеха на гърдите им. Ръкохватките и ножниците на мечовете им бяха замрежени със златна паяжина, върховете на копията им стигаха до тавана, където живописец резбар беше разказал пречудни истории.

Изневиделица съвсем наблизо, под голямото стълбище на двореца, избухна рев, подобен на гръм небесен, по-силен от грохота на обсадни машини, които събарят крепостни стени. Пленниците пожълтяха, зъбите им затракаха. Скупчиха се като стадо овце, нападнати от вълча глутница. Накъде да бягат? Дваминатa стражници се спогледаха и мигом оживяха. Дяволити усмивки разкриха белите им зъби. Те знаеха, че реве голямата златогрива котка, която може с един удар на лапата си да простре на земята най-силния човек. Но котката е заключена в желязна клетка и реве за просторите на пустинята. Месец текю, което значи овен,

на 804 година донесе корона на хан Крум. Когато той седна на престола в Плиска, пристигнаха приятели и врагове, за да му поднесат дарове и да смекчат жестокото му сърце. Самият крал на франките, които върлуваха там, където залязва слънцето, проводи на Крума обсадна машина, за да събаря с нея непоклатими крепостни стени, аварите от север му докараха петстотин вола с вити рога и му предложиха още пет хиляди и много делви със златици му обещаха, стига да им стане съюзник и заедно с тях да нападне краля на франките. А тъмнокожият владетел на пустинята отвъд Бялото море го почете с две клетки, големи колкото курници. Едната беше празна, а в другата се мъдреше златогривата котка. Посланиците на тъмнокожия целунаха десницата на Крума и му рекоха:

— Владетелят на пустинята ти изпраща този звяр, който няма равен на себе си по сила и безстрашие. В Константинопол на императорския престол се е разположил Никифор, който смята себе си за по-силен от всички лъвове на земята. Нашият господар ти изпраща празната клетка — да заключиш в нея Никифора и да го показваш на народа си.

Хан Крум поклони[1] на чуждите пратеници кожи на зверове от българските гори, поръча да им заколят черночетинести глигани от дебрите край Тича и да ги напоят с вино от преславските лозя. На аварите показа всичко: и Мадарския хълм, и конните дружини, които препускаха в равнината покрай Плиска, и празните държавни житници. Нищо не скри от другоземците. И защо да крие? Нали те протягат ръка да му станат съюзници! Когато влязоха в Плиска, посланиците бяха на брой четиринадесет, а когато излизаха, бяха останали тринадесет.

— Намерете четиринадесетия! — заповяда ханът.

---

[1] Поклони значи подари. Несторица подарява на войниците си гривни, защото тогава не е имало пари.

Най-бързоходните войници се втурнаха да го дирят. И го настигнаха в Ришкия проход, упътен на юг към Никифоровата столица — да разкаже на императора какво е видял в Плиска. . .

Месечината дванадесет пъти се нащърби и дванадесет пъти се появи пълнолика над мадарските овчарници. Крумовите войници запрашиха на север. Кралят на франките насмете аварите надолу, по течението на Дунава, българите ги подгониха нагоре срещу водите. Аварската държава се сгромоляса с голям трясък. Всичките врати на крепостите се разтвориха и победителите се наместиха в дворците на победените. Крумовите войници оковаха с желязо краката на челниците и ги подкараха към Плиска. И ето ги сега: разтреперани стоят пред прага на тронната зала.

— Да влязат! — извика ханът и се раздвижи върху мечата кожа, с която беше покрит позлатеният му трон.

Двете крила на вратата скръцнаха и се разтвориха. Пленниците плахо пристъпиха и щом стигнаха до нозете на хана, мигом се строполиха по очите си като треви, повалени от желязна коса. Ханът ги изгледа навъсено изпод вежди и рече тихо:

— Станете прави!

Пленниците се дигнаха. Ханът потърси с ръка меча си, който висеше отляво на бедрото му, хвана ножницата и я положи върху колене си. Обърна се към едноръкия, който беше по-висок от всички, и попита:

— Кои сте вие?

— Ние сме същите, дето преди една година идвахме от аварската земя да те поздравим с престола и ти докарахме петстотин вола! — отговори едноръкият.

«И се опитахме да те предадем на ромейския император» — рече на себе си Крум и неволно стисна ръкохватката на тежкия меч, но си спомни думите на своя баща Кардама: «Никога не вади нож на умряло куче» — и отпусна ръкохватката.

— Ние бяхме най-големите и най-богатите. Сега сме нищо! — поклати тъжно глава вторият, който стоеше надясно от едноръкия.

— Докъде стигаха границите на вашата държава? — прекъснтя дрезгаво гласът на хана.

— Ние владеехме всички земи от Дунава до Студеното море! — бързо отговори едноръкият и се удари в гърдите.

— Ние натискахме с крак всички народи от Лаба до Волга! — добави оня отдясно.

Очите му блеснаха за миг и пак угаснаха.

Ханът на българите поклати глава.

— А защо пропадна тъй скоро вашата могъща държава? Отговаряй! — провикна се той и скръцна със зъби.

— Не знам! — отстъпи две крачки назад едноръкият. — Боговете ни наказаха, като изпратиха в нашата гора най-силните дървари с най-острите секири.

Тогава едно прегърбено старче с остра червена брадичка и мигащи очи разбута пленническата навалица и излезе напред.

— Аз да кажа! — рече старчето.

— Говори! — кимна с глава ханът.

— Нашата държава пропадна първо и първо, защото между управниците нямаше съгласие. Всеки теглеше чергата върху себе си.

— Второ? — нетърпеливо го подкани ханът.

— Умножиха се злодеите и крадците, а съдиите станаха техни съюзници.

— Трето?

— Клеветниците почерниха челата на най-личните между нас.

— Четвърто?

— Търговците грабеха безбожно народа. От едно агне вземаха по две кожи.

— Пето?

— Ония, които трябваше да грабнат мечовете и да се бият с твоите войници, се търкаляха в кръчмите без ум и без памет.

— Стига! — ревна ханът на българите и скочи. — Махайте ги от очите ми! Тяхната болест е по-страшна от чумата!

И като разблъска аварите, ханът изскочи навън. Тичешком слезе по стълбището, спря между двете порфирни колони на външната порта и викна:

— Коня ми!

С крилат устрем бързоногият хански жребец изтрополи по улиците на Плиска. Прехвръкна дълбокия ров, който заобикаляше столицата, и се понесе по равното поле, където пасяха държавните коне. Щом съзряха буйния жребец, стотици глави на млади кобили се извърнаха към него и тревожно почнаха да цвилят. И не се укротиха, додето не го изгубиха от очите си. Слънцето клонеше към зъберите на Мадарските овчарници, когато ханът спря запъхтяното животно в подножието на канарите. Скочи на земята, пусна коня в дълбоката трева да пасе и мъчително възлезе по стръмните стъпала, които възхождаха до горното равнище. Цялото плато беше обкръжено с ограда от габерови пръти. В кошарите тлъстееха меднорунни овни за ханската трапеза. Погледът на Крума се плъзна по сламените кошари, по гърбовете на овните, които току-що се бяха върнали от паша. Изведнъж през ниската ограда чевръсто се прехвърли едно голямо куче с остри уши, подгони овните, захапа най-охранения за гръкляна, метна го върху гърба си и заедно с него прескочи плета. Додето го усетят овчарските кучета — звярът потъна в близката лешникова гора.

— Вълк! — рече на себе си ханът и жилата, която пресичаше челото му, набъбна като пиявица.

Втурна се към първата кошара, където десетина овчари с дървени лъжици сърбаха димящо мляко от една копаня.

— Очите си да отваряте или ще ги избода! — викна ханът. — Додето вие тук лапате, вълкът отнесе най-големия овен.

Овчарите зинаха втрещени.

На връщане ханът отпусна юздата на жребеца и го остави да върви, където ще. Конят се отби от утъпкания коларски път и кривна по преславската пътека. Наляво между вековните дъбаци се гушеше землянка, покрита с плочи, оградена с висок плет. В градинката зад землянката бяха наредени сламените кошери на пчеларя дядо Трак, а в предния двор мяташе сянка стара лозница, която раждаше гроздаци със зърна, едри като биволски очи. Жребецът спря пред липовата вратня. Ханът се изхлузи от седлото и блъсна вратнята. Като го видя, брадатият пчелар се засмя до уши, наведе се до коляното му, изнесе му трикрако столче да седне, наточи му студена медовина от зимника в пръстена паница и му откъсна най-узрелите гроздове от лозницата.

— Не съм дошъл при тебе да ям и да пия, а ида да ме научиш на ум! — проговори гостенинът и се отпусна на столчето. — Ще те попитам нещо.

— Питай, господарю!

— Какво правиш ти, старче, когато гнилецът нападне кошерите? Помагат ли ти молитвите на жреците?

— Не помагат, ювиги хан, никакви молитви. Мястото на загнилия кошер не е в пчелина, а в огъня.

— И аз тъй ще направя — рече ханът и отдъхна, сякаш воденичен камък се разтовари от плещите му. — Ще издам закон — на клеветниците да режат езиците, злодеите и крадците нека останат без ръце, подкупните съдии ще съдя сам!

И ханът разтърси заканително юмрука си към Плиска.

— А на пиянството ще отрежа корена! Тъй да знаеш!

И като грабна паницата с медовината, гостенинът я пресуши на един дъх, облиза устните си и рече на пчеларя:

— Ти трябваше да ми бъдеш кавхан, а не онова бостанско плашило, което не може да раздели се-

ното на две магарета и се е разположило на първото място след хана само защото е от рода Дуло!

— Аз, господарю — поклони се пчеларят, — съм кавхан на един милион крилати войници. Повече са от твоите.

Крум го погледна озадачен. Къде са тия войници?

— Там са те, моите юначни и верни рожби — показа с пръст дядо Трак през рамото си към кошерите. — Те са моята грижа и разтуха.

Хан Крум се усмихна и потупа мъдрия пчелар по рамото.

Додето окапе шумата на лозницата, ханските глашатаи разнесоха царския закон по всичките краища на българската земя. Заиграха секирите. Изсякоха лозите. Един чукан не остана в преславските лозя, по белите хълмове на Провадия и покрай бреговете на морето, откъдето изгрява слънцето. Плесенясаха пръстените делви, разсъхнаха се бъчвите, в които старите българи наливаха гроздовата мъст.

Търкулнаха се още пет години. След битката в Ришкия проход, където загина самият ромейски император Никифор, хан Крум се намери в голямо затруднение, когато дигна пред дружините си златната чаша, изкована от черепа на Никифора, защото никъде в българската земя нямаше капка вино. Със сладка студена водица наквасиха гърлата си юначните войници.

Щом влезе в двореца си, ханът най-напред отиде под стълбището и положи в празната клетка Никифоровата чаша. Златогривата котка лежеше омърлушена и тиха. Сърнето, което сутринта й беше донесъл гледачът на зверилницата, не беше покътнато.

— Пуснете тая нощ звяра на улицата — сам да си хване жива плячка. Глашатаите да разгласят по мегданите, че додето залезе месечината, златогривата котка ще бъде господар на Плиска. Никой да не излиза от къщата си!

На другия ден гледачите на ханските зверове намериха лъва пострян върху насипа на градския ров с прерязано гърло.

По всичките мегдани на столицата екнаха гласовете на глашатаите:

— Слушайте! Слушайте! Оня, който е затрил златогривата котка, скоро да се яви в ханския дворец! Ханът ще го почете с достоен дар!

Най-напред дойдоха синовете на велможите. Първият, който превари другите, скочи от коня си, изтича пъргаво по стълбището, блъсна вратата на тронната зала и се простря на пода. Челото му опря до ханските ботуши.

— Ти ли закла нощес неукротимия звяр? — изпитателно го стрелна с очи ханът.

— Аз! — срамежливо отвърна младият човек и почна да мига, защото ханът го гледаше с недобър поглед.

Тогава Крум скочи на крака, протегна напред ръцете си, изкриви пръстите си като нокти на хищник и ревна гръмовито:

— Харрр!

Младият велможа изхвръкна като заек от тронната зала. Ханът се провикна подире му:

— Петдесет тояги за лъжата! Дряновици!

Синът на втория велможа получи шестдесет дряновици, защото надълго и нашироко лъготи как е хванал лъва за ушите, как го е развеждал по улиците на Плиска и най-сетне му додеяло да го влачи и изтеглил меча си.

— Харрр! — изрева ненадейно хан Крум и се сгромоляса върху лъжеца.

С три ведра вода заляха царедворците момъка, защото беше припаднал от страх.

Влезе третият. . .

Отмаляха ръцете на оня, който раздаваше наградите с дряновицата.

Най-сетне прага на тронната зала прекрачи нехайно един мъжага с бутнат към темето калпак, с

цървули, с бели навуща и черни кръстосани върви върху навущата.

— Ти какво искаш? — попита го ханът.

— А че... за награда съм дошъл.

— Харрр! — връхлетя го ханът. — На ти наградата!

Но гостенинът, наместо да търти навън, отстъпи само два разкрача, светкавично се наведе, измъкна изпод навоя на левия си крак един остър нож и процеди през зъби:

— Аз от един лъв не се уплаших, че от тебе ли? Ей сегинка ще ти взема душицата!

Ханът дигна властно десницата си.

— Стой! Разбрах — ти си юнакът. Скрий ножа! Дръпни се назад и ми разкажи що за човек си и кой магьосник те е надарил с такава сила и безстрашие?

— Аз ли? — наведе се момъкът и прибра ножа в ножницата. — Какъвто ме гледаш, такъв съм. Казвам се Ишбул. Камъни вадя от каменоломницата при Царев брод. Баща ми е дядо Трак, оня същият, дето има пчелин на преславската пътека. Знаеш го, ако не си го забравил. Умът му реже като бръснач. Когато ти извади закон да изсекат лозята, той издигна къщния плет още два човешки боя, потули лозницата, скри я от очите на хората и премести входната врата отзад, там, където бяха кошерите. Всяка есен той обира плодовете на лозницата, мачка ги и сока им налива в една голяма пръстена делва. Искрящо питие, огън, но си го пие сам — по една паничка на ден. А зимника, където е делвата, държи под ключ. Снощи, като се върнах от каменоломницата, заварих вратата на зимника отключена и си рекох:

— Я да опитам татьовото питие!

Нагребах си една паничка, гаврътнах я, но ми се позавъртя главата, затуй излязох на полето да се поразтъпча. Върху самия градски ров срещнах котката.

— И?

— Преборих я.

— Ако не беше пил от татьовото си питие, щеше ли да се хванеш на борба с лъва?

— Защо не? Мене от нищо не ме е страх.

— А какво каза баща ти, когато преди пет години узна царската ми воля за изсичането на лозите?

— Какво каза ли? — почеса се по ухото синът на дядо Трак. — Той каза тъй: «Оня, дето коли кучето в Плиска, е решил да изгори козяка за бълхата, но дядо Трак е стар лесугер и не си дава лозницата!» А сега искам да ми кажеш, какво ще ме правиш? — попита Ишбул хана, като го загледа право в очите и се усмихна.

— Аз, Ишбуле, откога търся такъв юначен мъж като тебе! Ще те направя кавхан. След мене ти ще бъдеш най-големият. Но задето дигна ръка срещу своя господар, ще те накажа да лежиш в тъмницата, додето окапят листата на бащината ти лозница. На ден ще получаваш по една коричка просеник и по една кратунка с вода. Ако изтраеш, ще станеш кавхан. Сложете му вериги на краката! — извика ханът.

— Ще изтрая! — завъртя глава новият кавхан, оправи си калпака и тръгна към тъмницата.

КЛАДА

Отвориха тежката желязна порта на Влахернския дворец. Пуснаха стареца да влезе. Подире му нахълтаха осем души ромеи с ризници, мечове на бедрата и дълги копия. Щом влязоха, ромеите почнаха да се озъртат. Почудата им растеше всеки миг. За първи път виждаха двореца на своя император. Той приличаше на крепост, заградена с високи назъбени стени и открити кули, в които стояха неподвижни стражи в златни ризници и с двуостри секири на раменете. Стари белокори дървета кършеха клони, птици летяха над градините, цветните лехи и мраморните водоскоци. Млади момичета, натрупани като орляк яребици под една смокиня с редки клони, разгръщаха някаква книга с пъстри картини и се смееха високо и безгрижно.

Един стар белобрад свещеник дремеше, припечен на слънце, облегнат до мраморната колона на черквата «Света Богородица Влахернска». В набръчканите му ръце висеше черна атонска броеница. Лъх на догарящо кандило излизаше от разтворената черковна врата, обкована с кръстове и сребърни образи.

Старецът вървеше пред войниците бос, мълчалив, с вързани ръце и наведена глава. Той не дигна нито веднъж очи да погледне приказната хубост на Влахерна. Облечен беше в напрашено черно монашеско расо, с ниско паднала над очите качулка.

Когато наближиха царските покои, вътре се

дигна глъчка. Един прислужник с мастилница и паче перо в ръцете се мушна под кръстосаните копия на входната стража и чевръсто изтича нагоре по витата стълба от розов мрамор. Стражите пуснаха само вързания старец, а войниците, които го докараха, се върнаха бързо назад.

Алексий I Комнин седеше на своя трон, облечен в златошита дреха, с корона, чиито драгоценни камъни блещукаха като малко есенно съзвездие, с пурпурни обувки. Над трона му имаше една голяма икона на света Богородица, обкована с масивно злато. Отляво, между две порфирни колони, падаше надиплена копринена завеса. Щом се зададе старецът, императорът скочи на крака и тръгна да го посрещне. На устните му заигра усмивка, която изведнъж угасна, като съзря, че гостенинът му е вързан.

— Прощавай! — продума императорът и сръчно развърза ремъка, който стягаше двете старешки ръце.

Гостенинът погледна учудено владетеля на ромеите. Очите му бяха дълбоки и горящи. От тях извираше черна светлина.

— Ти ли си Василий Врач, учителят на богомилите в Тракия?

— Аз съм — отвърна старецът със студен глас, загледан в един голям драгоценен камък на трона. Тоя камък блещукаше като вечерницата на родния край. — Аз съм. Какво искаш от мене?

— Седни ей тука, насреща. — Императорът погледна босите грозни крака на богомила и отвърна очи. — Не съм те викал да ти сторя зло. Разказаха ми, че ти си проповедник на една нова вяра, която ми е непозната. Разказаха ми, че ти си закрилник на потъпканите и служиш пред олтара на истината. Много пъти съм мислил за тебе. Моят живот беше неправеден. Пороят на злото ме понесе над страшни дълбочини. Целия Балкански полуостров покрих с трупове. Аз съм победител на норманите, аз изтръгнах корена на печенезите, затрих тяхната

орда на 19 април 1091 година при устието на Марица. Ръцете на моите войници отмалняха от сеч. Аз прогоних куманите отвъд Дунава и съборих стените на тяхното скитско съвещалище. Напълних императорската съкровищница със злато и сребро. И ето ме вече пътник за другия свят. Ударите на сърцето ми заглъхват като ек на барабан, който се отдалечава. Една стрела, пусната от невидима ръка, пищи подире ми. Виждам я насън, свети в мрака огнена, готова да пронижe гърдите ми. Отивам си, а душата ми е празна.

Зная, че онова, което цял живот градих, е построено върху пясък и лъжа. Често пъти чувам бучение на вода, която иде да погълне моята империя и да помете трудовете ми. До ушите ми долита нощем вик на удавници. Студен пот ме облива. Ти, който служиш пред олтара на истината и ходиш бос като спасителя, с разбити пръсти от камъните, трябва да ми покажеш пътя на спасението.

Старецът гледаше императора с широко отворени очи.

— Да вярвам ли? — прошъпна той.

— Кълна се в божието име! — дигна ръка Алексий I Комнин.

Богомилът го спря, преди да стори кръст.

— Не се кръсти, защото, който се кръсти, върши зло.

— Защо не трябва да почитаме кръста? — попита императорът.

— Защото някога на него се е гърчил в страшна мъка синът господен. Преди сто години нашият учител поп Богомил е казал: «Ако се кланяме на кръста и го целуваме, същото би трябвало да правиме и с осела, защото Христос е яздил на осел.»

— Месо ядеш ли?

— Не ям.

— Вино?

— Не пия.

— Жени?

— Никога през живота си не съм се докосвал до

жена — отвърна сухият старец, — никога. Аз не смея мравка да настъпя, защото в туй малко създание с бързи крачка бог е вложил една частица от вечността. Аз не посягам да откъсна житен клас от нивата, нито цвят от градината, защото, който прекъсва нишката на един живот — върши грях.

— Тогава какво правиш ти?

— Подготвям душата си, която се е отлъчила от бога, да стане съвършена и да се върне отново при него.

— Кажи ми: какво пише в «Тайната книга»? Как е създаден този лъжовен свят? — попита неочаквано императорът.

Старецът скочи на крака и се стъписа. Погледна втренчено императора. Очите на Алексей Комнин не трепнаха. Той издържа страшните очи на богомила.

— Добре, ще ти разкажа. Отвори вратата на душата си и слушай. Целият този свят — Василий размаха дългата си ръка отляво надясно — е рожба на престъплението. Създаденият от Сатанаила свят ще се превърне на нищо. Няма да остане нито една жива душа, нито един камък, нито един кълн. . .

Старецът говореше. В очите му пламтеше чер огън. Очите му бяха вдъхновени. През прозорците влизаше вечерен шум. Екнаха камбаните на многобройните императорски черкви. Алексий I Комнин стана, обърна се към иконата на Богородица и се прекръсти.

Василий прехапа устни.

Императорът бързо мина надясно и дигна копринената завеса. Над една ниска масичка, украсена със седеф, приведен, пишеше с паче перо същият оня момък, който превари Василия на стълбата.

Учителят на богомилите разбра измамата, закри очи с ръце и горчиво заплака.

Същия ден в императорския дворец цариградският патриарх Николай II Граматик заедно с чер-

ковния синод, членовете на военния съвет и сената осъдиха Василия да бъде изгорен жив на Хиподрома.

*

Затвориха всички работилници. Опустяха всички улици. Целият град се срина към Хиподрома. Падаше вечер. Слънчево злато гореше върху голямото кубе на «Света София». На юг трептеше синият емайл на Босфора. Като омагьосани пеперуди се лутаха хиляди кораби и лодки с опънати платна. Пристигаха и заминаваха търговци и царски пратеници от Египет, от Венеция, от Сирия, от черноморските пристанища. Разтоваряха на пристанището чували с жито, кошове със солена риба, чудни изделия от цветно венецианско стъкло, сурови кожи от северните страни. Търкаляха бъчви с гъсто като катран вино от островите на Стара Гърция и Илирия.

Докараха Василия с вързани ръце. Многохилядната тълпа го посрещна с похулни думи. Захвърчаха върху него дребни камъни, кори от портокали, орехи. Черният началник на българските богомили се изправи на едно стъпало и обходи с очи неспокойната тълпа и равнището на старото византийско игрище. Хиподромът приличаше тогава на музей. Там имаше антични статуи, донесени от древна Елада и от някогашния Рим, натрупани бяха съвършени произведения на вдъхновени майстори. Високо на средата се издигаше големият обелиск със загадъчно писмо, дялан преди хилядолетия паметник, донесен от Египет през времето на Теодосия Велики. Над императорската трибуна стояха ония четири разиграни коня, направени от позлатен бронз, които днес красят входа на християнската църква «Свети Марко» във Венеция. Една великолепна статуя на Херкулеса израстваше между другите, като Гъливера в страната на дребосъците. Всеки

пръст от ръката на тая статуя беше голям колкото един човек.

Тук са идвали по-рано пратениците на старите български царе. Те са пристигали в столицата да преговарят с ромейските императори или да получат дан от императорското съкровище и никога не са пропущали зрелищата на Хиподрома. За тогущо покръстените българи на цар Бориса с брънати по азиатски глави, дрехи от кожи и тежко оръжие, за пратениците на Карла Велики и легендарния Харун ал Рашид е имало почетни места от двете страни на императорската трибуна. Тука са се развявали някога конските опашки — знамената на нашите далечни прадеди и на техните вечни врагове и съюзници куманите, за които историкът Никита Акоминат пише: «Оръжието им съставят стрелник, окачен отстрана на кръста, крив лък и стрели; понякога обаче употребяват и копия и с тях действуват на война. Един и същи кон носи скита през време на тежка война и го снабдява с храна, след като бъде срязана вената му; ако пък е кобила, казват, че тя удовлетворявала скотската страст на варварина. Мешинен мях, напълнен със сено и тъй добре сшит, че да не проникне нито капка вода, набързо помага на скитите да преминат реката. Скитът възсяда такъв един мях, връзва го за конската опашка, туря върху седлото всички военни принадлежности и по тоя начин използува коня като кораб с платна и лесно преминава цялата широчина на Дунава.»

Тука е бил доведен някога кралят на вандалите Генемир, пленен от ромейския военачалник Велизария. От своя победител Генимир поискал парче хляб, една китара — да свири и възпява тежката си участ — и гъба — да бърше сълзите си!

Пръстта на Хиподрома е напоена с човешка кръв. Неведнъж тук са ставали страховити кланета, когато императорските войници са се втурвали с голи мечове да накажат непокорната тълпа или когато разделеният надве народ е почвал сеч помежду си.

А веднъж, когато през 1041 година в Цариград са били доведени смелият български цар, въстаникът Петър Делян, войводата Мануил Ивац и всички водачи на българския бунт, император Михаил IV Пафлагон заповядал да преведат бунтовниците през арената. Многохилядната тълпа избухнала като гръмотевица. Пленниците с наведени глави тръгнали към императорската трибуна. Ромейският владетел скочил, гневно се спуснал по каменните стъпала и щом българите паднали на очите си върху пясъка, почнал да тъпче главите им със своите пурпурни обувки, украсени със златни орли. Тогава през ума на съкрушения Петър Делян минал един горчив спомен, удавен в пороя на събитията. Той видял две благи очи — угасналите очи на болярина Тихомира от Драч, «известен по своята мъдрост и храброст». В първите дни на въстанието Петър Делян, жаден да носи сам короната на българските царе, повикал Тихомира в Скопие и пред един многолюден военен събор почнал да говори: «Братя българи, ако вярвате, че аз съм братов син на Самуила, снемете короната от главата на Тихомира и я сложете на моята. Българският народ не може да има двамина царе. Ако не вярвате, вземете моята корона и я сложете на Тихомировата глава, защото, както две птици не могат да мътят в едно гнездо, така и две глави не могат да управляват под една корона!» Като чули тия думи, българите се раздвижили, мрак паднал в душите им, почнали да грабят камъни и затрупали Тихомира с благите очи — дясната ръка на въстанието. . .

От двете страни на обелиска димяха две огромни клади. Едната, която беше наляво, изпращаше нагоре червени езици, а върху другата светеше тежък дървен кръст, озарен от последната усмивка на залеза.

Войниците бутнаха възрастния старец с тъпите краища на копията си и той тръгна покорно към кладата с огнените езици. Когато наближи и спря, от императорската трибуна се спусна един царедворец със синя мантия. Той се упъти към Василия, развърза ръцете му и викна:

— Погледни как свети божият кръст! Ако тръгнеш към кладата надясно — император Алексий Комнин ще ти пощади живота!

Многохилядният народ ахна и замря.

Богомилът не отвърна нищо. Той не дигна клепки и неговите горящи очи останаха затворени за кладата на спасението. Кръстът бавно почерня. Слънцето залезе. Тълпата отново зашумя. Този шум напомни на Василия лятна градушка в Тракия. Вятър огъва дърветата, брули узрелите класове. Птиците бягат с писък към гнездата си. Падат редки, големи дъждовни капки. Млад конник препуска пред облака към Пловдив. Насред нивата, под един кръстец, стоят сгушени една жена с черна забрадка и едно дете по ризка, с тъмни очи. Градушка бие Тракия. Житата падат. Майката шъпне нещо насълзена, детето свива под ризката мокрите си крака и слуша тупкането на сърцето ѝ. Къде е сега онова чудно сърце?. . . Огънят на кладата запращя. Василий трепна и отвърна очи настрана. Погледът му спря на една бронзова гола жена. Хубава и порочна. Същата, за която по-късно ученият Никитас пише: «Тя пленяваше погледите на всички. Нейното хубаво бронзово тяло беше с жива и трептяща плът. . . Чудните ѝ коси падаха от златната корона, вееха се на вятъра и стигаха дори до краката ѝ. Устните ѝ, полуотворени като венче, сякаш говореха. . .» За тази статуя и за другите бронзови съкровища, които кръстоносците на слепия дожд Хенри Дандоло хвърлиха в пещта подир превземането на Цариград, историкът Шарл Дил въздиша: «Уви, нашите прадеди, франките, взели тези хубави бронзове и направили от тях едри пари, или както се казвало по онова време — «черни монети».

Богомилът впи очи в голата жена, нейните устни го помамиха, неутолена жажда избухна в душата му като пожар, обхванал прегоряла от суша нива. Цял живот той я гони от сънищата си и ето я сега в последния час отново протяга ръце към него. Сладостни

тръпки затоплиха сърцето му. Ала изведнъж върху тъмните прекрасни рамена на жената пораснаха две големи черни крила и в ръката ѝ блесна огнен меч.

— Махни се, Сатанаиле! — извика Василий и размаха заплашително дългите си ръце към падналия ангел. Изви глава нагоре и видя небето. В безкрайната тъмносиня небесна твърд пъплеха като буболечки първите летни звезди.

— Господи, ида! — прошепна старецът със сухи напукани устни. — Прати двама ангели да ме поемат и да ме понесат към тебе!

Тъкмо в този миг императорът даде знак, една тръба изви проточен глас. Двамина от войниците, които стояха зад богомила, хвърлиха копията си на земята, грабнаха стареца и го понесоха към кладата.

Хилядният народ притаи дъх.

С нечовешка сила ромеите хвърлиха Василия в пламъците, расото му се развя и той полетя като сляпа черна птица. Огънят го погълна. Една тъмна струя дим се изви нагоре.

Тъй загина в 1114 година този българин с желязна душа, глашатай на едно ново учение, което не можаха да отбият нито с черковни събори, нито със стрели, нито с огън.

САМУИЛ

В Струмица Самуиловите зидари съградиха задоблачна крепост. Стените ѝ бяха съзидани от бял камък. Като птици, накацали по бойниците, се чернееха войниците на болярина Несторица, сестриник Самуилов. Когато намести Несторица в Струмишката твърдина, Самуил му рече:

— Отвъд Ключ минава големият път, който свързва Солун със северните наши земи. Наблюдавай този път, защото аз искам да зная кой върви по него, къде отива и по каква работа снове в земята ни. Аарон, който се зове мой брат, седи в Средец, а ромейският император е пристигнал в Солун. Миналата година при Ихтиман изтървахме вълка. Не можахме да го пипнем и да му одерем кожата. Беше паднал в ямата, но се измъкна и побягна. Искам да зная нещо за едноръкия пратеник на императора. Неговата десница е отсечена, но езикът му е остър като кратовски меч. Ако твоите войници пипнат едноръкия дявол, да ми го доведат жив в Преспа. Мъчи ме една мисъл. Сън ме не хваща. Искам да науча истината.

— Като заек ще го хвана и ще ти го доведа, господарю! — извика Несторица.

В клисурата, където се събират водите на двете реки — Струма и Струмешница — и където дебрите са непроходими, Несторица постави засада. Там войниците хванаха едноръкия ромей и му вързаха очите да не гледа, и му вързаха устата да не вика. Помъкнаха го направо през козите планински пътеки към

Струмишката бяла твърдина. Несторица похвали войниците, поклони им сребърни гривни, дигна се от Струмица и откара пленника в Преспа.

В езерния остров Преспа живееше мъжественият Самуил с жена си Агата. Дворците му бяха украсени с мрамор. От високите кули се виждаше островът на голямото езеро, наречен Град, където стануваше неговата войска. При войниците на своя баща прекарваше дните си синът Самуилов — Гаврил Радомир. Вечерно време той напущаше стана и се прибираше на чун в Преспа, за да отиде при втората си съпруга — чернооката хубавица от Лариса. Когато преди четири години неговият баща разби стените на Лариса, в пленническия стан Гаврил Радомир видя за първи път Ирина. В тоя миг синът Самуилов намрази своята първа жена, арпадката[1], доведена в България от Естергом[2], подви колене и седна до пленницата. Ирина стоеше край накладения огън, сломена от скръб. Сълзи течаха по страните ѝ. Гаврил Радомир я прегърна с десницата си, избърса с длан сълзите ѝ, заговори ѝ мекосърдечно. Девойката го погледна изненадана, заслуша думите му, усмихна се и доверчиво допря глава върху рамото му. Самуил обичаше буйния младеж и не прогони с камшик пленницата на своя женен син.

Несторица възлезе по каменните стъпала, между които бяха нацъфтели юлски подрумчета, изкачи се на островната височина и се обърна към новата църква «Свети Ахил». Сне шапка, стори поклон и се прекръсти до три пъти с размах. Закрачи към двореца. Стражевите войници кръстосаха копията си пред него. Един прислужник изтича нагоре да стори вест на царя, че е дошъл далечен гост. Самуил го посрещна по стълбата. Несторица му целуна десницата.

— Добре си дошъл в двореца ми, сине Несторица! Ти си препускал като стрела през Пелагонийското поле. Каква вест ми носиш от кулата в облаците?

[1] Жената на Гаврил Радомир, Самуиловия син, е била унгарска княгиня от династията на Арпадите.

[2] Естергом — столица на Арпадите.

— Господарю — изправи се войводата и погледна Самуил в очите, — хванахме пилето!

Самуил трепна. Пламнаха дълбоките му черни очи.

— Къде е едноръкият дявол?

— Предадох го на тъмничарите в крепостта.

— Добре си направил. Ти си уморен и гладен. Ела в покоите ми. Донесете летници[1], печени на огън, наточете вино от Пътеле! — поръча царят на прислужниците и поведе гостенина към покоите си. Влязоха в една стая, постлана с меки кожи. Несторица се озърна с любопитство. По стените висяха окачени оръжия, изкусно ковани от желязо, украсени със злато и сребро. Прислужниците донесоха ниска масичка и почнаха да я нареждат. Гостенинът спря очите си на един меч със златна ножница и дръжка, украсена със зелени и червени камъни, които блещукаха.

Самуил се усмихна:

— Този меч миналата година се клатеше върху бедрото на император Василий. Когато пометохме при Ихтиман войската му, моите хора намериха меча в императорската палатка. Толкова набърже връхлетяхме, че не дадохме време на Василий да препаше колана си. Ромейският поет Иван Геометър е написал една песен. Изпяха ми я в двореца на моя брат Аарон. «Провалете се, дървета и грозни планини! Провалете се, мрачни канари! Тук лъвът се изплаши да излезе срещу елените!» Лъвът е императорът, мое момче, елените сме ние. Подпалихме опашката на лъва, а не можахме да го хванем. Но ще се опитаме пак. Не зная само от кого е научил брат ми Аарон тази песен. Седни, Несторица, да опиташ виното. Твоят дядо, комит Никола, го е садил на младини край бреговете на Островското езеро. Там земната пръст е бяла и каменлива, но гроздовият сок е гъст и лепне като мед.

[1] Летница — охридска риба, пъстърва.

Този път ще пием от златни чаши. Едната е дигал на трапезата Василий, другата — солунският стратег Григорий Таронит. Пий от чашата му! Ще те направя аз тебе управител на Солун, стига да ме слушаш. Харесваш ли рибата? Когато я разпориш, месото ѝ прилича на разчупена узряла праскова. Само в Охридското езеро се въди. Никъде по света я няма. Дигай сега чашата! Как ти се вижда? Напълних едно буре от най-старото и го проводих на брат Аарона. Мило ми е, когато съм в двореца му, да пия с моя неверен брат вино от бащиното лозе. От сърце съм ти благодарен. Тоя път ще науча защо лисиците снове между Солун и Средец. Пътека е направила.

Несторица разчупи житния хляб на коляното си и почна да яде. Изяде с наслаждение две риби, пресуши три чаши вино, облегна се върху стената, протегна дългите си крака с високи ботуши от биволска кожа напред и заговори:

— Аз, господарю, съм решил да нападна Мелнишката крепост. Дай ми позволение. Там ромейският император е изпратил на заточение боляри от Цариград заедно с жените и дъщерите им. Искам да бия ромеите, искам да освободя оня наш край и да си намеря невяста, хубава като съпругата на моя братовчед Гаврил Радомир. Една земна летница искам да хвана. Ще разбия крепостта. Ще докарам управителя ѝ вързан, както докарах едноръкия, стига да ми дадеш позволение. . .

И както говореше, капналият от умора войвода неочаквано отвори уста и захърка.

Самуил стана, излезе на пръсти, притвори вратата и напусна двореца. С царския чун отплува към езерния бряг. Пресече тясната ивица, която разделя Малка Преспа от Голямото езеро, и с една лодка се упъти към крепостта. Мина по витата пътека нагоре, възлезе на равнището, където бяха накамарени дворците и къщите на болярите, кривна към тъмницата. Тъмничните стражи се отместиха. Сториха му път. Тъмничаринът отключи тежката, кована от желязо врата и я блъсна. Скръцнаха ръждивите резета. До-

търча прислужник със запалено пръстено кандило и тръгна пред царя. Светлината почна да къпе влажните камъни на килиите, в които лежаха пленници, хванати в боевете при Лариса, Дубровник, Драч и при Ихтиман. На дъното в една килия с тясно прозорче към езерото върху купчина слама лежеше едноръкият. Самуил се изправи на прага. Светлият лъч, който влизаше отвън, падна върху челото му, раздвоено с една дълбока бръчка като пиявица между веждите му. Едноръкият, щом видя царя, позна го и скочи.

Самуил го изгледа с остър продължителен поглед и проговори тихо:

— Казвай!

Пратеникът на Василия мълчеше.

— Казвай! — повтори царят и гласът му затрепера.

Едноръкият го гледаше упорито, със стиснати устни.

— Този човек не иска да каже нищо на Самуила. За да не може нищо да каже и на ромейския господар, когато иде в Солун, отрежете му езика!

Една огромна ръка се протегна в тъмнината, сграби ромейския пленник за рамото, изтегли го навън и го повлече.

Тогава немият проговори:

— Пощади езика ми, великий господарю! Ще кажа, всичко, каквото ме питаш, ще кажа.

— Откъде идеш? — попита с леден глас Самуил.

— От летния дворец на твоя брат. В Разметаница бях.

— Кой те проводи?

— Василий.

— Какво иска Василий от моя брат?

— Иска да му стане съюзник. Иска да го ожени за своята сестра, иска да го направи господар на цялата ваша земя.

— Какво отвърна господарят на Средец?

— Склони.

— С какво ще отплати моят брат на ромейския император?

Едноръкият наведе глава и цял затрепера.

— Казвай! — изрева Самуил и гласът му прокънтя под сводовете на тъмницата.

— С твоята глава.

— С моята глава ли? Как мисли Аарон да я снеме от раменете ми?

— С отрова. Аз му занесох змийска отрова. Самият император ми я проводи от Цариград. Твоят брат я сипа в една малка бъчвица с вино от Пътеле. Тая бъчвица пристигна от Преспа. Отровата е посилна от меч, който пробожда сърце. Твоят брат иска да те почерпи с вино от Пътеле. Аз казах.

— Ако ме лъжеш, ще те набия на кол! — мрачно проговори Самуил и излезе с бързи крачки.

На другата сутрин, преди изгрев слънце, Самуил, облечен с одежда на прост войник, с кожена островърха шапка, напусна остров Преспа и скочи на брега. Подире му вървяха, облечени като него, Несторица и Гаврил Радомир. Три коня чакаха малката дружина под смокинята на езерното пристанище. Трите се метнаха на конете и потеглиха на север по крайбрежния път. Прекосиха сенокосите и градините, стигнаха манастирчето «Герман», където в църковния двор под бадемите почиваха костите на комит Никола. Царят направи знак на другарите си да го почакат, скочи от коня и подаде повода на Несторица. Бутна дървената вратица и тръгна по пътеката към малката църквица, покрита с каменни плочи. Надникна в полумрака. Вътре нямаше никой. Самуил протегна ръка, взе от пангара една вощеница, запали я от пламъчето на кандилцето пред разпятието и като излезе навън, кривна надясно към бадемите. Утринната роса на тревата накваси ботушите му. Спокойствие и самотия. Царят стигна до трите каменни кръста, под които бяха погребани неговият отец — суровият комит Никола, — неговата майка — кротката гургулица Рипсимия — и големият му брат Давид, когото власите простреляха край Хубавите дъбове близо до Костур. Падна на колене, закрепи вощеницата на средния кръст, прекръсти се и промълви:

— Прости ми, отче! Ако дигна ръка срещу рождения си брат, прости ми, защото не съм виновен аз! Нашият народ не трябва да бъде заробен!

Едно птиче разбърка клоните на бадема, спусна се да кацне на един от кръстовете, но щом видя приведения човек над гроба, уплашено пръпна нагоре.

Трите конници биха път цял ден през равното Пелагонийско поле. Прегазиха Черна. По пътя срещаха двуколки с тежки дъбови колела, теглени от волове с големи черни рога. Те караха просо, пшеница и вино към Царев двор. Млади жени с бели кошули, с колани от козиняви върви, с дълги двойни коси — плетенки — и обедки на ушите жънеха едрокласа пшеница и пееха тъжно, проточено. Връзвачите събираха подире им ръкоите и връзваха снопи. Надвечер изпотените коне се спряха в подножието на Прилепската крепост. Царят не потегли нагоре към кулите на болярина Илиц, а сви надясно по плетварския път покрай една немощна речица със зашумена долина. Слънцето клонеше към залез. Високите кули пламтяха. Златовръх приличаше на скъпоценен камък.

— Тука ще нощуваме! — отби коня си Самуил, прехвърли речицата, скочи на земята и пусна добичето да пасе в ливадата. Гаврил Радомир и Несторица го последваха. Край реката под върбите зееше гърлото на овчарска колиба, покрита с почерняла слама. Пред колибата гореше огън. В кошарата между гората и колибата един стар овчар с окъсана риза и дълга брада отбиваше агнетата, които настървено сучеха от майките си. Овчарското куче повлече рунтавата си опашка с подозрително спокойствие към гостите, старецът се надигна, сложи ръка на челото си и втренчи очи. Самуил се изправи пред него и протегна ръка.

— Добър вечер, дядо Иване!

Старецът го позна изведнъж, с две ръце пое царската десница и наведе глава развълнуван.

— Самуиле, добре си ми дошъл, господарю Самуиле!

— Имаш ли топло мляко, имаш ли просеник за такива гладни вълци като нас?

— Как да нямам? Потрайте малко, докато подваря млякото.

Дядо Иван Секула влезе в колибата, изнесе едно гърне, пълно догоре с мляко, и го намести в жарта между главните. Додето млякото заври, той надроби цял просеник в една зелена паница и изкара от лъжичника три дървени лъжици. Гостите насядаха на тревата. Старецът заля надробените къшеи с вряло мляко и поднесе паницата на тримата гладни мъже. Младите почнаха да сърбат лакомо, сякаш не бяха яли от рождение. Самуил сръбна веднъж-дваж, пусна лъжицата на тревата и се загледа към високия Златоврьх, който бързо беше почернял. Потъна в тежка мисъл. Младите се нахраниха и легнаха на тревата. Наместиха конските седла под главите си. Иван Секула поклати глава, наведе се и почна да прибира лъжиците и паницата.

— Как се казва оня връх, над който сега се показа вечерницата?

— Златоврьх го казваме ние.

— Има ли там вода?

— Как да няма! Под самия връх блика леден източник.

— Ако намеря сили да поваля звяра, там ще съградя бял манастир. Голям бял манастир. . .

Вечерта обсипа небето със звезди. Гаврил Радомир и Несторица заспаха изведнъж. Дядо Иван Секула метна върху тях овчарската си гуня и хвърли дърва на огъня. Главните запращяха.

— Седни да се поразговорим, старче. Колко пъти съм минал край твоята колиба, не е било край да не се отбия. Ти си яхал коня редом с моя баща, комит Никола. Аз те имам като роден отец. Имаш ли братя, дядо Иване?

— Заминаха, господарю. Напуснаха белия свят. Петмина бяха. Четирима паднаха в боевете. Петият изгни в солунската тъмница. Василий му избоде очите.

— Блазе на стария Секул! Знаеш ли защо се отбих тази вечер в твоята колиба? Ти носиш бели власи. Много си видял и много си разбрал. Отбих се да ти искам един съвет. Моят баща остави голямо стадо в планината. Той отхрани четири кучета и ги научи да вардят стадото. Зверовете прехапаха гръкляна на най-голямото. Останаха три. Да видиш сега какво се случи, дядо Иване. Научи се вълкът да обикаля кошарата нощем. Настърви се хищникът и започна да задига най-хубавите агнета. Щом метнеше избраното агне на гърба си, едното бащино куче, най-голямото, се втурваше след него и потъваше в горските пущинаци. Стадото, старче, започна да намалява. Съмнение клъвна като змия сърцето ми. Дигнах се аз една вечер и тръгнах по стъпките на вълка и кучето да разбера какво правят в тъмната гора. И що да видя? Вдън гората, под един дъб, старият вълк и нашето куче ядяха приятелски агнето от стадото на отца ми. Съвет ще ми дадеш, сине Секулов, вълка ли да гоня, или кучето да затрия. Туй куче ми е мило, защото е яло хляб от ръцете на комит Никола, но то ми разкъса душата.

— Убий кучето — извика Иван Секула, — защото ще погуби цялото стадо, до крак ще ти изтръшка вълкът овцете!

Самуил наведе надолу своите горящи очи. Отпусна ръце и въздъхна. Двамата замълчаха. Една звезда разкъса тъмната небесна риза и падна далеко в Пелагонийското поле.

— Какво приказват хората от крепостта за моя брат?

— Взели го на подбив. Лани — думат — ромейският император наместо сестра си за жена му проводил една никаквица. Завел я някакъв бесноват калугер. Тая година щял да му проводи една ослица от оборите си, със златен повод щяла да бъде. Народът

не е доволен от твоя брат. Хората оголяха и обосяха. Съсипаха ги данъците и войните. Затуй говорят тъй, а човешките уста, господарю, приличат на продънен яз.

Самуил прехапа устни. Гората зашумя. Старецът изнесе от колибата и постла за госта меко прилепско веленце. Царят допря с длан главата си и се загледа в нощта.

— Манастирът ще бъде горе, където са звездите. В тоя манастир ще прекараш последните си години, дядо Иване, защото няма жалост в сърцето ти. Монах трябва да станеш. . .

Там, където зреят най-хубавите череши в долината на река Джерман, е дворецът на Аарона. Господарят на Средец повика на военен съвет войводите от всички краища на своята земя. Те пристигнаха, съпроводени от войници с дълги копия, високи конни ботуши, лъкове и стрелници, шлемове с дълги пера. Долината гъмжеше от въоръжен народ. Аарон каза на хората да чакат големи новини. Самуил и неговите другари едвам се промъкнаха през навалицата. Като съзря брата си, Аарон плесна с ръце и се спусна по снежнобелите стъпала. Прегърна гостенина и го целуна по челото.

— Юда — рече тихо Самуил и смъкна братовите ръце от раменете си.

— Тъкмо навреме пристигаш. Зарадва ми сърцето. Самото слънце влезе в двореца ми. Отворете всичките врати! Моят мил брат пристигна от Преспа. Моят спасител ми е дошъл на гости! — викаше Аарон.

Войводите окръжиха Самуила. Старият Кракра от Перник смъкна шлема си и прегърна господаря на югозападните краища.

— Тебе чакахме, Самуиле.

— Къде си повел войниците си, беловласи старче?

— Иска ли питане, господарю? Грехота е да ме оставят при бабите в Перник, когато тръгваме на бой срещу Василия! Моята кръв е още гореща. Десницата ми може да размаха най-тежкия меч. Къде без мене? Не ме гледай, че съм прегърбен.

Самуил го потупа по рамото и влезе озадачен в покоите на брата си. Затвори вратата и се изправи срещу войводата на Средец. Аарон го гледаше усмихнат. Светлина и обич излъчваха очите му.

— Аароне! — извика Самуил.

— Самуиле, брате мой! — с развълнуван глас се обади Аарон.

— Защо си събрал войводите?

— За бой! — отвърна Аарон.

— С кого ще се биеш?

— Кой ти позволи да ми задаваш такъв въпрос? От памтивека ние имаме един исконен враг — ромеите.

— Без мене ли ще вървиш?

— Без тебе война не водя.

— Аароне, този път ще си говорим като братя с чисти сърца. Ти си направил съюз с ромейския император и събираш войска да проливаш братска кръв.

— Кой ти каза?

— Ти искаш да минеш през моя труп, за да стъпиш на престола ми.

— Брате мой! — погледна го с укор и тъга Аарон.

— Ти лъжеш! Гледаш ме в очите и лъжеш.

Аарон отпусна ръце съкрушен. Сълзи рукнаха от очите му. Самуил се разколеба. Пусна дръжката на меча си.

— Закълни се, че казваш истината! — тихо проговори черният гостенин.

— Повиках войводите, за да им обадя, че тръгвам на бой срещу ромейския император. И до тебе проводих вестоносец. Заклевам се в костите на комит Никола и на милата ми майчица Рипсимия, че казвам истината.

— Ще го набия на кол! — издигна юмурк Самуил и го заклати застрашително над братовата си глава.

— Кого? — попита Аарон.

— Оня, едноръкия. . .

Аарон потрепера, но бързо се опомни.

— Брате Самуиле, как можа да бъдеш толкова

жесток към мене!? Но аз не ти се сърдя, защото си меч, надвесен над главите на ромеите. Дай да те прегърна!

Самуил го сграби.

— Змията на съмнението е свила гняздо в твоето юначно сърце. Прогони я! В моя дом ти трябва да бъдеш весел. Нека виното разведри твоето намръщено чело. Помниш ли? През пролетта ти ми проводи една бъчвица с вино от старото бащино лозе. Една чаша от бащиното вино ще успокои твоята пламнала кръв. Хей, прислужници, донесете вино от Пътеле за моя брат Самуила!

Една девойка с бляскави очи и устни, по-червени от нар, донесе кипящо черно вино.

— Тя е най-вярната ми прислужница — рече Аарон.

Самуил пое чашата, дигна я нагоре и я поднесе към устните на девойката.

— Пий най-напред ти от тая чаша! Ти си най-вярната му прислужница.

— Не мога, господарю, свят ми се вие от виното. Щом пия една чаша, ставам смешна.

— Заповядвам ти, пий! — извика Самуил. Гласът му блъсна девойката.

Тя се стъписа и покорно отвори уста.

Побледнял, с притаен дъх, Самуил не отмести погледа от девойката, додето тя се олюля като отсечено стройно дръвче и падна върху мек източен килим, подарен на Аарона от ромейския император.

Аарон стоеше онемял и търсеше очите на брата си.

Самуил изкара меча от ножницата. Грозен пламък избухна в черните му очи. . .

Когато излезе навън, Кракра Пернишки, който беше чул смъртния вик на Аарона, попита:

— Какво направи, господарю?

— Погубих един предател — глухо отвърна Самуил и бръчката между веждите му стана още по-дълбока.

СТАРОПЛАНИНСКИТЕ БУНТОВНИЦИ

През лятото на 1185 година, когато славяните покрай Адриатика почнаха да късат първите узрели праскови и гроздовите зърна се превърнаха на прозрачен кехлибар, пред каменните стени на Драч спряха 2000 военни кораба, пълни с въоръжени до зъби нормани, проводени от краля на Сицилия Вилхелма II да прегазят Ромейската империя. Норманите нападнаха крепостта с железни костенурки, засипаха я с дъжд от стрели, затрупаха я с камъни и огън. Вътре биеха гръмотевично и безнадеждно защитните камбани. От високите крепостни кули защитниците падаха като обрулени плодове. Войниците на задморския крал пробиха стената и нахълтаха в града, тъй както нахлува мътна вода през продънен яз. Втурнаха се по улиците и започнаха да секат — где кого настигнат. Като разграбиха съкровищата на града и храната на хората, те се разделиха надве. Половината наскачаха отново на корабите, опънаха платната и потеглиха покрай бреговете на Адриатика към водите на Егея. Останалите навлязоха в македонските планини и се спуснаха към Солун. Те изклаха всичките мъже, а жените поругаха. В тия смътни времена ромейските началници се биеха помежду си по улиците на Константинопол. Те заклаха стария си император Андроника и на мястото му тронясаха Исака II Ангел. Новият император, щом видя на краката си пурпурни ботуши с везани златни орли,

намисли най-напред да се ожени и проводи сватове при унгарския крал Бела III да искат неговата десетгодишна дъщеря за ромейска императрица. Крал Бела беше чувал за приказната хубост на Константинопол, за черквите с олтари от ковано злато и сребро, за неброеното имане на Влахерна, за конните надбягвания по Хиподрома и за чудната южна страна, където зреят портокали с огнени кори и морави смокини. Той посрещна сватовете с голяма почит в Естергом. Натовари цял керван с дарове, въоръжи хиляда войници-съпроводници, целуна невръстното си чедо по челото и го изпроводи в позлатена кочия към границата на ромейската държава. Свито в ъгъла на кочията, русото девойче ронеше едри сълзи, а пък неговата бавачка бършеше бузите му и думаше:

— Не плачи, пиленце, не плачи. Когато стигнем в Константинопол, ще те направят кралица, ще ти сложат корона на главата.

— Не ща да ставам кралица! Не ща корона! — дърпаше се девойчето.

— А какво искаш?

— Да се върна при мама. Да играя с братчето си. Ах, господи, какъв зъл баща съм имала! Защо ме провожда по чуждите земи? Слушай, леличко, когато стигнем в двореца на оня дядо Исак (колко му е смешно името, нали?), аз ще набера от градината му една голяма кошница с портокали и ще я проводя на мама. То ще бъде през зимата, когато дълбок сняг затрупа каменния дворец на баща ми и врабчетата накацат по прозореца на моята стая. Ще напиша едно писмо и ще поръчам мама да не дава нито един плод на моя баща, маджарския крал. Той не заслужава да има корона на главата си! Ах, защо избират за крале такива зли хора, които не обичат децата си!

Много дни пътува керванът, докато стигне границата на Ромейската империя. Цял месец се люшка позлатената кочия през вековните гъсти славянски гори — през градове с високи крепостни стени, през села със сиромашки сламени къщурки. А когато уморените коне нагазиха нивите на Тракия и навсякъде

се люшнаха жита до пояс — унгарчето подаде глава през кръглото прозорче на кочията и почна да пляска с ръце.

— Не ме е страх вече! Тук е светло. Тука няма мечки, глигани и рогачи! Тая равна земя прилича на Унгария!

По прашния широк път към Одрин въоръжени хора караха цели стада добитък, насметен от Мизия и Тракия. Исак-Ангел гласеше голяма сватба. Той беше проводил войници да съберат от поробените български земи ядене и пиене за сватбената трапеза в Константинопол. Нека запомнят лодкарите и носачите от Златния рог кога се е женил императорът. Откъм брегове на Бяло море пристигнаха хиляди коли, натоварени с бъчви и мехове. В бъчвите се плискаше черно старо вино, а в меховете се плакнеше жълто кехлибарено дървено масло — за кандилата, за борците и за народните трапези. Тогава беше късна есен и наровете в градините на прашните селища се пукаха. Лозарите на Тракия носеха към селата грозде в кошници на кобилици. Те се отбиваха да сторят път на чудния керван, надничаха през малките прозорчета на кочията и питаха ромейските войници, които крепускаха от двете страни с дълги копия:

— Тази ли с бялата глава ще бъде цесарка?

— Сиромашката, колко е стара!

— Тя си водя и едно момиченце. Видяхте ли го? Гръцкият цесар нали е стар, от Маджарско му проводили една баба и едно готово момиченце! Горкият цесар!

Ромейските войници гонеха българите, като замахваха с копията си, хвърляха подире им камъни.

Исак-Ангел посрещна малката си жена в Одрин. Първите думи на невръстната унгарка, когато се изправи пред побелелия император, бяха:

— Дядо, ще ми позволиш ли да набера от твоята градина една кошница портокали за мама? Моля ти се, деденце!

— Какво иска туй северно пиленце? Не му раз-

бирам езика! — обърна се той към един от своите хора.

И щом чу отговора, сграби детето и го дигна да го целуне. Детето отвърна главата си и се нацупи.

През дните, когато сватбарското вино се лееше по улиците на Константинопол, конните надбягвания на Хиподрома не секваха, а гласовете на певците прегракнаха, норманите изгориха всичките градове и села край Бяло море, разрушиха крепостите, заробиха девойките и младите невести, изгребаха всичкото зърно от житниците. Ножът опря до кокала. Всеки ден във Влахерна пристигаха прашни вестоносци и с напукани от страх устни разказваха за зверовете, които превръщаха на пустиня ромейската земя. Исак-Ангел се уплаши, заповяда да спрат тържествата, събра силна войска, постави начело своя военачалник Алексий Врана и го проводи срещу враговете.

Пролетта се появи рано. Потекоха мътни ручеи, напъпиха прасковите в градините на Влахерна. Задуха развигорът.

Една вечер в императорския дворец пристигнаха двамина запъхтени скороходци. Те съобщиха, че Алексий Врана е отсякъл при Мосинопол главата на змията и норманите са се разбягали като зайци по всички краища на Тракия. Тогава императорът реши да излезе вън от стените на своята столица и да подиша свежия пролетен въздух на събудената земя. Три хиляди души, въоръжени с лъкове, копия и мечове, обкръжиха своя «юначен» император и го отведоха в летния дворец на крепостта Кипсела. Там старият младоженец, грохнал от сватбените веселби, спря да си отдъхне. Детето на крал Бела остана в градините на Влахерна да гони пеперудките, а дъщерята на севастократора Иван Кантакузин се намести в покоите на лекомисления владетел. Иван Кантакузин се падаше чичо на Исака. Той беше сляп и не виждаше какво става в двореца. По ония времена ромейските боляри заминаваха към отвъдния свят, претоварени с грехове като кервански катъри.

Птици идеха от юг и се пръскаха по зелените по-

лета на Тракия. Сенокосите се надигаха. От тъмните гори излязоха живите, потърсиха си добитъка и почнаха да браздят земята. Алексей Врана гонеше норманите.

Кои са тримата конници, дето влизат през северната порта на Кипсела? Те носят островърхи шлемове, кожуси, дълги ботуши и старовремски тежки мечове. Единият от тримата е същински великан. Конят се огъва под бремето на този човек, чиито крака почти опират до земята. Подир тримата десетина ратаи карат стотина коня — дребна порода мизийски коне, — годишния данък. Тези са българите от балканската крепост Търнов. Царедворците съобщиха на императора, че са пристигнали трима боляри от Мизия. Те са дошли да си платят годишния данък. Исак тъкмо пиеше люто бистро питие — дар от един беломорски манастир — и разтваряше със сребърен нож черупките на живи миди, наловени от Мраморно море. Умъртвените с лимонов сок миди бяха любима закуска на василевса. Неговият сляп чичо му беше катадневен сътрапезник.

Императорът направи благосклонно знак с ръка

— Нека влязат при мене брадатите потомци на Крума и Симеона! Нека влязат варварите!

Тримата българи влязоха, като се озъртаха наоколо, с очи, учудени от блясъка на двореца. Императорът протегна крака си към гостите — да му целунат пурпурния ботуш, — ала брадатите гости не паднаха на колене. Те се изправиха пред василевса като равни на неговото императорско достойнство.

Исак ги погледна накриво и викна:

— Кои сте вие?

— Ние сме Теодор и Асен Белгун, господари на крепостта Търнов — отговори най-старият.

— А̀ пък аз съм Иванко, владетел на крепостта Ряховиц — добави великанът и отпусна двете си ръце върху тежкия меч, кован от ряховицки железар.

— Защо сте дошли? — дигна очи навъсен императорът.

— Докарахме, каквото трябваше да дадем по договора — отвърна Асен Белгун.

— Какво докарахте?

— Сто коня, не са малко — проговори Иванко и погледна Исака изпод вежди.

— Само сто ли? — викна императорът и навря острието на ножа си между двете черупки на една мида. Извади жълтеникавата ядка и я налапа жива. Забрави да изстиска лимонов сок върху нея. Глътна я. — Само сто коня! А защо не докарахте овце и волове? Вие знаете много добре, че ми дължите пет стада овце — всяко по хиляда глави — и 200 коня.

— Твоите войници ограбиха през зимата кошарите и оборите, житниците плячкосаха. Всичко взеха от българите! Тази пролет нашите селяни не можаха да засеят нивите си! — извика буйният Асен Белгун.

— Севастократоре, запиши, че велможите от Търновград се оплакват — обърна се Исак-Ангел към слепия си чичо.

— Ще запиша, василевсе, всичко ще запиша върху. . . ланския сняг.

— Хайде сега тръгвайте си! Догодина ще ми докарате два пъти повече коне. Мене ми трябват бързоноги коне, а не мишки, за да гоня норманите. Няма да им режете опашките! Севастократоре — обърна се Исак към своя сътрапезник, — те им режат опашките и си правят знамена. Не приемам коне без опашки!

Севастократорът се засмя в шъпата си.

Ала тримата българи не мръднаха.

— Защо не си вървите? Какво искате от мене? — изправи се императорът и почна да пъди гостите си с ръце.

— Искаме още села да владеем — изправи се Теодор.

— Искаме да служим в ромейската войска като началници, наред със знатните ромеи. Ние сме от царско коляно! — викна Асен Белгун.

— И ние знаем да се бием. Погледни колко рани

имам на гърдите си! — почна да се разкопчава Иванко. — Покажи и ти твоите! Нали си василевс!

— Не искате ли да ви дам и ключовете на влахернския дворец? Защо да не ви ги дам, щом като сте толкова заслужили? Севастократоре, тичай в Константинопол за ключовете!

Слепият се хвана за корема и почна да се друса от смях. Ушите му се зачервиха. Тогава Асен Белгун пламна:

— Ние досега спирахме народа да не се дигне против империята. Но занапред ще го оставим да прави, каквото ще. Ние ще бием ромеите; като гвоздеи ще ги зачукаме и ще натискаме под коляното си императора, тъй както са го натискали нашите прадеди Крум и Симеон!

Слепият севастократор се надигна, тръгна по посока на оскърбителния глас, дигна ръка, замахна и удари Асеня по страната. Момъкът пребледня и прехапа устни. Иванко посегна към меча си и попита Теодора:

— Да му снема ли главата?

Дъщерята на севастократора, която наблюдаваше любопитно странните гости, нададе вик. Теодор хвана ръката на Иванка:

— Стой, ти си полудял!

— Прогонете ги вън от крепостта! — викна императорът.

*

Пред кулите на болярина Иванка в крепостта Ряховиц спряха дружина ромейски войници. Те доведоха петима императорски чиновници. Стражът от наблюдателницата, щом ги видя, тревожно наду своя рог. В двора настъпи смут. Ратаите, които товареха козлени чували с жито за Търновград, оставиха храната. Затекоха се към оръжейницата, препасаха мечовете си, грабнаха колчаните със стрелите и се наредиха да посрещнат ромеите. Боляринът Иванко затрополи надолу по стъпалата и викна към гостите:

— Кои сте вие?

— Войници на императора — отговори началникът на дружината.

— Какво искате?

— Ние не искаме нищо. Тези хора искат дан — и той посочи чиновниците.

— Колко дан се пада да платят ряховските българи? — попита боляринът.

Императорските чиновници заговориха един през друг:

— Аз съм дошъл да получа наметъка. Двеста стомни вино, петстотин крини жито и тридесет качета мед. Медът трябва да бъде прозрачен. Миналата година намериха в меда удавени пчели. Намерихме и един плъх. Такъв мед не приемаме!

— Аз ида за волоберщината. Шестдесет вола трябват за войската на ромейския император.

— Триста агнета ще дадеш, за да си платиш кошарината. Не е много. Агнетата да бъдат тлъсти.

— А на мене само петдесет златици — димнината. Толкова дан се пада на комините, които пушат в Ряховец.

— А ти? — попита с очи Иванко петия.

— Аз съм дошъл да се оплача. Мене ме постави архонтът при моста на Етъра — срещу Самоводене — да сбирам броднина. Твоите хора не плащат. Те газят реката против волята ми. Твоите хора трябва да бъдат наказани.

— Радомире — обърна се Иванко съм своя телопазител, — хей, Радомире!

— Тук съм, господарю Иванко! — изпъчи се напреде му едно човече и загледа великана в очите.

— Запиши колко имаме да даваме на ромеите. Пиши нещо и от мене. Пиши повече. Аз искам да си идат доволни тия добри господари.

— Къде да запиша? — попита неграмотният телопазител.

— Върху ланския сняг.

— Ти оскърбяваш ромейските чиновници — изправи се гневно началникът на отделението. — Ти

си варварин. Аз ще те вържа и ще те откарам в Преслав! Там ще отговаряш! Дръжте го! — заповяда той на ромеите.

Тогава Иванко направи знак с глава на своите хора.

— Изловете ги! До един! — тропна той с крак.

И когато въоръжените ратаи окръжиха и вързаха ръцете на ромеите, болярипът Иванко си засука ръкавите и викна:

— Радомире, донеси ми тежкия меч! Искам да дам на тия хора онова, което заслужават.

Радомир домъкна от оръжейницата меча на болярина Иванка. Щом го пое, Иванко заповяда:

— Хайде сега бягай в Търнов и кажи на Теодора болярина и на Асен Белгуна, и на Иваниция, че конят хвърли ездача в пропастта. Хайде, какво чакаш още?

Малкият телопазител се метна на едно черно конче с бял знак на челото и изскочи от крепостта. Прилепна до шията му и се понесе нагоре към Арбанаси.

Като стигна Каменец, отби коня си от пътя да го напои на чешмата. Под върбата, до каменното корито, се бяха наместили двамина божеци. Те ронеха трохи от един сух краищник в шепите си и лениво ги дъвчеха. Радомир отпусна юздите на коня. Сянката му се раздвижи в бистрата вода на коритото. Единият от божеците се подигна и попита:

— Господаре, дълбока ли е река Етър?

— До шия! — отвърна Радомир, без да се обърне.

— Ами ако ти изпеем една песен, ще ни дадеш ли аспра?

— Защо ви са асприте?

— Да си платим бродницата.

— Пейте, додето конят ми пие вода!

Тогава първият божек извади от торбата си една гъдулка и засвири на една жица, а другият, седналият, запя:

Заженил се цесаря
за девойка мънина,
за девойка мънина —

на дванайсет години
без тринайсет месеца.
Той й дума: младото,
тя му дума: дядото. . .

— Дръжте! — хвърли им по една аспра Радомир. — Тази песен на връщане, като ви срещна, пак ще ми я изпеете. Как се казвате?

— Аз съм Преде, свирец от Драч. Презморците ми отсякоха единия крак. Без крак съм, господаре!

— А пък аз съм Хрусе богомила, слепец съм. Патриархът ми извади очите, когато изгориха на големия Хиподром Василия, ересиарха. Без очи съм, господаре!

— Да го убие господ! — извика Радомир, смахмузи коня и се спусна по стария римски път към долината на Етър.

Огънят на бунта пламна на другия ден, когато освещаваха новата черква «Свети Димитър». Вятърът на свободата понесе пламъците по цялата Дунавска равнина към старопрестолния град Преслав. Светнаха копията на драговолците, звъннаха мечовете им, пропищяха първите стрели над ромейските гарнизони. Новата българска войска порасна бързо. Умножи се нейният брой. Като пчели идеха въоръжени мъже — българи, кумани и узи — от всичките краища на равнината. Те признаха за вожд Теодора, който се зовеше вече цар Петър.

През една облачна нощ българите слязоха от планината в Тракия и връхлетяха, по-бързи от стрели, върху ромейския лагер. Ромеите спяха дълбоко. Дребен дъжд квасеше техните шатри. Слепият им военачалник Иван Кантакузин, щом дочу викове в тъмнината и звън на оръжия, скочи от леглото и полугол се хвърли върху коня си, който беше вързан пред входа на шатрата му.

— След мен! — извика той, смахмузи коня и се втурна в мрака, без да знае къде отива.

Дъждът намокри слепите му очи.

— Къде е слепецът? — чуваше се някъде гласът

на Асен Белгун. — Хей, който намери слепеца, да ми обади! Ще му напълня торбата със златици!

Ала в шатрата на ромейския военачалник намериха само шапката му. Иван Кантакузин бягаше полугол в мократа нощ на юг към Константинопол и зовеше войската си с продрано гърло:

— След мен!

Ромеите се втурнаха подире му и се загубиха в тъмнината.

А над България затрептя една чудна звезда.

ЦАМБЛАК В ТЪРНОВО

Търновският паша настани тримата пътници в християнския град, между Царевец и Трапезица, отвъд моста. Силният никополски комендант му беше сторил вест да ги намести в личен дом, да ги нахрани и напои, да им смени конете и да им даде петима души войници, които ще вървят с пратениците на литовския княз Витовта до Одрин, където ще се видят със султан Мурада. А по-нататък гостите ще се върнат през Константинопол по вода в земята си. Ако падне косъм от главите на тримата християни — търновският паша да си прочете молитвата. Тъй да знае, тъй да действува и да си опича ума.

Надвечер пашата се яви лично в къщата на болярина Тертеря и попита гостите от какво имат нужда.

— От спокойствие! — отвърна сурово на турски киевският митрополит Григорий Цамблак.

Турчинът се поклони, допря ръка до гърдите си, дигна я към челото си и потегли по каменистия път към Сечената канара.

Докато настъпи вечерта, празната къща на Тертеря се напълни с българи. Те идеха да целунат ръката на оня, който беше син на някогашния войвода Уриила, мних в светогорските манастири, йеромонах и патриаршески синкел в най-големия град на света — Цариград, — проповедник и игумен на молдавския манастир при Нямцул и най-сетне митрополит в престолния славянски град Киев.

Къщата на Тертеря беше останала пуста. С ви-

соки стени от арбанашки мрамор, със стогодишна бойна кула, манастирски сводове, дълбоки тесни прозорци, просторен дъбов пруст — тя стоеше върху брега на Етъра като стражарница и още не се предаваше. Една лозница пълзеше над входната врата и спущаше надоле едро черно грозде, което старите българи наричаха «биволско око». В къщата охкаше и догаряше като вощеница някаква забравена старица — прегърбена и зачервена.

— От двайсет години насам, сине, ушите ми не чуха в този дом смях на млади жени, песен на весели мъже, звън на трапезни чаши, нито гласец на дете. Тертерия погубиха в черковния двор, а пък невястата му и двете негови дъщери отвлякоха поганците. До ден днешен от тях няма вест, ни кост. От двайсет години насам гледам как по дървения мост над Етъра прекарват мъже и жени с вериги на шиите. Казват, че ги карали на одринския пазар. За една жена плащали три златици, а за младо момиче — пет. Заробиха турците целия свят. На Петровден минаха черни арапи от опашатата вяра. Те караха невести от земята на Добротича. Една щерка със среброшит колан, като ме съзря на трема, започна да чупи ръце и да ми се моли:

— Миличка стара мале, да се дигнеш, че да идеш в оная гора, дето се е ширнала зад седем реки. Там под едно дърво съм вързала люлчицата му. То ми е лично момче, с паричка на челото и черно горено кръстче между веждите. Прибери ми го! Изсуши му пеленките, надроби му хлебец в една паничка и ми го нахрани, а пък господ ще нахрани тебе...

Додето издума клетницата тези думи, поробителят я шибна по главата с камшика си и я повлече нагоре към Каменец.

В коя гора да ида, че да го диря, отче Григорий? В коя гора?

И тя го погледна със своите сухи очи, изгорени от огъня на страданието.

Цамблак махна с ръка и като се обърна към своите другари, рече им:

— Вие опитайте хляба на моя роден град и виното му, и орехите, и гроздето му. Мене не чакайте. Аз отивам да споходя гроба на моя отец и черквицата «Свети Петър и Павел».

Като излезе навън, той премина дългия мост и нахълта в гората. Под дърветата беше легнала есенна нощ. В спокойните вирове на Етъра се оглеждаха първите небесни светлини. Над високите, почернели от огъня кули на цар Иван Шишмана летяха бързи облаци. Закъснели птици търсеха гнездата си. Гостенинът зави наляво, прескочи прелеза на един плет и затърси с очи стария орех. Едвам го намери в мрачината. Някогашната жрътница на дяда Хруся, дето мелеше брашно за големите хлябове, вече я нямаше. Под върбите се търкаляше само един воденичен камък. Там надясно от ореха лежи в земята погубеният през 1393 година войвода Уриил. Този човек издигна в Ряховец кула, висока дванадесет човешки боя. Той имаше триста глави едър добитък. Имаше мехове с вино, качета с мед, имаше и златици. А сега над главата му няма нито кукла, нито пръстена кадилница, нито стръкче босилек. Всичко е суета и гонене на вятър. Митрополит Цамблак коленичи, наведе се и целуна земята. Дигна очи нагоре и месечината позлати сълзите в големите му черни очи.

Още не бяха съборили високата ограда на Кървавата черква. Нощният гост завари вратата заключена. По стар навик той протегна ръка и напипа кривата желязна отключалка, потулена под стряхата надясно. Провря желязото през ключовата дупка, завъртя го и отключи. Посрещна го месечината, токущо изгряла над плочения черковен покрив. Шумата на двата бряста пред входа на «Свети Петър и Павел» е засипала пътеката, пачата трева, ръждивите камъни на покойниците, погребани тук през царуването на Калояна.

Тревога напълни сърцето на стария търновчанин. Най-напред му се вести сянката на едно момиче, отколе потъпкано и забравено. Той го беше изтръгнал насила от душата си, като отровен корен, но тая вечер то пак му се вести. Когато се завърна преди четвърт столетие от Света гора, където получи високо духовно образование, пред олтара на тая черква младият Цамблак произнесе първата си проповед за змията и ябълката на греха. Напреде му като два пламъка в черковния полумрак горяха две млади очи, които запалиха кръвта му. Всеки ден Тертеровата дъщеря Ана Тамар, яхнала на кон, препускаше през гората, газеше сенокосите и се надигаше на стремената (те бяха от сребро) да разгледа по-хубаво черковния двор. Като змия, хвърлена в огън, се виеше и съскаше греховната душа на светогорския монах, докато всичко се превърна на пепел през онзи страшен ден, когато се пропукаха основите на българската държава. Къде е сега Ана Тамар с високите вежди и тънките бледи устни? В кой ли харем скубе косата си?

Премина двора и бутна зарезената черковна врата. Тя се отвори тежко и заскрибуца. Отвътре излезе дъх на прегорял восък и дървено масло. Едно кандилце като светулка трепкаше пред дървеното разпятие.

Цамблак дигна ръка и стори кръст. Но щом се наведе да влезе, някой докосна рамото му и заговори:

— Отче Григорие, ти ли си? Добре дошъл, бащице! Дай да ти целуна ръчицата!

Митрополитът трепна. Извърна глава. Един страшен човек с отрязан нос му сграбчи десницата. Тоя глас му се стори познат. Напрегна паметта си. Изведнъж си го спомни. Черковният прислужник Тихо, същият, дето подаваше кадилницата на патриарх Евтимия.

— Ти ли си, Тихо, жив ли си? — зарадва се гостенинът и го прегърна.

— Научих от баба Тертерка, че си тръгнал към гората; а пък си рекох — в черквата е. Че къде на друго място ще идеш? Свой човек нямаш в Търновграда, а от къщата на болярина Уриила са останали само купчинка камъни. Прав ли съм, отче Григорие?

— Какво работиш сега?

— Песяк съм, какво друго може да стане от мене?

Песове отглеждам за пашата, да му гонят дивеча, когато тръгне на лов из Балкана. Нашият паша не смее да навлиза дълбоко в гората. Пò му е добре в двореца на цар Ивана. Турците заеха целия Царевец. Хубаво се наместиха и сега господаруват, бащице. Ах, да знаеш, отче Григорие, ах, да знаеш какви мъки претеглих! Носеца ми отрязаха и двете ми ушенца отрязаха, само очичките ми оставиха да гледам как пропада България.

— Кой те мъчи?

— Турчинът, отче! Като вихна: ти си бил до последния ден при патриарха. Ти знаеш къде са перперите. Когато цар Иван тръгнал за Никопол, всичките златици от държавното съкровище оставил на патриарха да ги пази. Ще кажеш на кое място ги е заровил! Че почнаха да ме режат, че почнаха да ме колят, а пък аз стискам зъби и не си давам душицата. В дядовата Хрусева жрътни ме хвърлиха да умра, а там воденичарят ме прибра, че ми наложи раните със сладки и медени треви, додето се дигнах на крака. Когато оздравях и дядо Хрусе махна превръзките, аз си пипнах лицето — тогава сърцето ми спря. Няма нито нос, нито уши, бащице, грозно нещо!

Месечината плуваше към Царевец. На Камбанен хълм, където преди двайсет години гърмеше камбаната на Възнесение Христово, сега светна едно тънко варосано минаре.

— Видиш ли го? — протегна ръка нагоре Тихо. — Черквите обърнаха на обори и джамии, очите на великомъчениците избодоха с копия. Какво ще стане с нас, сиротинките?

Цамблак гледаше бързите облаци, които месечината превръщаше на дим.

— Човешкият път тъне в дим. Дълбок мрак е паднал над земята на българите. . .

Песякът поклати тъжно глава.

— Преди пет години в нартиката кожарите донесоха едно корито, дялано от тристагодишния дъб. В туй корито събрахме костите на изкланите боляри и на царете от «Свети Четиридесет мъченици». Тъкмо

над царските гробища турчинът дигна минаре. Три пъти се събаря туй минаре. Когато зидарите се заловиха да го построят за четвърти път, турчинът ги накара да разрушат гробниците и изхвърлят костите на починалите и на изкланите. Сега те са в кожарското корито.

Григорий Цамблак прекрачи прага на сводестата дясна врата и влезе в тъмния черковен притвор. Напипа с ръце дървеното корито и го хвана с две ръце. Раменете му затрепераха.

Изведнъж Тихо приближи устните си до ухото на митрополита:

— Знаеш ли, бащице, защо съм дошъл при тебе тази нощ? Дошъл съм да ми кажеш къде са заровени златиците на цар Ивана! Кажи само на мене. Ще мълча като камък. Душицата ми гори всяка нощ за тях. Ходя като луд по месечината и копая. Ти ги знаеш, отче Григорие, заклевам те в тия свети кости, кажи ми къде е мястото! Устата си недей отваря, само с пръст ми го покажи!

Цамблак се обърна, изгледа със страшни очи Тиха и извика:

— Махни се оттука, сатана!

Гласът му прокънтя под сводовете на черквата — тъй както е кънтял преди четвърт столетие.

Песякът се стъписа, размаха безпомощно ръце и побягна безшумно навън. Григорий Цамблак падна на колене и се опита да заговори пред олтара, ала молитвата издъхна на устата му. Изведнъж тълпа човешки гласове напълни черквата. Тези са българите, които се биха срещу ония, които дойдоха от Мала Азия, от Персия и от Ликаония. Неразберихата между началниците предаде царевград Търнов в ръцете на турчина. Когато вълкът нахълта в кошарата, пастирът не започна да чупи ръце, обхванат от безумие и страх, а намери победителя и с мъжествени думи угаси неговата лудост. Той започна да лови удавници, тръгна да върже люти рани и да бърше солени сълзи. А в крепостта — борещите въз-

хваляваше, ободряваше към храброст, «някои отсичаше като заразен уд».

Глашатаят обходи всички къщи на престолния град и хлопа по тежките,обковани с желязо дъбови порти на търновските войводи. Тъй заповяда наместникът на Челеби Мюсюлман: нека дойдат в черковния двор всичките първенци, които са пощадени от стрелите и боздуганите и които надминават другите по ум и благородство. Нека те да кажат на управника как да запази къщите от огъня и хората от ножа. Спуснаха се към бреговете на Етъра беловласи старци, които помнеха Ивана-Александра, надойдоха млади буйни момчета, военачалници от разгромената войска на Ивана Шишмана, с високи ботуши и шлемове, накичени с пера. Напълниха черковния двор.

Турчинът попита:

— Всички ли дойдоха?

— Живите са тука — отвърна най-старият войвода Уриил, бащата на Григория.

Тогава от близката гора изскочиха двеста души отоманци и нахлуха с викове и голи ножове в черковния двор. Турчинът залости вратата и изрева:

— Колете!

Кръвта на безоръжните българи накваси пачата трева на двора, като разлян кораб мъст потече по плочите на черквата. Двамина палачи измъкнаха от олтара патриарха, който беше паднал на колене и напразно зовеше бога.

— Горе на стената ще му отсечете главата! Нека видят неверниците неговия край. Там го заведете! — извика турчинът и показа с окървавения си нож Царевец.

Когато изправиха стареца с вързани ръце, неговата висока осанка се изряза върху настръхналото вечерно небе — величествена и черна.

Той се обърна към турчина и му рече:

— Защо, неправеднико, унижи така безумно величието на моето достойнство? Аз съм пастир, а ония, чиито сърца вече не тупкат, са мои духовни синове.

Най-напред трябваше моята глава да вземеш. Вземи я сега!

И той протегна покорно шия. Белите му власи увиснаха.

Запъхтеният убиец — грохнал от клане — дигна ятагана, опита се да замахне, ала капналата му десница се вдърви и отказа да спусне смъртоносното оръжие. . .

Грабнат от вихрушката на спомените, Цамблак излезе бързо навън и закрачи към къщата на Тертерия. Накрай гората спря. Един глас — тъмен и тъжен — идеше от мрачината, отвъд високия зид. Наостри слух и долови тежкото дишане на едно болно дете и думите на една песен, която по-рано не беше чувал:

Откога се,мила моя майно ле, зора зазорила,
оттогаз се, мила моя майно ле, войска провървяла,
кон до коня, мила моя майно ле, юнак до юнака,
напред им, мила моя майно ле, сам цар Иван Шишман. . .

Митрополитът дигна ръка, благослови детето — да се дигне до заранта — и рече на себе си:

— България диша!

Разтреперан влезе в къщи. Другарите му хъркаха на трема. Поиска свещ. Старицата му донесе една вощеница върху кован от желязо свещник. От коженатa си пътнишка торба писателят извади един пергаментов свитък с мраморен блясък. Разгъна го. Натопи пачето перо в чернилото и почна да пише. Свещта бавно слизаше надоле. Навън топлият вятър гонеше облаците. Месечината заливаше средновековната българска твърдина с минутен блясък и пак издъхваше. Шумеше Етъра. От време на време пламенният писател дигаше глава и гледаше навън през тесния прозорец. Слухът му долавяше викове на хора, които гинат, грохот на падащи стени в пропастите, екове на камбани и на тръби, мили гласове на близки хора. От тъмнината израстваше изведнъж великият патриарх — голям и тъжен, — изправен над

хората и времето, по-голям от страданието. Майки тичаха след него с мънички рожби — да докоснат дрехата му. Шумът в гората растеше. Сърцето му се давеше в смъртна тъга. От гробовете излизаха ония, които минаха под нож, и му показваха раните си. . .

След полунощ Григорий Цамблак усети, че го задушава една огромна ръка и не му дава да си поеме дъх. Разкопча ризата си. Пропяха първи петли. Обадиха се втори. Сребърна виделина погали крепостните кули, минарето, забито в сърцето на християнския град като копие, като наказание. Шумата на лозницата падаше. Появиха се в градината на баба Тертерка едри есенни плодове. По Аѣеновия път мина една бърза кола. Сладка песен на звънчета погали слуха на уморения човек и му напомни нещо много далечно. Кога беше то? Преди половин столетие. Буйни коне трополят пред колата, която се търкаля нагоре към Каменец, през червена смрадликова гора, под сянката на кръстати дървета. Старият Уриил стои прав, шиба конете и вика нещо. Звънчетата се блъскат и треперят. Тогава България беше свободна, а изгорелият войводски дом на Трапезица — пълен с многолюдна челяд. . .

Опря главата си върху изписания със ситно писмо пергамент и упоен от заглъхващата песен на каруцата, заспа дълбоко.

На тръгване баба Тертерка му накъса от градината чернокичест босилек и латинки. Когато стигна Устето на Етъра, митрополит Цамблак Киевски спря коня си, обърна се назад и погълна с очи белия град, където падна мълния и порази една вековна държава.

— Никога няма да те видя вече, граде, граде — промълвиха устните му и сълзите шурнаха по страните му.

ПОСЛЕДНИЯТ ДЪХ

Когато на трети февруари 1451 година почина от сърдечен удар султан Мурад, неговият син се намираше в малоазийския град Магнезия. Два дни след Мурадовата смърт в Магнезия пристигна един таен пратеник — задъхан и каталясал от неравните пътища на Анадолската пустиня — и съобщи на Мохамеда скръбната вест. Бъдещият султан не избърса нито една сълза от окото си. Без да се мае никак, той препаса кривия си ятаган, метна се на един буен кон, пришпори го и викна:

— Който ме обича — да върви след мен!

И се втурна към Галиполи.

Щом стъпи на европейския бряг, Мохамед вдигна силна войска от гарнизоните и се яви в Одрин, столицата на отоманската държава. Разпореди час по-скоро да приберат мъртвия султан под земята, заповяда тайно да удавят в банята по-малкия Мурадов син — още невръстно дете, — за да не посегне с детската си ръчица към султанския престол, и устрои тържествен прием на пашите, бейовете и чуждестранните посланици, които се навървиха да му честитят царството и господарството. Още през първите дни младият султан пипна здраво кормилото на империята, надигна се като хищник и впи очи към «най-хубавия град» на тогавашния свят — Константинопол, — за който напразно си бяха точили зъбите неговите предходници. Нашествениците заляха за половин век целия Балкански полуостров като мътен

порой. Тук-таме бяха останали малки острови от непокорени крепости. Те дишаха мъчително и се мятаха като риби, изхвърлени на сухо. Примката около шията на грохналата Византия щеше да бъде стегната отдавна, ако страшният монголски хан Тимур не беше вързал ръцете на Баязид-Светкавицата и не го беше помъкнал подире си, закован в желязна клетка, след историческата битка при Анкара през 1402 година.

Средновековните хронисти наричат Константинопол «огромна работилница на великолепието». В изумрудните води на неговия тих залив Златен рог хвърляха котва кораби от всичките земи на стария свят. Те разтоварваха арабски скъпоценни тъкани, благоухания и дървено масло от източните земи, слонова кост от Индия, сребристи кожи, восък и зърно от Московията, италианско кадифе, стъкло и филигран. Кръстоносецът Роберт дьо Клари, свидетел на рицарското нахлуване и пладнешкия обир на Константинопол от пълчищата на Четвъртия кръстоносен поход, изумен от съкровищата на тоя град, пише, че две трети от имането на света е натрупано в Константинопол, а останалата една трета е пръсната по целия свят.

«Златен мост между Европа и Азия» го нарече много по-късно великият Карл Маркс.

Мохамед беше човек със силна воля, упорит, коравосърдечен и неумолим. За него човешкият живот нямаше никаква стойност. За да открие кой от слугите му е изял един пъпеш, откъснат скришом от султанската градина, веднъж той заповядал да разпорят коремите на четиринадесет души нещастници. А когато придворният художник, италианецът Джентили Белиолини, пожела да види как играят шийните мускули на отсечена човешка глава, Мохамед заповяда да снемат главата на един роб.

По ония времена от някогашната могъща империя на Константина, Теодосия, Никифор Фока, Василий Българоубиеца и Комнините беше останала само столицата, оградена откъм Тракия с древната Теодосиева стена, над която много пъти бяха пискали стрелите и копията на старите българи, хуните, кръстоносците. Престолен град на султаните беше Одрин. Пратениците на гръцкия император, които пътуваха на север по старовремския път през Пловдив и Белград към земята на маджарите, срещаха върволици от мъже и жени, навързани един до друг с железни синджири. Турските нашественици, яхнали на коне, ги караха към пазара за роби в Одрин. Градовете и селата пустееха, сринати до основа, ограбени и опожарени. Ножът, чумата и робските вериги бяха натикали изтръпналите хора вдън горите.

Мохамед II, който навлизаше в двадесет и втората си година, се закле през първата зима на царуването си в мохамеданския пророк и в корана, че ще пази вярно мирния договор, сключен с тридесет и пет годишния император на византийците — Константин Драгацес. Но щом се раздигнаха зимните облаци и лястовичките почнаха да лепят от кал и сламки гнездата си по стените на императорския дворец Влахерна, турчинът, който дотогава владееше само азиатския бряг на Босфора, прехвърли тесния проток и се намести на европейския бряг. Там започна да гради яка крепост от камък и хоросан. С тая крепост султанът смяташе да притисне Константинопол и да пресече пътя за помощ, откъдето и да било. Като узна, че кервани от биволски коли пренасят малоазийски камъни за Румели Хисар, Константин Драгацес почна да дрънка златни перпери и удари на молба. Неговите пратеници склониха глави пред султана в Одрин. Мохамед ги попита с леден глас:

— Какво казва вашият император?

— Нашият император те моли да се оставиш от тази крепост. Той ще ти бъде верен другар и ще ти плаща данък, какъвто искаш.

Мохамед скочи от позлатения си стол и викна надменно:

— Аз мога да правя всичко, що пожелая, тъй като и двата бряга на Босфора са мои. Оня, източният, е мой, защото там живеят османци, а този,

западният, пак е мой, защото не умеете да го браните. Кажете на вашия император, че ако още веднъж посмее да ми изпрати пратеници с такава молба, ще заповядам да го одерат жив!

Буреносни облаци затъмтиха цариградското небе. Мохамед трескаво се запретна да сбира наемници и да трупа оръжия. Сън не го ловеше. Като настървен звяр мисълта му денем и нощем се въртеше край позлатената кошара, разположена в дъното на Тракия. Той знаеше колко е яка и непристъпна стената, която заобикаля града, затуй разтвори широко вратата на султанската съкровищница. Неговите пълали оповестиха в градовете на всички околни земи, че султанът ще даде мило и драго на оня майстор, който излее най-големия топ. Когато пиленцата на лястовичките изхвръкнаха от влахернските гнезда, в султанския дворец се яви един маджарски чугунолеяр на име Урбан. Вън от крепостната стена на Одрин той подреди своята работилница и само за три месеца изля от чугун топ, какъвто не беше виждало човешкото око. Това чудовищно оръдие тежеше тридесет хиляди оки, а каменните му гюллета тежаха по петстотин оки едното. Изкараха оръдието пред султанския дворец да го изпитат. Преди да възпламенят барута, топчиите изпратиха глашатай да обади на бременните жени и на малките деца да се не плашат. Топът изрева гороломно и хвърли първото си гюлле на един километър. Грозен блясък се появи в очите на Мохамеда. Той видя как се събаря стената на ромейската столица и един милион аскери нахлуват вътре. Цели два месеца пътува Урбановият топ, докато стигне от Одрин до Цариград. Десет хиляди конници вървяха пред него. Хиляди работници изравняваха пътя му. Сто и петдесет впряга волове го влачеха към стените на «пазения от бога град».

На 5 април 1453 година огромни турски пълчища, на брой «колкото пясъка на морето», пристигнаха до цариградската стена с тропот на стотици хиляди конски копита, грохот на тъпани, вой на зурни и трясък на оръжия. От всичките краища на полуострова се бяха спуснали тълпи, жадни за грабеж. Султанските командири им раздаваха ятагани и секири, лъкове и копия.

Срещу двойната стена, която закриляше града откъм сушата, зинаха гърлата на четиринадесет батареи. Пред Романовата порта опънаха копринената шатра на султана и побиха неговото зелено знаме. Урбановият топ опипа с мрачното си око потъмнелия мрамор на кръжилото на здраво залостената врата. На половинмилионната Мохамедова войска Константин можа да опълчи само седем хиляди души защитници, от които две хиляди бяха италиански наемници, пристигнали в края на зимата от Генуа под командата на Джованни Джустиниани. Турският щурм завари с вързани ръце свободните някога гръцки селяни, които даваха ядрото на византийската войска. Разорени, ограбени, потопени в сълзи и страдания от алчни феодали, селяните много пъти бяха дигали глава срещу своите мъчители. Още не бяха заличени в народната памет следите от пожара на Солунското въстание, когато зилотите провъзгласиха града при устието на Вардар за свободна република и две години разполагаха сами с имота и живота си. Императорските войски потушиха народното въстание с огън и меч. За последния Палеолог беше ясно, че народът отколе е обърнал гръб на столичната аристокрация — ковача на неговите вековни вериги. А братята на Константин Драгацес през тия съдбоносни часове се давичкаха като песове за кокал в Пелопонес. Напразно ги зовеше императорът за помощ.

Преди да почне обсадата, Мохамед коленичи върху своето «свещено» килимче и се обърна към Мека. Пълчищата последваха примера на своя господар и се строполиха до един на земята. Глашатаи на коне препуснаха наляво към Златния рог и надясно към Мраморно море да съобщят, че битката за Цариград е започнала.

Същия ден на вълните на Мраморно море се залюляха като крила на хищни птици платноходите на

първия известен в историята турски флот. Корабите в зори бяха напуснали военното пристанище Галиполи. На адмиралския кораб се беше възправил един командир с висок каук, златен ятаган и скъпоценни камъни на дръжката. Той беше българин и носеше име Балтоглу. Султан Мурад го направи управител на Галиполи. Мохамед го натовари да купи много галери от италианците и да устрои корабостроителница за помощни военни съдове в Галиполи. За две години способният българин изпълни с мачти пристанището при входа на Дарданелите. Стотици новоизлети топове бяха наместени върху палубите на големите кораби. Помощниците на Балтоглу обучиха турските моряци да се бият по вода и да се катерят с устрем по бордовете на вражите кораби. Мохамед назначи Балтоглу за първи капудан-паша и в деня на обсадата му стори вест да опъне платната. Ужас обхвана византийците, които се тълпяха по градските стени, когато видяха как водите на Мраморно море почерняха от мачти, платна и зинали цеви на оръдия. Мощната галиполска ескадра хвърли котва под стените на силната крепост Акропа. Втора турска ескадра навлезе в Босфора, откъм Черно море. Тя мина покрай Румелихисарската твърдина и спря срещу Галата. Броят на турските кораби надхвърляше четиристотин. Византийците имаха само петнадесет. Императорът ги беше затворил в Златния рог с тежка желязна верига, опъната от единия до другия бряг. Балтоглу трябваше да скъса тая верига, да потопи императорските кораби и да нападне слабо защитените и полуразрушени стени край Златния рог.

Две недели денем и нощем турските топчии изпращаха гюллета срещу цариградската стена, но не можаха да я поклатят. Урбановият топ бълваше камъни един след друг. Неговата цев се нажежи страшно и се пръсна. Едно чугунено парче удари сами Урбан и го повали мъртъв на земята. Султанът въздъхна за своя наемник, но го забрави след един миг. За да стигнат до стената, нападателите трябваше да прехвърлят един дълбок ров, който се точеше от Бо-

сфора до Мраморно море. Султанът заповяда на войската си да засипе този ров с камъни и пръст, да го затрупа с дървета. Напорът беше такъв, че в дълбокия ров заедно с дърветата пропадаха и стотици турски войници. Другарите им ги затрупваха живи. До вечерта страшният ров беше изравнен. Каталясалите турци се натъркаляха и заспаха мъртъв сън, но когато се пробудиха и погледнаха към стената, видяха, че ровът е отново разчистен. Цяла нощ византийците бяха работили със свръхчовешки усилия, докато го изпразнят.

Тогава Мохамед намисли да се вмъкне в града през един подземен тунел. Неговите войници започнаха тихомълком да подкопават една от кулите близо до Харсийската порта. Но Йоан Немски, който се биеше на византийска страна, се досети какво смятат да правят турците, постави една контрамина и изпотрепа всичките турци, които копаеха в тунела. Неукротима ярост пламна в очите на султана. Той свика инженерите и ги попита какво друго могат да направят. Те предложиха да бъде построена подвижна кула, висока колкото стената. В кулата да се потулят най-смелите войници и когато тя бъде изтласкана отвъд рова, войниците да наскачат върху стената. За да не бъде унищожена с огън, строителите покриха кулата с три реда биволски кожи. За втори път турците се втурнаха и запълниха рова пред Романовата порта. Цял ден блъскаха кулата напред. Доближиха я до самия ров и спряха при падането на вечерния мрак. Но през нощта византийските войници отключиха Романовата порта, излязоха вън, отново разчистиха засипания ров и запалиха кулата с неугасимия «гръцки огън», изнамерен от инженер Калиник през осмия век на нашата ера.

Като видя каква нова поразия са направили обсадените, Мохамед извика настръхнал:

— Ако тридесет хиляди пророци ми бяха казали, че неверниците могат да направят всичко това само за една нощ — нямаше да повярвам!

И като се метна на коня си, той се втурна стрем-

главо към морето, където се плакнеха корабите на Балтоглу. Султанската гвардия от 10 хиляди конници се навърви подире му. Балтоглу най-напред превърна на прах и пепел манастирите, накацали по островите Принкипо, където императорите изпращаха на заточение старите си жени, след като им се наситеха, и чакаше търпеливо заповедите на своя повелител.

На 20 април пред входа на Златния рог се появиха четири галери с византийско знаме. Те идеха от Генуа и караха зърно за обсадените. Преди да стигнат желязната верига, пътят им беше пресечен от 150 турски кораба. Стените край Златния рог почерняха бързо от народ. Стотици хиляди граждани със свити сърца се бяха натрупали да видят какво ще стане. Смъртен страх беше обхванал мало и голямо.

Султанът заповяда на своя адмирал да потопи неканените гости, да разкъса желязната верига и да стовари войниците си по браговете на Златния рог. При тръгването Мохамед поръча на Балтоглу:

— Ако не надвиеш, да не се връщаш!

Балтоглу сложи ръка на сърцето си и се поклони. Корабите му потеглиха. Забучаха тъпаните, екнаха зурните и тромпетите, дивашки викове разцепиха въздуха. Адмиралският кораб пръв наближи венецианските галери. Изправен при кормилото, Балтоглу почна да прави с ръце знаци на италианците да смъкнат платната и да се предадат, но италианските моряци посрещнаха предложението му с присмех.

— Удряйте! — ревна през командния си рог адмиралът.

Тогава забучаха всичките топове и разтърсиха пропуканите стени. Децата и жените закриха ужасени очите си с ръце, старците нападаха на колене и почнаха да се молят. Турските моряци засипаха италианските кораби с толкова копия и стрели, че весларите не можеха да потопят веслата си във водата. Но гюллетата не стигнаха до корабите. Те падаха пред тях в морето.

Мохамед на кон, обкръжен от пашите си, наблюдаваше морската битка от брега, размахваше юмрука си, мяташе се на седлото и скърцаше със зъби.

Вятърът, който носеше венецианските кораби към веригата, изведнъж притихна и корабите замръзнаха на местата си. Балтоглу заповяда на своите моряци да атакуват. Стрелите засвириха като вихрушка, каменохвъргачите изсипаха градушка от камъни, изпокъсаха платната на галерите, мъртви моряци се търкаляха на палубите. Пъргави катерачи запълзяха по бордовите стени, хващаха се с ръце за най-горния ръб, но венецианците, затънали в кръв, им сечаха ръцете със сабите си и ги събаряха в морето надолу с главите.

Като разбра, че християнските кораби няма да се предадат, Мохамед побесня. Той смахмузи коня си и го обърна към морето. Пресече пясъка, нагази в самата вода. И колкото повече навлизаше в морето, толкова по-голяма ставаше яростта му. Започна да крещи, очите му изпъкнаха и се наляха с кръв. Султанът, вън от себе си, даваше безсмислени заповеди. Похули Балтоглу и своите моряци. Нарече ги страхливци, негодници, жени. Изсипа люти закани:

— Ще ви набия на кол! Ще ви закопая в земята! Тъй да знаете!

Битката трая до късно. Слънцето потъна на запад към Златната врата. Изрязаните върху вечерното небе стени почерняха, отрупани с народ. Изведнъж пак се появи притихналият вятър и набразди морето. Замръзналите окървавени кораби се размърдаха. Бавно се понесоха към Златния рог.

Мохамед махна безпомощно с ръка и направи знак на Балтоглу да прибере флота. Турците отстъпиха, а италианците вкараха житото зад желязната верига. Когато султанският кон изтрополи по камъните и изскочи нависоко, Мохамед се извърна назад, потърси с очи адмиралския кораб и вдигна заплашително и двата си юмрука. Пашите също разклатиха юмруците си.

На другия ден в зори Мохамед излезе от шатрата си и помъкна към кулите на Акропола своята мно-

гохилядна свита. Камъните под копитата на коня му святкаха, очите му пламтяха. Цяла нощ той се беше мятал в леглото си като лъв в клетка. Щом стигна до стоянката на своите кораби, той дигна десница и посочи, без да проговори нито една дума, към адмиралския кораб. Неговите слуги наскачаха от конете си и тичешком отидоха да повикат адмирала. Балтоглу пристигна с превързана глава. Цялата превръзка над едното му око беше пропита с кръв. По време на битката, когато и той се хвърли във водовъртежа, една стрела го улучи в дясното око.

— Отговаряй защо не-можа със сто и петдесет кораба да надвиеш ония четири кораба на неверниците! — каза Мохамед.

Балтоглу полека избърса с гърба на ръката си кръвта, която сълзеше от окото му към устата. Преглътна и със задавен глас отвърна:

— Господарю, аз сторих всичко, каквото можах. Моите хора нека кажат не бях ли първи в битката. .

— Изменнико — ревна Мохамед, — не ти ли казах, ако не победиш, да се не връщаш и да те не виждат очите ми? Що щеш тук? Като гледах вчера какви негодници са се покатерили на корабите, за които начетох всичките алтъни от моята хазна, кръв капеше от сърцето ми и щях да се хвърля в морето от срам! А ти си още жив! Повалете го на земята!

Мохамедовите слуги простряха високия началник върху пясъка и султанът, като скочи от коня, почна да налага жертвата си със златния султански жезъл. Ударите се сипеха немилостиво. Адмиралът прехапа устни, но не извика нито един път от болка.

Когато разбраха, че Мохамед може лекомислено да утрепе един от най-личните между тях, пашите се завайкаха, разтревожиха и почнаха да молят султана за пощада.

— Господарю, подари му живота! — стори дълбок поклон един от пашите.

— Дай мегдан на тоя юнак човек да избяга, не му вземай главата! — подхвана втори.

Мохамед задъхан спря, избърса с ръкав избилите

по челото му капки пот и втренчено погледна към кръвта, която още продължаваше да тече от изваденото око на адмирала. Мина му през ума колко християни са нарамили оръжие да се бият на негова страна, разсъди, че погубването на този човек ще ги накара да побягнат назад, и спря побоя.

— От днес нататък аз те свалям от командирския пост! И всичко, което си натрупал през живота си — мое да стане! — извика той, метна се на коня си и го обърна назад. Пашите и конниците се навървиха пак подире му. Полупребит, Балтоглу остана проснат на пясъка с разперени ръце.

От този ден неговото име, което възлезе като звезда преди обсадата на големия град, угасна и потъна завинаги в мрака на историята.

Мохамедовите войски удариха на камък и по суша, и по море. Тогава султанът реши да проникне без бой с корабите си в Златния рог и да раздвои малобройната византийска войска, която удряше по челото всичките му пристъпи откъм Тракия. Инженерите го научиха да прехвърли платноходите си от залива Светото устие в Златния рог. За една нощ турците постлаха дървен път, дълъг осем километра. Намазаха тоя път с лой, заляха гредите с дървено масло. Наредиха осемдесет кораба, опънаха платната им и почнаха да ги влачат с въжа по гредите. Панически страх обхвана целия град, когато византийците видяха заранта, че турската ескадра плава по суша и слиза към залива зад желязната верига. Обсадените се опитаха да запалят турските кораби, но предателите винаги предупреждаваха нашественика. За поведението на генуезците през ония съдбовни дни Карл Маркс пише: «Подобно на Джованни Джустиниани генуезците в Галата също се държаха съвсем двулично: денем те помагаха на гърците, нощем — на турците.»

Главното командуване реши последният щурм да бъде извършен на 29 май 1453 година. Вечерта Мохамед проводи глашатаи да разгласят на всичките войници, че подир победата, като нахлуят в града,

той им позволява да грабят съкровища три дни и три нощи. В името на аллаха, на неговия първи пророк Мохамеда и на четирите хиляди пророци и в сабята си той се кълне тържествено, че цялото население на обречения град — мъжете, жените и децата — ще станат роби на османските войници. След залез слънце Мохамед произнесе трескава реч пред пашите и командирите, в която описа какви съкровища има в Константинопол: скъпоценни камъни с блясък, посилен от светлината на звездите, планини от злато и сребро, мъже благородници, за които по пазарите плащат луди пари, жени хубавици, достойни да станат съпруги или робини, девойки като ангели, с ръце непипани, с очи невиждани.

Стръв за грабеж и похотлив огън пламна в очите на половин милион войници — редовен аскер и голтаци, дошли за плячка с кожени торби и вериги в торбите. Буйни огньове се разгоряха в турския стан, сякаш цялата Тракия между двете морета се беше подпалила. Ликуващите гласове на обсадителите достигнаха до зловещо смълчания град като грохот на разбушувано море. Тъмно предчувствие, че са вече настъпили последните часове на града, беше обхванало посърналите хора. Те се лутаха обезумели по улиците, блъскаха се пред вратите на храмовете със запалени свещи в ръце. Майките прегръщаха за последен път рожбите си и ги слагаха в люлките да спят, бащите не можеха да се откъснат от невестите си, преди да възлязат на крепостната стена.

Турските пълчища се втурнаха с гръм и трясък към градските стени в оня час, когато слънцето подаде русата си глава над черноморските вълни. Оръдията затътнаха и заглушиха бесните викове на войниците и стоновете на тежко ранените. Една след друга пристигаха окървавени човешки вълни и се блъскаха в стената. Защитниците пращаха стрели, камъни и огън, но кой може с шъпа да заприщи продънения яз? Пред очите на мъртвешки побледнелите граждани падаха един след друг въоръжените им синове. Началникът на генуезките помощници Джованни Джустиниани получи рана от турско копие. Той слезе от укреплението над Романовата порта, тичешком прекоси улиците, стигна до Златния рог, качи се на кораба си и отплува към Галата. Турците връхлетяха с още по-голям устрем и се заловиха да се катерят по стените. Един еничар на име Хасан впи нокти в неравните камъни на стената и се покатери като маймуна. Стигна най-горе, изправи се с целия си ръст и след един миг над средищното укрепление се развя зеленото турско знаме. Като неудържим порой рукнаха по улиците на «неопазения от бога град» нашествениците. Всичките камбани на църквите биеха страховито. Императорът изкара меча си и се хвърли срещу враговете, но беше мигом прегазен.

Яхнал снежнобелия си кон, обкръжен от всичките си паши, Мохамед наблюдаваше широко разтворената Романова порта, през която клокочеше настръхнала и ликуваща човешка река. Турците навлизаха, навлизаха, навлизаха. Слънцето се беше дигнало и в градините на Влахерна блещукаха росни капки като човешки сълзи. Отминалата нощ отнесе последния дъх на една хилядогодишна империя. Турските кораби в Златния рог се придвижиха към левия бряг, моряците наскачаха като глутница и се втурнаха с вой към поваления град.

За три дни победителите плячкосаха града, изклаха и заробиха всичките му жители. Поробители населиха великия град и обърнаха назад колелото на историята.

ГЕОРГИ КРАТОВЧЕТО

Проливен летен дъжд рукна над Средец. Капки като елмази окъпаха почернелите покриви на къщите, заглъхнали в овощни градини. Светнаха старите калдъръми, поръсени с пача трева и коралови подрумчета между камъните. Прохлада задуха от тъмнозелената Витоша. Зашумяха водите на поройните планински долини. От искърския чифлик «Чардаклия» пристигна кочията на средецкия паша Хасиб Осман. Два охранени арабски жребци хвърчаха по улиците. Калдъръмът пращеше под техните копита. Конете завиха покрай минарето на Банската джамия и спряха пред златарницата на Йован Кратовеца. Една бяла женска ръка с кьносани нокти открехна копринената завеса на кръглото прозорче. Светна рубинен камък.

— Тука ли е златаринът? — обади се плътен женски глас от кочията.

— Вътре е, господарке! — отвърна коларят и дръпна поводите на конете, които пръхтяха и напираха да тръгнат.

От кочията слязоха две ханъми. Първата тежко стъпи на прохладната плоча пред златарницата. Сърмените ѝ чехли заскърцаха като мишки. Другата скочи пъргаво като кошута.

Йован Кратовец се поклони на гостенките до земята. Старата жена дигна яшмака си и заговори властно:

— Чувай, майсторе, какво ще ти поръчам. Ще изковеш за дъщеря ми златен пръстен. Ще го

украсиш със златна жичка — тънка да бъде жичката — като зъмче да се навие край пръстена. Разбра ли? Главата на зъмчето ще стои най-отгоре. А в устата му ще сложиш зелено камъче. Най-хубавото. За парите реч да не става. Колкото кажеш — ще ти ги наброи Хасиб Осман паша. Какво се кокориш, Шазие? Закрий си очите! — изведнъж стрелна с очи дъщеря си старата ханъма.

— Нищо не гледам — отвърна младата и дългите ѝ клепки скриха хубавите турски очи.

— Видя ли ѝ очите, майсторе? — продължи ханъмата. — Камъкът да бъде зелен като нейните очи. Ти ги видя, гяурино!

— Слушам, господарке, както заръчваш — тъй ще бъде направен пръстенът.

— Коя ръка нашари новия сребърен ибрик на пашата? Ти ли?

— Не съм аз. Имам едно момче, то ми е сестрино чедо от Кратово.

— Оня там до огнището, дето го е зяпнала Шазие? Аллах му е дал благословена ръка. Повикай го!

— Ела сам, Георге — кротко рече Йован, — ела да те види господарката.

От златарската работилница излезе Георги Димитров, Кратовчето. Седемнадесетгодишен момък, със златен мъх над горната устна. Той прекрачи боязливо прага.

— Ай, ай, ай! — плесна ръце старата туркиня. — Ти имаш очи на джин! А вървежът ти е вървеж на елен. Недей го гледа, Шазие! Ти пак си дигна яшмака, немирна дъще. Тръгвай да си ходиме! Кога да проводя за пръстена? — попита пашовица, щом се намести в кочията.

Златарят помисли малко и отвърна:

— Когато узреят прасковите в градините.

Коларят пусна поводите и конете се втурнаха напред. Йован Кратовец поклати замислено глава.

— Най-малката дъщеря на пашата. Какво зеленооко зъмче! Видя ли я, Георге?

— Видях я! — тихо проговори Георги и сърцето му затрепера като крило на птичка.

*

През деня, когато на Чардаклийската трапеза поднесоха първите румени праскови в сребърен сахан, в Йовановата златарница пристигна първият турски законник. Той беше мъдър човек, с висока снежнобяла чалма. Дясната ръка на Хасиб Осман паша. Майстора го нямаше в златарницата. Георги посрещна гостенина и му поднесе стол. Законникът измери с очи внимателно стройното момче и поклати одобрително глава.

— Готов ли е пръстенът за най-малката дъщеря на пашата?

Георги отключи желязната съкровищница, където бяха скътани много нанизи, колани, гривни и врахели. Изкара пръстена. Камъкът заблещука върху розовата му длан като светулка. Турчинът пое пръстена, отиде към прозореца, разгледа го полека, с наслада, и като се обърна, попита:

— Ти ли изкова този пръстен?

— Аз — отговори Георги и наведе очи, загледа почернелите нокти на босите си крака.

Законникът го потупа по рамото.

— Ти си златорък! Дръж тия пари!

И като развърза кесията си, той му начете седем златици от десетте, които му даде Хасиб паша.

— Стигат ли?

Георги държеше златиците уплашен.

— Много са — прошепна той.

— Не са много. За такъв човек като тебе не са много. Имам да ти кажа една дума, но приказката ми тука да си остане. Ти си роден с голям късмет. Много те е харесала най-малката дъщеря на пашата. Ако приемеш нашата вяра — ще те оженим за нея. Ти ще станеш голям човек. Най-напред ще заминеш в Истанбул. При Капудан паша, брата на Хасиб Османа, военна наука ще учиш. По големите морета

ще плуваш. Големи риби ще ловиш. На високо място ще се изкачиш. Големци ще ти целуват чехлите. Казвай!

Георги побледня. Пред него пламнаха зелените очи на момичето и повторно сърцето му затрепера като птиче крило. Но изведнъж видението на Кратово замени отровните девойчини очи. В душата на златарчето се появиха високите каменни мостове, древните кули, скришниците, близкият Лесновски манастир, за който неговият покоен баща изработи златната обкова на едно евангелие.

Георги потърка с длан челото си и като се съвзе, отговори твърдо:

— Аз не ща да ставам голям човек. Стига ми работата в златарницата.

Законникът се усмихна:

— Ти не знаеш, синко, че нашият пророк Мохамед обещава райска наслада за ония, които вървят по волята му.

— Кои са те? — попита Георги.

— Достойниците, които имат силна вяра и пазят телесна чистота.

— А насилниците?

— Те ще бъдат осъдени на вечна мъка.

— Тогава всичките ваши началници и съдии ще горят в пъкъла, защото мъчат българския народ.

— Не може да бъде! — извика законникът. — Я погледни колко джамии с минарета от мермер са издигнали тези хора, колко моста са направили над реките, колко чешми и кервансараи са построили нашите първенци. За тяхната милостиня аллах ще им прости греховете.

— Няма прошка за хората, делата на които са черни. Някогашните земни владетели са издигнали паметници, по-големи от сегашните. Но ти не можеш да кажеш, че те сега се радват на райско блаженство.

— Слушай — хитро продължи законникът, — ако си истински християнин, ще дойдеш да спасиш една душа, която загива. Дъщерята на Хасиб Осман

паша е болна. Тя ще умре от любов. Стани правоверен, за да отървеш момичето от страдание. Какво да кажа на пашата, когато занеса пръстена?

— Да му е жива и здрава дъщерята!

В конака старият паша се надигна, като видя законника.

— Е — рече той, — склони ли?

— Не ще. И тъй го мъчих, и инак му хортувах. Не можах да го съблазня нито с думи, нито със злато. Опасен човек. Ако не склони да стане мохамеданин, ще трябва да го затрием.

— Ами Шазие?

— Моминските сълзи съхнат като утринната роса, господарю!

— Викайте го при кадията! Правете, както ви е научил аллах! — махна с ръка пашата.

В съдилището Георги пристигна заедно с поп Пея, стария средецки книжовник. Съдията рече на Георгя:

— Ти, Георге, си хубав човек и заслужаваш донякога да се настаниш в Мохамедовия рай, където всичките правоверни покойници ядат пилаф и пият шербет.

— Откъде знаеш, че Мохамед е в рая? — попита Георги Кратовчето.

— Как да не зная? Аллах разтваря широко райските порти за ония, които обича. Той обича турчина. Ако не го обичаше, щеше ли да му даде толкова земя и да сложи под коляното му толкова милиони люде? Нашият пророк е водил разговори с аллаха и от него е научил закона.

— Какъв закон? Този ли, който позволява на вашите големци да колят и да бесят сиромашкия народ, да тъпчат земята му и построят ли една джамия или кервансарай край пътя — тозчас им се прощават греховете?

Тия думи удариха съдията като гръм.

— Вържете го! — скочи той. — Нека неговата кръв падне върху главата ти! — гневно извика съдията на поп Пея. — Напълнил си му главата с раз-

мирни думи! Сложете вериги на ръцете му и го хвърлете в тъмницата. Бийте нечестивеца!

Седем дни лежа Георги Кратовчето в каменната кула. Беше сам в едно тъмно и влажно подземие. Нищо не виждаха очите му. Тъга налегна сърцето му. Спомените пристигаха на ята. Веднъж — насън ли беше, наяве ли, той не можа да разбере — видя покойния си баща, иде в бели дрехи облечен, хваща го за ръка и го повежда някъде. А Георгевата майчица тича след двамата. «Къде го водиш? — вика тя. — Недей ми го взема! Ах, боже, що да сторя, за да си запазя чедото?» — кърши ръце безпомощната жена. Преди да кривнат зад високия зид на кулата, Георги се обърна да се поклони на майка си и видя в очите ѝ такава жалост, такава жалост. . . Сълзите му не спряха цял ден. Когато вечерта влезе отец Пейо и го напипа в мрака за раменете, малкият зарида:

— Страх ме е, отче!

— От какво те е страх? — сурово попита гласът на свещеника. — Ти чувал ли си песента за Балканджи Йова? Неверници са дошли да вземат Йовата сестра, но той не я дава на чужда вяра. Йово е железен човек. Ръцете си дава, очите си дава, нозете си дава, но хубавата своя сестрица Яна не дава на чужда вяра. Неверниците тогава му изболи двете очи и му отсекли двете ръце и двете нозе му отрязали. Знаеш ли как се прощава Балканджи Йово със сестра си, когато я повеждат силом?

Прощавай, сбогом, сестрице Яно,
очи си нямам — да те погледна,
ръце си нямам — да те прегърна,
нозе си нямам — да те изпратя.

— Истина ли е тази история, отче? — попита Георги.

— Ако не беше истина, народът нямаше да извади песен. В туй стъкълце ти донесох причастие. Приемаш ли го?

Настъпи дълбоко мълчание. Две ръце се протегнаха в мрака и поеха стъклото.

— Приемам го — промълви Георги съкрушен.

*

За последен път изкараха обречения момък пред съдията. Той посрещна малкия затворник с думите на Мохамеда:

— Този свят се крепи върху великодушието на силния. Силният наш владетел е готов да те закриля с бащинската си десница.

Когато започна делото, в съдилището влезе Хасиб Осман паша. Всички му станаха на крака.

— Седнете — рече пашата и с любопитство разгледа измъченото лице на момчето, зачервените му очи, които бяха отвикнали от светлината и блуждаеха. Цяла нощ кадъната моли своя повелител да се дигне сам, да иде в съдилището и да склони момчето. Нека дойде при Шазие. Ако се повдигне болната девойка, защо да не го приемат такъв, какъвто е? Пашата обичаше най-малката си дъщеря повече от всичко на света. Той заповяда да изкарат затворника още един път пред съдията и сам доде да го съди.

— Слушай, чоджум — проговори с мъка Хасиб Осман паша, — ако изпълниш едно мое желание, ще те имам като син и ще те направя наследник на имането си.

— Щом си готов да ме имаш за син, защо посягаш на вярата ми? — попита Георги и го погледна в очите.

Пашата срещна горещия поглед на момчето.

— Не искам да си мениш вярата — рече той. — Дръж си вярата, но се ожени за моята болна дъщеря.

— Ще се оженя — провикна се високо Георги Кратовчето, — ако твоята дъщеря стане българка!

Пашата отвори уста слисан. Почервеня и размаха безпомощно ръце. Тълпата, която напираше

пред вратата на съдилището, зарева. Съдията засъска като синорник.

— Той оскърби достойнството на пашата!

— Той похули правата вяра!

— Огън за неверника!

— Правете с него, каквото знаете! — поклати глава пашата и си тръгна съкрушен.

Окървавен поведоха Георги Кратовчето към площада пред древната черква «Света София». Когато минаваха край черковната врата, отвътре изскочи отец Пейо и дигна ръка, да благослови мъченика. На площада съблякоха осъденото момче по риза и го хвърлиха в огъня. Щом прегоряха ремъците, с които бяха свързани ръцете му, малкият се изправи, опита се да направи две-три крачки, но се препъна в главните и падна. Пламъците го погълнаха.

Това се случи на 11 февруари 1515 година.

ДРАГАН СВЕТОГОРЕЦЪТ

Все тия думи кънтят в ушите му: «О неразумни и юроде, поради что се срамиш да се наречеш болгарин и не четеш по свой език и не думаш, или не са имали болгари царство и господарство. . .»

Драган спря писането. Ръката му затрепера. Пачето перо отрони капка чернило върху затворената бяла книга. Един вътрешен глас го подкани: «Защо спираш, окаяниче Драгане? Пиши, странниче! Пиши, юроде!» В килията беше навлязъл вечерният мрак. През отвореното прозорче нахлуваше равната глъчка на спокойната атонска вечер. Глухо долиташе незатихващият шум на вълните. Птиците бързаха към гнездата си. По тревясалата пътека се заклатиха двамина манастирски братя. Те носеха едно дървено ведро с железни обръчи — догоре пълно с мед. Спряха под черешата да си отдъхнат. Озърнаха се и като видяха, че наблизо няма никой, нагребаха с шепи от златистия мед. От магерницата се чу недоволният глас на трапезаря. Монасите бързо облизаха пръстите си, грабнаха ведрото и кривнаха зад дърветата. Пред манастирската църква зачатка клепалото като воденично кречетало. Драган скочи и се обърна към кандилото, в което пращеше немощна светлинка. Падна на колене и започна да се кръсти. Главата му клюмна. Рядката му коса се пръсна по високото бяло чело, до което никога не се бяха докосвали устни на жена.

— Все тия думи. . . — промълвиха побелелите

устни на младия монах. — Господи, чуваш ли ме? Ако си тука, кажи ми как да измия греха от челото си!

Големите му трескави очи се насочиха към гредите.

— Душата ми се гърчи като змия, хвърлена в огън. Подай ми твоята пастирска патерица да изляза от пламъците! Побягнах от света, надянах монашеска власеница. Седем пъти преписах историята на отца Паисия. Като кораби отминават годините. Камъкът, който дяволът върза за шията ми, стана още по-тежък. Не можах с молитва да го отместя, нито със сълзи да го разтопя. Какво да сторя?

Клепалото спря. Драган се дигна. Олюля се като сухо дърво, налегнато от вятър, и седна пак пред масата до отвореното прозорче. Сложи костеливите си ръце върху новия препис на историята и се замисли дълбоко. Едвам се поклащаха върхарите на тъмните кипариси. Избиха първите нощни светила. Мисълта му се понесе над разлюлените клони, над почернелите покриви, през вечерния дим, над атонските гори и високи бели манастири. Тя бързаше като загубена птичка към майчиното гнездо. «Там на севере же недалече вся Македонія зрится.» Тия думи на гостенина от далечната северна славянска земя се врязаха дълбко в Драгановата памет. Цяло лято многознайникът старец прекара в Хилендар. Прочете старите ръкописи. Разпитва братята, всичко, каквото научи, записа го на книга и когато задуха хладният вятър и черешовите листа пожълтяха — гостенинът яхна едно муле и замина къде Солун, да вземе кораба. Брадата му се развяваше, когато се обърна на завоя и сне шапката си. Той беше дошъл от една свободна и велика земя, където няма робия, нито страдания. Една вечер мъдрият старец от Киев прекара до първи петли в Драгановата килия и го разпитва за стария рударски град — родното място на калугера. Драган разказа всичко, каквото помнеше: за дубровнишките дюкяни, препълнени със стока, за камен-

ните, гърбави като камили мостове, за седемте погрознели от вековете градски кули, за ковачите и златарите, за рудниците, от които вадеха мед и сребро, за близкия древен Лесновски манастир, за мраморната кръстилница в черквата «Свети Димитър».

— Кръстилницата — раздвижи устни Драган — дали е още там? В нея ме е потопил кръстник Йоаким, когато съм бил отроче. На връщане от черквата мама го посрещнала с мокри очи. «Неверниче го поех, християнче ти го давам» — продумал кръстник Йоаким и щом протегнал ръце да ме подаде, препънал се на прага и паднал. По-добре щеше да бъде, ако господ ме беше прибрал него ден. Нямаше да изпия до дъно отровната чаша. Щяха да ми поникнат крилца на раменете и щях да се превърна на ангелче. . .

Долу в мрачината се чу гласът на стария владика Милетия. Той се клатеше бавно, размахваше патерицата си и викаше на чёлника Наума:

— Стой бре, Науме, имам още нещо да ти поръчвам!

Главатарят на овчарите спря под черешата, там, където стояха преди малко монасите с ведрото. Високият му овчи калпак приличаше на пчелен кошер.

Деспот Милетий го настигна запъхтян.

— Като идеш в Кратово, овни да караш, отбий се у златарина Димитраки и му кажи, че си искам парите. Да ми изплати главницата с горницата. Той да не смята, че ще го чакам до второ пришествие. Какво имах друго да ти кажа? Аха, сетих се: ще ми купиш едно щъкълце с елбасанско дървено масълце. Дощяло му се на дяда ти владика пъстърва риба, с дървено масълце поляна отгоре. Да не забравиш и мастика да земеш. Истафилина нека бъде. Огнена водица!

Драган се дръпна като ужилен. Една черна ръка дигна завесата на миналото. Мигом пред очите му се разкри трапезата в чифлика Чардаклия: Варени

пилета, зачервени на огъня. Баница с мед и орехи. Сребърни чашки със синджирлия мастика. Кисели кафяви маслини в две плитки шарени паници. Орехови грудки. Грозде — биволско око. Една червена като кръв любеница, изстудена в ледения кладенец. Масловки круши с кожица като кадифе. Халил бей му поднася чашка с «огнена вода» и му разказва:

— Харемът ми е пълен с дивеч. Имам девойки с черни очи, бързодумки като лястовички. Имам синеоки момичета с дълги коси, като узряла ръж, до петите им стигат. Решил съм да ти харижа един арабски жребец — да яхаш, да се наяхаш. Ако приемеш правата вяра, ще те направя господар на Чардаклия. Ти ще спохождаш орачите и жетварите. Ти ще държиш ключовете на моите житници. Ти ще прибираш уема от водениците ми. Цялото ми имане ще наследиш, когато склопя очи. Аллах не ми прати мъжка рожба, нито женска. . . Сръбни си още една чашка! Видиш ли туй синджирче отгоре — всяка капка е жълтица. Колкото капки изпиеш — толкова жълтици ще спечелиш туй лято. Ще си дадеш ли вярата?

— Не я давам! — тихо отговори Драган.

— Ще я дадеш, чоджум, ще я дадеш. Ти си добро момче. Аз съм ти хвърлил око още оная година, когато кърсердарите погубиха баща ти. Много ми хареса: хубав си на глед, висок си на ръст и умно приказваш — кротко говореше Халил бей и си гладеше бялата брада. — Хапни си едно копанче! Земни си малко баница! Тя е напоена с мед от каленото кошерище. Седемдесет кошера са: твои да бъдат. Седем хиляди дюлюма земя имам: твоя да бъде! Сръбни си още една чашка! Ти не си роден за роб. Ти ще станеш голям господар. Дръж чашката! Ако ти допари — разхлади си устата с любеница. Я виж какви семки — като просени зрънца.

До първи петли Халил бей хортува медени думи на малкия християнин. Шетачите влизаха и излизаха. Затрупаха трапезата с ядене. Към полунощ

донесоха дьонеркебап. Трапезата се завъртя пред Драгановите очи. Пъстрият таван се наклони. В една полутъмна стая с капаклии прозорци и спуснати завеси горяха три сребърни кандила. Там извършиха обреда. Отнеха му името, което получи в кръстилницата. Нарекоха го Осман. Призори го качиха на един кон и го разведоха в чифлишките дворове. Двамина полуголи пехливани, намазани със зехтин, запляскаха ръце и почнаха борба пред Халил бея и пред неговия син Османа. Затумкаха тъпани, звънтнаха дайрета, писнаха тънки зурни, затрепкаха тамбурите като пчели. . .

Какви мъки претегли Осман, докато се измъкне от сребърния кафез на бея! Седем дена и седем нощи се блъска в македонските планини като подгонен звяр. Най-сетне стигна в Атон. Потули се в най-затънтения гръцки манастир. Неговата душа, като удавница, подири спасение на този бряг, при хората, за които беше чувал, че са «пустинници — небесни люде и земни ангели.» Но беглецът не намери ангели в манастира, а завари грешни човешки същества с «много кръстове на гърдите и много дяволи в главите».

Звезди обсипаха черното атонско небе. Тайственият шум на вълните порасна. Нощта сграби белия манастир и го залюля. Драган съблече власеницата си, нахлу памуклията антерия и легна гърбом върху коравия одър. Потърси в мрака очите на покойната си майка, но те не го споходиха. Мъката заблъска сърцето му и го омаломощи. Фитилото на кандилото изпращя силно и угасна.

През нощта насън му се вести един човек с огнени криле и грозен поглед. Той му заговори със същия глас, който през деня кънтеше в ушите му:

— Върви, Драгане! Върви, окаяниче! Има един град, разположен на два бряга, между два свята. Там ще намериш една малка бяла черква с мозаични икони. Тази черква е съградена от българска княгиня. В нея ще паднеш на колене и ще прочетеш

«Верую» на старобългарски език и ще приемеш мъченическия венец. Ставай, юроде!

Драган скочи разтреперан. Сърцето му биеше като клепало. Зора се беше зазорила, когато се измъкна от манастирската крепост с една вехта торба през рамо и два хляба в торбата. Осем дена вървя бос светогорският монах покрай Бялото море и покрай Мраморното. Краката му се нараниха, черната му власеница побеля от прахове. Напукаха се устните му.

Само хлътналите му очи горяха безстрашни и дълбоки. Смокините бяха узрели над зидовете. Под лозниците висяха жълти гроздове. Пътищата бяха задръстени от кервани, които караха жито, качета с дървено масло, кошове с круши, грънци от Балкана. Гойни стада слизаха от планините към пазарите на големите градове. Вечерно време овчарите надуваха тънки свирки чимширени. Свирките им думаха и хортуваха за родния край, за невестите, за невръстните дечица, останали далеко някъде в планинските дълбеи. Странният монах гледаше едрите южни звезди, слушаше овчарските свирки и спомените го връхлитаха като хищни птици, кълвяха сърцето му и отлитаха в нощта. Когато стигна огромната древна пропукана стена на големия град, монахът падна на колене пред една смокиня и почна да милва с длан пръстта, която са тъпкали някога конете на неговите далечни прадеди. За миг той видя техните копия — като честа гора, — островърхите им калпаци, чу бойните им викове и очите му се напълниха със сълзи. Капки се търкулнаха по загорелите му сухи страни. Три дена кръстосва младият отшелник тесните улици и тържищата на греховния град. Мина покрай високите стени на дворците с решетъчни прозорци, прекоси дворовете на джамиите, в които щъпукаха рояци гълъби и шуртяха хладни водоскоци. Много пъти сяда да си отдъхне под сенките на платаните. Един християнин, продавач на броеници от сандалово дърво, го упъти.

— Има една бяла черква с икони от цветни

плочки, но тя вече не е черква. Разказват, че в нейния олтар преди много векове е била скътана ръката на Йоана Кръстителя, обкована в златна ръкавица. Като тръгнеш по тази улица, нагоре към стената — право там ще стигнеш.

Драган закрачи бързо. Обхвана го буйна треска. Устните му затрепераха. Щом се изправи пред старинната бяла черква, той я позна по тупкането на сърцето си. Сне калимявката си и влезе с твърди стъпки. Най-напред съзря образа на Христа. Какви тъжни и големи очи! Драган се озърна. По стените блещукаха цветните плочки като росни капки. Няколко правоверни безшумно извършваха вечерната си молитва. Един момък с бяла чалма четеше корана и гласът му беше тих. Светогорецът се строполи върху свещения килим пред някогашния олтар, издигна своите жълти ръце нагоре и с висок глас зачете молитвата, която му поръча човекът с огнените криле.

Когато младият четец с бялата чалма чу християнската молитва, отвори широко очи, зяпна и изтърва книгата на пророка. Богомолците, които опираха челата си до килима, се изправиха. Един старец със сини очи и бяла брада, с нос като клюн на хищна птица бавно изви глава към Драгана. Той наскоро се беше върнал от християнските земи и кожата му светеше — почерняла от огъня на запалени християнски села. От падишаха той беше получил сребърен крив ятаган с похвално писмо: «Хлябът ми, дето го ядеш, халал да ти бъде!» Черният човек попита учения момък каква молитва чете този калугер и като разбра, изправи се, закрачи, стисна Драгана за ръката и му рече:

— Ела, чоджум, с мене, да излезем вън!

Драган прекъсна молитвата и тръгна. Навън по изгорялата жълта трева орляк деца играеха на «сляпа баба». Синеокият старец отведе калугера до дънера на едно сухо дърво и изкара ножа си. Драгановите рамене затрепераха. Клетникът затвори очи и наведе глава покорно, като агне. Децата се пръснаха с писък.

ГОЛЕМИЯТ УЧИТЕЛ

Големият учител прекоси църковния двор, бутна мандалото на дъбовата врата, посипана с черни ковашки гвоздеи, и влезе в църквата. С лявата си ръка хвана аления свой фес, който беше накривен «а ла азизиѐ», и го сне от главата си. Спря се за миг и погледна наоколо. Службата беше привършена. Кандилата угасени. Само в пясъка под свещниците догаряха две-три вощенички. Поп Танасаки, старият поклонник на Цариградската патриаршия, си показа козята брадица над дверите на иконостаса, но като видя кой е влязъл, бързо се потули. Гостенинът изви очи към пангара и щом съзря епитропа дядо Пъндел — закрачи към него. Седнал на столчето си, епитропът внимателно броеше сребърниците, които богомолците бяха спуснали в дискуса му.

Гостенинът се изправи над главата му, изкашля се и рече:

— Добър ти ден, епитропе!

— Дал ти господ здраве, даскалче — отвърна епитропът, като загреба с голямата си черна шъпа монетите, нарина ги в мазната си кожена кесия и ги мушна в пояса си. — Какво те носи насам подир служба?

— Дойдох за месечната си заплата.

— Заплата ли? Че ти много бързаш, даскалче, много бързаш. На Кръстовден нали ти дадох. Къде ги дяна онез пари?

— Те отидоха. Задлъжнях на целия град. Кой

където ме срещне, пари иска. Минката, фурнаджията — за хляба, дето съм го ял, дядо Паско, бакалинът — за маслините и сушената риба, а Бохор, макинаджията — задето всяка неделя удря феса ми на макина.

Дядо Пъндел дигна очи към младия учител, който преди три месеца беше пристигнал от Цариград, и разгледа високото му чело, хубавата руса коса, грижливо сресана, големите сини очи, над които бяха надвиснали гъсти дебели вежди, високата бяла яка с подгънати краища, черната вратовръзка, вързана като панделка, изгладените чисти и спретнати дрехи. Поклати глава и рече:

— Много пари трошиш за щяло и нещяло.

И като се загледа към най-близката свещица, бодната в пясъка, примигна и несхотно изкара кесията от пояса си. Полека навря ръката си в нея и почна да вади грошче подир грошче. Начете двайсет монети и бутна към учителя:

— Нà двайсет гроша, стигат ли ти?

— Какво ще правя с двайсет гроша? — разтвори ръце учителят, без да посегне към парите.

— Не са малко пари.

— Как да не са малко? Само на макинаджията трябва да плащам седмично по десет гроша и половина. Какво остава за другите?

— Ти най-напред ще платиш на другите, дето ти дават хляба, а Бохор нека трай. . . Той е пълен с пари. Вчера, като минавах край Алибейовата бахча, го видях с очите си под една дебела сянка: кеф прави. Седнал с жена си и децата си, а напреде му едно шише софулийска мастика, сума краставици и един засрук бяла румънска сол. Той може да почака за пари. Днес алъш-веришът в църквата беше слаб. Бабите стискат парите и не щат да ги пуснат в дискуса. А църковните нужди са зинали като лами. Ахтаринът Тодораки ме врънка час по час за сто и петдесет гроша, които му дължим за восък и фитил. Калайджията Кръстьо, и той ми вади душата за пари. Утре ще довтасат кюмюрджиите от Карабава — и на тях давай. Ами пъдаринът Митьо, дето донесе първото узряло грозде на Илинден?

— Мене вашите борчове, дядо Пънделе, не ми влизат в работа. Мене ми трябват пари. Аз тук съм народен учител и не мога да ставам за смях в Мустафа паша. Какво жда кажат хората? — Иван Вазов задлъжнял на живо и на умряло! Гаче съм някой непрокопсаник. Утре пак ж'дода.

— Утре недей, ами ела в неделя, когато посъбера повечко.

— Виждам аз — въздъхна Вазов и прибра монетите, — ти мене не ме обичаш.

— Туйтооо, как да не те обичам? Тебе, даскалче, всички в Мустафа паша те обичат. Хубаво учиш децата, много знаеш и на всички допадаш. Само едно нещо не ти харесвам.

— Какво е то? — попита Вазов.

— Не ти харесвам, първо, туй, дето много често ми искаш пари, и, второ — дето не пееш в църква. Не си «мушикос». Малко «мушика» да знаеше, цена нямаше да имаш.

— Кой ти рече, че не зная да пея?

— Всички. Ей го там в олтара поп Танасаки, и той казва, че от «мушиката» не си отбирал бъкел.

— Аз ли?

— Ти, ами кой?

— Ще разбере поп Танасаки как пее Вазов.

— Кога?

— Когато щете. На Никулден жда пея! — натъртено викна Вазов и бързо изскочи от църквата.

Най-напред се упъти при бакалина Паско, комуто наброи половината от получената сума, и си купи една топла питка с кашкавал. Главният учител много обичаше кашкавалените пити.

— Даскале, да ти капна малко от софулийката. Ей сегинка я докарах в буренцето. Искри изскачат от очите, като я пиеш.

— Може — отвърна Вазов, — напълни шишето. Довечера жда ми дойде на гости Хампарсон ефенди. Трябва да го почерпя.

И като мушна шишето в джоба си, младият поет се прибра пак в църковния двор, където се намираше стаята му. Влезе вътре и потърси с очи пощата върху счупения стол. На стола нямаше нищо. Само кандилцето, което му даваше нощем мъжделива светлинка и му помагаше да си пише стихотворенията. Стефчо Димитров още не е донесъл цариградската поща. Заиграл се е малкият немирник из върбалаците край Марица, или пък се е потулил в някое тъмно място и пуши цигара.

«Не ми се вярва след вчерашното наказание пак да сложи цигара в устата си, но де да го знаеш, дете е» — помисли си учителят и разгъна топлата пита.

А ето какво се беше случило вчера. Тъкмо когато Стефчо налапа първата цигара и — седнал върху една купчина камъни в училищния двор — почна да я смуче, на прозореца се показа «големият учител» и го повика с ръка. Малкият — слисан — се затече с цигарата в ръка и забрави да я хвърли, преди да влезе в стаята. Когато се изправи пред учителя и дигна нагоре очи, той се досети за цигарата, но не посмя нито да я угаси с ръка, нито да я скрие в джоба си, защото се побоя да не му запали палтото, ами я пусна на земята.

«Трябва да я застъпя с босия си крак, ами ако ме изпари?» — мина му през ума и зачака тревожно.

— Какво е това, дето кади в краката ти? — попита учителят.

— Цигара, господин учителю! — отвърна малкият.

— Кому принадлежи?

— Не знам.

— Не знаеш. Но аз те видях от прозореца, че пушиш. Значи, ти вече си почнал да смучеш пушек?

И като размаха десницата си, учителят му зашлеви една плесница по лявата буза. Ухото на малкото момче мигом пламна. В класната стая Вазов изправи Стефча пред черната дъска и викна със заповеднически глас:

— Пиши!

Разтрепераната ръка на босото момче зашари по дъската и написа следното четиристишие:

Ах, проклета и триклета
да е таз цигара вонеща,
за която учителят
със плесница ме посреща.

Малкият Стефчо заглади разкривените букви, които беше начертала ръката му, прехапа устни и потъна в земята от срам. Днес той беше много кротичък и не смееше да погледне в очите своя любим учител. А когато Вазов му поръча да иде за пощата — изхвръкна като птиче от стаята.

Някой зашъта по черковния двор.

— Иде! — рече Вазов и остави питата.

Стефчо бутна боязливо вратата и застана до прага. Разрошен и разплакан, наквасен от ситния есенен дъждец, с окървавени колене и изкаляни крака. В ръцете си стискаше пощата.

— Какво ти е? — тръгна към него Вазов.

— Биха ме, господин учителю.

— Кой смее да те бие? — възмути се Вазов.

— Раздавачът. Като ме видя, че получавам пощата ти, ревна: «Ти, казва, ми отнемаш хляба!» — хвана ме за ухото и ме блъсна надолу по стълбата, а при вратата един татарин ми зави камшик по шията. Обелих си коленете, като паднах.

— Тая работа аз няма да я оставя тъй. Жда ида при началника на пощите, Хампарсон ефенди, ако стане нужда, и при каймакамина жда ида. Как тъй смеят да бият децата? Жда ги науча аз тях! Дай пощата!

Малкият подаде две писма и една книжка от цариградското българско списание «Читалище» — и трите наквасени от дъжда.

— Най-сетне! — рече Вазов, като грабна нетърпеливо пощата. Най-напред почна да прелиства списанието. — Тази е септемврийската книжка, от-

кога я чакам. Славейков ми я провожда. Аха, ето ги! (Светлина огря лицето му.) Трите са отпечатани. Погледни, Стефчо. Това е първото — «Сонет». Под него е сложена само буквата В. Началната буква на бащиното ми име. Не рачих да се подписвам под него. А другите две — «Страдающий пътник» и «Един кът от Цариград» — са излезли с името ми. Искаш ли да ти ги прочета?

— Искам! — тихичко отвърна момчето и наведе очи.

— Седни там на миндера.

Стефчо приседна върху крайчеца на широкия миндерлик, напълнен с ръженица, и погледна към леглото на учителя. То беше постлано с тясно дюшече. Стефчо знаеше, че кожухаринът чичо Пеньо от Ветрен го е напълнил с меки кожички, затуй, да седне човек на него, е цяло блженство. В долапа над леглото е подредено облеклото на учителя и книгите му, а под леглото — непраните дрехи. Вазов се намести на леглото:

— Слушай сега! — рече младият поет и зачете първото си стихотворение.

Малкият го зяпна в устата. Колко хубаво чете! Думите се леят. А стихотворението му се видя върхът на всяко изкуство, макар че нищо не разбра.

— А тука в третото — рече Вазов — съм списал един кът от Цариград, където бях през лятото. Там, моето момче, има бели, големи джамии, направени от бял мрамор, с високи тънки минарета. Дворовете им са пълни с гълъби. Покрай морския бряг са наредени дворците и градините на пашите, а по улиците гъмжило от сиромашия: окъсани и голи хамали, лодкари, продавачи на зарзават и дуди от Мала Азия. Те мъкнат кошовете си на гърбовете и пъшкат. В Балкапан са канторите на големите български търговци — Тъпчилещови, Догановци, Командареви; в голямата държавна работилница на Ат-мейдан, която се нарича още Хамбаря, работят над хиляда души българи-терзии. Те шият дрехи за турския аскер. А в метоха се опознахме с

Петка Рачов Славейков. Той сам съчинява песни, хубаво ги майстори и печата разни вестници и песнопойки. Умна глава.

— А на друго място да си бил, учителю? — попита Стефчо, погледна сладката кашкавалена пита и преглътна.

— Къде не съм бил! — разпали се Вазов. — Като излязох от родния си град Сопот, първом отидох в Калофер. Там ме направиха помощник на учителя Ботьо Петков. Неговият син Христо, който е голям бунтовник, тогава се намираше в Одеса. По едно време учителят Ботьо се научи, че синът му е изгонен от гимназията, и се разтревожи много. Кахърен влезе в час и каза:

— Знаете ли, нашия халосник го изпъдили от Одеската гимназия!

Върнал се Христо на другата година, след като аз напуснах Калофер, дошъл си с дълга коса на руски студент и революционни блянове в главата. Главили го за учител, но стоял само два месеца. На Кирил и Методий държал слово и като спрял очи на белосаните и натруфени чорбаджийски жени, извикал:

— Всеобща бедност и мрак! А тези, погледнете ги! Лицата им лъскат като калайдисани тигани!

Тогава баща му се изплашил от неговата буйност и го изпратил във Влашко.

От Калофер се прехвърлих в Пловдив. Постъпих на учение при славния списовател Яким Груев — в Пловдивската шестокласна гимназия. Никой не знае книжовния турски език по-хубаво от Яким Груев. Когато се изправих пред него и му разказах, че в Сопот съм изучавал високи и дълбоки науки — той се хвана за черната турска брада зачуден, сякаш искаше да каже на баща ми:

— Тогава защо ми го водите? Той може да бъде професор.

Веднъж в час по история той ми подвикна:

— Хей ти там, сопотлият, я ми кажи, с кой мир се свърши трийсетгодишната война?

— С Вестфалския мир! — отговорих аз.

Тогава Груев ме погледна полузажумял и каза:

— Да.

След този отговор аз израснах много високо в очите на другарите си. Бях още в Пловдивската гимназия, когато докараха баща ми от Видин, където бил по търговия, с вързани ръце. Отидох в тъмницата и го видях през тясна дупка. На другия ден му занесох тютюн и ракия, но когато посегнах да му ги дам, едно заптие грабна шишето с ракията и ми удари една оглушителна плесница. През 1868 година си отидох в Сопот. Веднъж баща ми рече:

— Сине, току-що се получи телеграф на турски език. Я ми го преведи.

И какво беше смайването му, когато почнах да мънкам и не можах дори да прочета телеграфа. Тогава баща ми сърдито извика:

— Ти си лапал мъглата в Пловдив, синко! Този телеграф е от Никола Ковачев, когото повикахме от Ловеч за даскал. При него ще учиш турски.

Турския език аз не научих и при новия даскал, защото мразя тия господари, дето са ни заробили народа и са ни отнели свободата. Най обичам да пиша стихотворения. Баща ми, като ме гледаше как залягам над списователството, захвана да ме хока: «Тия дивотии, дето ги пишеш, ще те нахранят ли бре, магаре?» Виж, мама е друга жена. Тя ме научи да обикна книгата. По цели нощи пишех стихотворения по бащините си тефтери. Дори кориците не оставях. Нощем, когато догаряше свещта в стаята ми, мама донасяше друга свещ. А баба ми недоволна думаше:

— Бре, Иванчо, ще разсипеш баща си, и ноще гориш свещи!

За да се отракам в търговията, баща ми реши да ме прати в Олтеница при брата ми Кирка. Тогава написах първото си стихотворение «Борът» и Васил Друмев го напечата в Периодическото списание. Търговец не можах да стана, но се опознах хубаво с хъшовете.

— Кои хъшове? — попита Стефчо Димитров.

— Бунтовниците, които искат да съборят султанската власт и да освободят българите. Влашките крайдунавски градове гъмжат от хъшове като Васил Левски и като Христо Ботев, сина на даскал Ботя Калофереца. Много пъти съм се срещал аз с тях в кръчмата на Странджата. Народът нарича Васил Левски — Апостола. Той е много чист човек. Никога не е пил, не е пушил, не е усвоил чуждо нещо, само за поробения народ мисли. А пее с нечувана хубост. Ах, момче, момче, там са знаменосците, а тука какво е? Дядо Пъндел обира петаците на бабите с дискуса, Бохор глади фесовете на макина, а поп Танасаки кади тамян на гръцките владици. Нещо ме влече към влашкия бряг. Жда си дигна дърмите и жда ида там, но по-напред жда покажа на дядо Пъндел как може да пее Иван Вазов! «Мушика» не съм отбирал! Когато даскал Стефан в Сопот пееше херувикото, аз и още двама-трима четвъртокласници му държахме исо, приглашахме, като мучахме проточено и безконечно: ааааааа! Така ми се беше втръснало това мучене в църква, че получих отвращение и веднъж се заинатихме и решихме да не пригласяме на херувикото. Онемяхме. Напразно даскал Стефан ни правеше знаци с поглед и ръка: ние нито гък. Погледът на псалта тогава пламна от гняв. За този ученически бунт на другия ден другарите ми бяха пребити с пръчки дряновици по месата, а на мене ми почерниха лицето със сажди и накараха учениците да минат покрай мене и да ми се присмиват. Аз бях толкова потресен от това наказание, че припаднах. Свестиха ме с вода на чешмата. Оттогава не ща да чуя за пеене в църква, но сега жда изляза да пея!

Вазов млъкна. Сложи десницата си върху разтворената книжка на «Читалище» и се загледа навън. Есенният дъжд тихо шумолеше в жълтия листак на дърветата. Едри капки бързо се стичаха по стъклото. Изведнъж се обърна:

— Ти не бива да ми вържеш кусур за вчерашния

шамар. Аз те обикнах и искам да станеш човек. Затуй се ядосах, като видях цигарата в устата ти. Знаеш ли?

— Зная, учителю.

— Когато някой баща довеждаше сина си в Сопотското училище, казваше на учителя: «Дас-кале, месо ти го давам, кокали да ми го върнеш, но да го направиш човек!» Ти не можеш да си представиш колко бой съм изял от моите даскали, додето изуча историята, пиитиката, астрономията, етиката, метафизиката и патологията! А с раздавача жда си поприказваме. Ти ми носи редовно пощата. Когато епитропът ми начете заплатата, жда ти купа един нов фес «а ла мурали» и един чифт обувки. Не бива да ходиш бос.

Малкият засрамено погледна калните си крака.

— А сега ела да похапнем, защото, гледам, очите ти все в питата, както на бивола окото в просото.

И като разчупи кашкавалената пита, младият поет подаде половината на своя невръстен слушател и двамата започнаха сладко да ядат.

НИКОЛА КОЗЛЕВ

По онова време, когато чужда ръка «поведе по божията земя» малкия и болничав Никола Козлев, доктор в Лясковец беше дебелата баба Никула, която вареше горчиви треви и баеше на болните с камъчки, събирани покрай Янтра и натопени в ненапита вода. На смъртния си час Николовият баща поръча на своя зет Цани, на втората си жена и на другите сродници да се грижат за невръстния сирак и да не го оставят от училище. Всички се заклеха, че не ще оставят прашинка да падне върху малкия наследник, но щом откараха покойника, сродниците се опитаха да грабнат наследството тъй, както орелът граби мършата си. Мащехата още през пролетта продаде бащиния кон, измъкна ревностния ученик от килийното училище, където пишеше букви с пръст върху пясъка, и го натири да пасе воловете на Сидерова поляна. Седнал до дънера на вековния бряст, който хвърляше сянка, голяма колкото сянката на Петропавловския хълм, Никола гледаше със замрежени очи към село, където в църквата «Свети Димитър» неговите другарчета с изкарани навън езици сричаха черковнославянските букви на псалтира и наустницата. Хиляди птици чуруликаха в клоните на бряста. Малкият воловар разговаряше с тях, ламтеше да му пораснат криле и да хвръкне далеко-далеко, където няма мащехи, турци-изедници, чорбаджии и ратаи.

— Да имах поне една дървена свирка т ония,

дето ги докарват балканските грънчари на сбора, щях да си свиря с нея и да се разтушавам! — си рече Никола и зачака годишния сбор. Една вечер, когато се върна от къра, на селския мегдан видя разпрегнати каруци, покрити с чергила, натоварени с писани грънци, дървени захлупци, пестил и свирки.

— Мале — изправи се боязливо пред мащеха си Никола — босоног, с кълчищни гащи, изтърбушени колене, слабичък и гладен — ребрата му се четат, — дай пари да си купя една свирка!

— Свирка ли? Каква свирка? — избухна мащехата. — Не стига, дето ми ядеш хляба и през зимата съдра два чифта цървули, ами и свирка смееш да искаш! Да се махаш от очите ми!

И мащехата подгони завареника си по двора. Настигна го до крайпътния зид и почна да го налага с юмруци по гърба. Тогава през зида подаде глава Узун Тоньо, бащата на учителя Енчо, и разклати дългите си мустаци, които стигаха от рамо до рамо:

— Козлевице мари, какво правиш? Защо биеш сирачето? Не стига ли, дето три години го мъчиш по къра да пасе воловете, които не впрягаш, ами и с юмруци си го подгонила. Да изпълниш волята на баща му! Дай го на училище!

Замисли се мащехата. Цяла нощ се въртя на леглото и най-сетне реши да продаде воловете и да проводи Никола при самоводския учител — Димитър. В Лясковец имаше три църкви и само едно училище. Лясковските попове бъбреха само на гръцки език, от гръцки книги четяха в църква. Чорбаджиите през време на службата седяха на собствените си дървени тронове, прехвърляха зърната на броениците си и мислеха на кой сиромах да одерат кожата. Бабите по цели часове мелеха, шушукаха, разнасяха клюки, безсмислено се кръстеха и се прозяваха, защото нищо не проумяваха от гръцкия.

Веднъж Никола попита учител Манол:

— Учителе, защо поповете пеят само на гръцки език?

— Защото книгите им са гръцки.

— А български няма ли?

— Имало е някога. Богата книжнина сме имали, но гръцките владици са изгорили българските книги.

— Че какво им правят книгите?

— Нищо не им правят. Но те са ги изгорили, за да погубят българския народ.

В неделя Никола отиде на църква и с разтупкано сърце чакаше да му дадат знак да прочете Апостола. Негов беше редът. Когато поп Тоньо даде знак, Никола се изправи срещу олтара и зачете, но той не беше взел гръцката книга, а докопал славянската. Пламнал от гняв, попът изскочи от олтара, грабна дебелата книга от ръцете на момчето и я захвърли на каменните плочи. Книгата се разпиля. След туй свирепият поп хвана момчето за рамото и го блъсна с такава сила, че щеше да го утрепе, ако не го бяха хванали богомолците.

Горчива обида запали малкото сърце на Никола и той реши да отмъсти. Веднъж издебна черковната шътачка, влезе в черквата и задигна всичките гръцки книги. Пренесе ги на два пъти с един чувал и ги скри в сваковия си плевник. Сваковите му синове одраха кожата на подвързията за кесии и нахвърлиха книгите в напалената пещ. Суеверната леля се боеше за хлябовете, че няма да се изпекат, но те излязоха чудесни. В голямо затруднение изпаднаха поповете, които бяха против славянските книги. В църквите имаше книги на славянски език, но те не можеха да ги четат. Ония, които знаеха черковнославянския език, се пукаха от смях, като ги слушаха. Там, където имаше съкратени думи като г-ди, г-ди, в-ко, поповете ги четяха: гиди, гиди, вълко, а щом засечяха на някое непонятно място, те почваха да удрят с юмруци новите книги и попържаха оня, който е откраднал старите.

А учителят Максим Райкович, който беше слязъл от Петропавловския манастир, като узна Николовия подвиг, почна да го величае:

— Драгий ми и славний ми ученичe Никола, я ми подай пачето перо!

Никола беше 17-годишен, когато вуйчо му Аврам го подлъга да напусне училище, да накупят с наследените от баща му пари бакалска стока и да почнат голяма търговия. Никола изтегли парите и се сдружи с вуйча си, но той го измами и го обра. Тогава подлъганият сирак се дигна, че на Провадия — да прави градинарлък. Денем и нощем газеше лехите с мотика в ръка. Краката му се напукаха като нарязани с нож. Но тия крака в бягането нямаха равни на себе си. Провадийският кмет Дели Пехливан веселеше душата си с игри, пехливански борби и надбягвания. Веднъж, когато надбягването стана на поляната до самата градина на лясковчаните, в състезанието взе участие и Никола. Той се понесе като стрела, превари своя съперник и получи такава награда: четири аршина зелено сукно, четвърт агне печено, две паници ядене, една баница и бинлик вино. Никола ходеше да кара зеленчук с каруцата по делиормански те села. По-късно той разказва в спомените си: «. . .народ гостолюбив. Живееха комунишки живот. Всички заедно орат, сеят, жънат и вършат. Земята им обща и може да каже човек — блажен живот живеят. Сами се съдят, сами се управляват.» Тук очевидно става дума за някогашните семейни задруги, остатъци от които имаше доскоро в Родопите.

Когато заесени и градинарите решиха да се върнат в Лясковец, Николовите чорбаджии си купиха коне с нови седла, а него посъветваха да тръгне по-късно с пешаците.

— Ние сме — казаха те — с коне, не можеш да вървиш с нас.

Тогава Никола ги попита:

— Конете ви хвъркат ли?

— А бе те не хвъркат, само че имат по четири крака.

Но бързоногият момък все пред конете тича от Провадия до Лясковец, прескача тръни и долища и не се умори. Цели три дни бяга, додето конниците навлязоха под сенките на Кесаровската гора и видяха белите килии на Лясковския манастир. Конете

бяха потънали в пот, дишаха тежко, а Никола — нищо, хвърчи напреде им.

И в Силистра ходи Козлевият сирак на градина, но мисълта му беше все в книгата, затуй захвърли мотиката и през Големия боаз отиде в Елена в дяскалоливницата на учителя Иван Момчилов. Там той почна да учи граматика и една нова наука — за реките, планините, моретата и касабите — география. В Свищов нагази реториката и логиката. А когато лелиният му син тръгна за Русия, сърцето на Никола закопня за великата земя на дяда Ивана.

Веднъж свако му Цани Каляджиев рече:

— Стига си въздишал. И ти можеш да идеш в Русия.

— Как ще ида, като нямам пари?

— Продай къщата, която остана от баща ти, и тръгвай с мене.

Беше 1848 година. Никола продаде цялото бащино наследство за 50 хиляди гроша и почна да се тъкми за път. Сън не го ловеше от радост. Хляб не ядеше.

Свако му рече:

— По пътищата сновят разбойници като Черния арапин. Поглеж, че са задигнали парите, ами дай да ги облечем в стока!

И накупиха градинарски семена. Когато стигнаха със стоката в Кишинев, Цани рече на Никола:

— Ти ще останеш тука да научиш молдавския език, а пък аз ще ида в Одеса, ще продам стоката, ще внеса парите на твое име в някоя банка и ще се върна да те взема. Чакай ме.

— А пари? — попита Никола.

— На ти пет рубли!

С пет рубли Никола Козлев прекара цели три години в Кишинев. За тия години той пише: «Поминах се като просяк по търговците. Учих се като слушател, а не като ученик, често обливах книгите си със сълзи. . . А свако ми Цани Каляджиев станал пладнешки хайдутин — с хитрини и лукавство да краде.» Пладнешкият хайдутин продаде стоката и

се върна в България, като заряза Никола. След като пропиля всичките пари, той се изтърси отново в Кишинев и прибра Никола. Щом се върнаха в Лясковец, Никола го даде в съд за обир, но тогава за пладнешките хайдути нямаше съд.

И стана Никола учител в родното си село. Най-напред изхвърли мазните псалтири, наустници и светчета, измете пясъка от килията и нареди нови чинове. Като узнаха за тия нововъведения, чорбаджиите искаха да насекат с брадва чиновете, но намериха се разумни хора и ги спряха.

Учителят Никола Козлев често пъти се отбиваше в дюкяна на Узун Моско. Веднъж, когато там се бяха събрали десетина селяни, стана дума за руската войска. Очите на Никола светнаха, когато заговори за казаците. «Те са голяма сила. Минат ли Дунава — с турците е свършено.» Между селяните имаше един преоблечен турски шпионин. Той отиде в конака и разправи какво е чул. Още на другия ден две заптиета откараха учителя в Търново при пашата. Там най-напред го почерпиха с кафе, дадоха му да изпуши един чибук тютюн, сетне му сложиха букагии на краката, качиха го на един кон и дванайсетте души конни заптиета го подкараха към Шумен, където заседаваше военен съд. Седемдесет пъти го изкарваха пред съдиите, но даскал Никола клатеше глава:

— Не съм приказвал такива приказки.

Най-сетне съдиите го оправдаха, но заптиетата решиха на своя глава да го върнат пак в Търново. Този път те го подкараха пеш пред конете, като метнаха през рамото му дисаги с две отрязани човешки глави. Помъкнал зловещия си товар, учителят тича пред конете от Шумен до Ески Джумая. Там се намери един турчин, който изруга заптиетата и ги накара да махнат дисагите от рамото му.

— Не мога повече да трая турското иго! — рече даскал Никола, когато се върна в Лясковец и замина за Петропавловския манастир, където го чакаше капитан Никола, който дигна бунт в Търновския

край. Когато Никола Козлев почна да кръстосва околните села и да записва въстаници, турците го подушиха. Положението му стана напечено. И той реши да се измъкне от Лясковец и да побегне в Бесарабия. Натовари на една каруца младата си невяста — арбанашкото гъркинче — и удари към Русчук. Прехвърли Дунава. Бесарабските българи го главиха за учител в Шекерли китай. Там му се родиха дечица и за първи път го споходи вдъхновението. Започна да пише. Денем той ходеше на училище и не можеше да хване писалката, докато бесарабската нощ не метнеше звездна черга над Шекерли китай и двете му рожби не потънеха в дълбок сън. Но щом заглъхнеше тропотът на последната талига, която се връщаше от къра, Никола Козлев натапяше перото си в чернилницата и почваше да скрибучи. Пред очите му неотстъпно се възправяше в целия си богатирски ръст образът на легендарния лясковски юнак Хайдут Сидер — с дряновия си кривак, със самурения калпак и яките руси биволи. Нехаен и убеден в правотата на своето велико дело и в силата си, той безстрашно крачи срещу поробителя и народния кръвопиец Черния арап, който е завардил пътищата и не дава «птичка да прехвръкне, нито пътник да замръкне». Никола Козлев никога не е съчинявал стихотворения. Ръката му е неопитна и в поезията има само един учител: народната песен. И започва да нарежда като старите гайдари и цигулари, които е слушал по сватбите и хората в детските си години. И не се залови с каква да е песен, а захвана да съчинява цяла епическа поема, в която да разкаже и за робските вериги, и за народната доблест, и за бленуваните дни на свободата. Вътре в гърдите му напира страшна сила. Той е като Ботевия Чавдар: страшно обича своя герой и пламенно ненавижда врага. Пот капе от челото на поета. И щом ръката му отмалее от напрежение и пламъкът в душата му позаглъхне, той се дига от масата, излиза на пръсти от стаята и със свещица в ръка слиза в избата, кляка до бъчвицата с искрящо бесарабско

вино, обръща паница-две и пак се връща да пише. За три месеца време Никола Козлев написа поемата, която с вълнение и благодарност ще четат поколенията много години след смъртта му. Преди да я довърши, от Болград му дойдоха на гости две момчета българчета. Те видяха ръкописа на масата му и докато гостолюбивият домакин им шъташе, набързо я прочетоха. Силните редове завладяха сърцата им. Останаха поразени от съдържанието на тази звучна приказка и му я поискаха.

— Но тя не е довършена! — рече Козлев.

— Нищо — отговори единият от гостите, — ти ще ни разкажеш края.

Додето се почерпят, Козлев разказа какъв ще бъде краят на поемата и момчетата отнесоха ръкописа. В Болград двамата родолюбци се запретнаха да я довършат, скопосаха надве-натри един край и отнесоха ръкописа на училищния инспектор Сава Радулов. Савата, като прочете поемата, подскочи от радост и веднага написа писмо до учителя в Шекерли китай — час по-скоро да се яви в Болград по служебна работа.

С разтреперани ръце Козлев прочете писмото на своя началник и рече на жена си:

— Изстина ми мястото. Не ме вика за добро.

Радулов го посрещна на крака, изгледа го от главата до петите и го попита:

— Ти ли написа поемата за Хайдут Сидер и Черния арап?

Никола Козлев призна.

— А защо си развалил края? Последните редове на нищо не приличат.

Тогава Козлев си отдъхна, разказа как стои работата и обеща, щом се върне в село, да изпрати цялото си съчинение. Радулов предаде Козлевия ръкопис на Тодор Икономов, който редактираше списание «Общъ трудъ», и поемата излезе от печат през 1868 година.

Напечатването на поемата изпълни сърцето на шекерликитайския учител с ликуваща радост, но

холерата, която вирлуваше в Бесарабия, го попари. Тя отнесе и двете му невръстни дечица. Съкрушен от скръб, Козлев се върна в Лясковец. Там той беше честит да стисне десницата на великия апостол на свободата Васил Левски, когото потули от предателския поглед на чорбаджиите, като го укри на училищния таван. Времето беше тревожно. Подпорите на Отоманската империя се бяха разклатили, турските шпиони слухтяха и Козлев беше принуден да търси спасение в Русия. Той поливаше краставиците и патладжаните, когато в Плоещ опълченците развяха Самарското знаме и подковените казашки коне затрополиха по дъските на понтонния мост при Свищов. С криле се върна лясковският учител в освободения роден край. Нямаше ги вече заптиетата, които го караха да мъкне човешки глави в дисаги, нямаше го турския феодал Рашид бей, който владееше половината землище на Лясковец, но чорбаджиите бяха на мястото си. Те станаха депутати и околийски началници, а за Никола Козлев не се намери учителско място в родното му село, затуй тръгна да даскалува по другите села: Стражица, Плаково.

Когато в Търново се събраха старопланинските хайдути, хъшовете от димните румънски кръчми, цариградските книжовници, еленските чорбаджии и просветителите от Одеса и Болград да гласуват основния закон на новоосвободената държава, Никола Козлев се дигна и отиде да търси стари познайници. В дългия коридор на турския конак, където заседаваше Великото народно събрание, той срещна големия българин, историка, професора от Харковския университет — Марин Дринов.

— Познаваш ли ме, господин Дринов? — застана напреде му селският учител.

Именитият син на Панагюрище дълго се взира в този непознат селянин с тъмни хлътнали очи, високо чело, орлов нос, прошарена коса, сресана назад, увиснали надолу мустаци, дебело палто от домашен шаяк, риза без вратовръзка. Изведнъж си

спомни: то беше в Бесарабия. През ония далечни години, когато обикаляше селата и диреше следи от старата българска култура между изселниците. Там, в Шекерли китай, този учител и съчинител го посрещна много сърдечно. Закла му кокошка, жена му разточи баница, както ги точат в родината, изкара от избата в едно менче черно катранено вино. Тогава домакинът му прочете поемата си и му изпя песента за Янка войвода:

Снощи е Янка
от Балкан слязла,
във село влязла,
байрак побила,
турчин убила. . .

— А бе, Никола, ти ли си?

И Дринов с две ръце раздруса десницата на Козлев.

За да не гладува и скита немил-недраг в освободеното отечество, Дринов се застъпи за стария поет и държавата му отпусна 600 лева годишна пенсия. Тогава министрите получаваха по 3000 лева на месец. Той изпрати писмо до Стамболов и му поиска увеличение на оскъдната си пенсия, но някогашният стихотворец, който беше станал главатар на държавата, не благоволи да отговори на Козлевата молба. И дядо Козлев повлече сиромашията си. В Лясковец не се намери учителско място за него, затуй беше принуден отново да хване градинарската мотика. Четири гърла в къщи чакаха хляб от неговите старешки ръце. В емлячните общински книжа имаше записани само 5—6 декара на негово име, затуй наемаше чужда земя на изполица и сееше зърно, садеше зеленчуков разсад. От време на време го спохождаше старата му познайница — музата, — дядо Никола влизаше в лявата соба, натопляше помръзналите си ръце на пръстения джамал, сядаше на рогозката, опираше гръб върху стената, вземаше бял лист, подлагаше под него една гладка

дървена кора и почваше да скърца с перото, но стиховете се нижеха безжизнени. Нямаше го някогашния пламък. Големият бряст на Сидерова поляна беше отсечен от новите стопани, надеждите прекършени. Само чимширите, благоуханната върба и гюловете в двора веселяха поетичното му сърце. През 1883 година Лясковското читалище реши да отпечата всичките стихове, поеми и разкази, които е написал градинарят Никола Козлев. Авторът сложи на сбирката си заглавие, което миришеше на тамян — «Стар помян». Читалищният касиер наброи на печатницата 2000 гроша, а на автора предаде 100 книжки наместо хонорар. Дядо Никола едвам светулкаше в мъничката си къщурка, която от жалост му съградиха добри съседи, като най-напред му заделиха безплатно едно място от своите дворове. Затуй той се помоли на читалищните хора да дадат и останалите книжки от «Стария помян» — той да си ги продаде. И тръгна авторът с кошница през ръка от дюкян на дюкян, от панаир на панаир — да продава творенията си, тъй както преди Освобождението ходеше да продава книги отец Матей Преображенски-Миткалото, верен съратник на Левски, монах, мечтател, книжар, писател, проповедник и революционер, куриер на Българския революционен комитет. Но от дядовото Козлево ходене нищо не излезе. В читалищната каса не постъпиха никакви грошове от «Стария помян». Чорбаджиите бързаха да заграбят на безценица запустелите турски чифлици, новите властници пълнеха кесиите си с току-що излезлите на пазара левове, горноряховските кокони доядаха последните червени бадеми и цариградските локуми, бабаитите продължаваха да забавляват народа, като нареждаха по десетина дини една до друга и ги разсичаха с един замах всичките или размахваха същите ония турски ятагани, с които башибозуците са рязали главите на народните хайдути, по механите ечаха турски музикални инструменти: тарабуките, звънтяха зиловете, бумтяха даулите и много рядко някой

бръкваше в джоба на жилетката си и изкарваше някое каравелче за стария продавач на старовремската поема «Хайдут Сидер и Черен арап». За да се «извади на портрет», един учител му даде балтона си, докато щракне фотографът, защото Козлев нямаше горна дреха.

Надвещен от мизерия и големи семейни нещастия, Никола Козлев склопи очи на 6 юли 1902 година.

Миналото беше хвърлило пепел на забрава върху името му и неговата безсмъртна поема. В началото на нашия век някои учебникари се досещаха за тая поема и я препечатваха в христоматиите си, но сетне я изоставиха и забравиха като непотребна старина, година само за пълнеж на литературната възглавница, върху която тъй сладко приспиваха новото поколение. Но живият въглен тлееше в пепелището на годините и не угасваше.

*

Двубоят между Хайдут Сидер и Черен арап е наместен като основна греда в Николакозлевата поема. Черният арап олицетворява османския поробител, който иде от пустините на Мала Азия, завладява нашата родна земя, настанява се като пълновластен господар на хората, на живота им и на имота им и започва да вилнее. Той носи отличителните белези на Изтока: кожата му е черна, конят му е бял, каквито са арабските коне, сабята му е тънка — дамаскиня, пушката — дълга багдаткиня, а копието остро — арабийско. От неговите злодеяния пристанищата на Дунава са запустели, градовете са погрознели, а селата — почернели. Орачите не смеят да излязат по нивите си, търговците не разнасят стока, девойките нямат смелост да накладат вечерно време седенки и да извишат към небето ясни гласове. Той е силен, този Черен арап, толкова силен, че горите му се покоряват,

мътните реки път му дават, а равните поля му робуват.

Но има на земята човек още по-силен от него. Той е Хайдут Сидер, буйният народен юнак, огненият аждер (змей), за когото Никола Козлев като дете е слушал много песни и приказки от своята баба и воловарчетата на Сидерова поляна. Хайдут Сидер не блести със златни и сребърни оръжия. Той има само един висок, накривен самурен калпак, дрянов кривак наместо пушка, два бивола с белези на челата и яка кола с главини, стегнати с чести гривни.

Буря се носи над родината, грозно ечи гората, но Сидер не се бои от нищо: силните бури са му игралки, а страшните срещи — забавалки.

И там — на «полето божурово, при кладенче изворово» — се срещат двамината. Давид и Голиат, иранският богатир Рустем, който мъжествено брани своята родина, и кашанският великан Ашкабус от поемата «Шах-наме» на безсмъртния Фирдоуси. Започват двамата да се бъхтят. Сидер налита с хайдушки скок — девет лакти висок. Зафучава сабята дамаскиня, затрещява дряновият кривак. Цялото поле еква. Настръхнали и слисани завиват вълците по околните височини, белият кон трепти и цвили, сумтят и реват русите биволи. Минават три часа. Дряновият кривак потрошва и сабята, и пушката, и къдравата глава на Черния арап. Разбойникът се строполясва на земята. Но тогава върху нашия богатир връхлита нажаленият бял аждерхан. Той обича своя стопанин и като го вижда простян на земята и потънал в кърви, почва да пръхти подскрижен, като люта ламя фучи из полето, иска да глътне Сидера, като индийска змия да го клъвне. Хайдут Сидер се оглежда смаян наоколо: отникъде няма помощ, няма кой да го отърве от тази нова напаст, затуй се обръща пак към своя дрянов кривак:

Огъвай се, жилав бъди!
Превивай се, не се чупи!

И този враг, който е мъчил света: младите момци — да го збят с отбрано зърно, белите моми — да го поят с бистра вода немътена, невестите — да го решат и да му сплитат дългата грива, с дребни сълзи да го къпят — трябва да падне на земята и да нахрани с тлъстата си снага сивите вълци и черните врани.

И се хващат помежду си кон и човек.

Завзеха се челяк и кон
да се бият с нечутен бой,
кон се бие за чер неврод,
Сидер се бий за мил народ.

След неравна и люта борба Сидер простира до трупа на Черния арап и мършата на неговия верен кон. Аждерханът с претрошени ребра пада гърбом и издъхва. Сред равното Свищовско поле лежат безмълвни двете «християнски люти мъки». Хайдут Сидер хвърля трупа на Черния арап в един запустял кладенец, хваща синджирите на биволите си и тръгва по рътлините, през дълбокия сняг. И полето ековa от неговата волна песен. С широк замах поетът е нарисувал картината на освободената земя, на веселбата народна и на мирния радостен труд. Няма го вече поробителя, народния изедник и мъчител. Ковачите ще наточат ралниците, орачите ще засеят нивите си с пшеница, жълто просо и ечемик; лозарите ще навлязат в некопаните избуяли лозя, ще ги подредят и оградят, че наесен, когато паднат слани в лъките —

Да закипят в сбли бъчви
руйни вина медовити.

Овчарите ще засвирят с тънки свирки, ще разтирят рунните си стада по поляни и ливади, ще доят бял преснак и ще правят тлъсто сирене. Търговците, които не смееха да минат през тесните клисури и през тъмните долища, ще тръгнат с натоварените коли, водени от мустакати керванджии, а девойките ще кладат седенки през «тихите нощи яснонеби», ще предат тънко даре и ще се либят с първо либе.

Отприщена е творческата народна енергия. Язът е скъсан. Пролетни потоци заливат родината. И въздухът е вече свободен, защото го няма черното чудовище. То спи непробудно в баталясалия Пънков геран, покрито с пясък и тиня.

Сидер пее гръмогласно, дългите му мустаци треперят, а вятърът бучи и разнася песента му.

Такова е съдържанието на Козлевата поема. Тя прилича на самороден скъпоцен камък, отломен от недрата на народната душа, шлифован с груба, но силна творческа ръка. Нейният вътрешен блясък е забележителен. Архитектониката ѝ напомня смелите градежи на самоука майстор Никола Фичев, който съгради Беленския мост на Янтра и Ловчанския на Осъм. Чрез художествени образи — примитивни и сурови, но убедителни, натежали от вътрешно съдържание — Козлев възправя една срещу друга двете стихии: доброто и злото, светлината и мрака, робството и свободата. Настава ден, когато тия две стихии се сблъскват, пламва неравен двубой и побеждава оня, на чиято страна е правдата. Козлевата поема е написана, преди да се надигне вълната на освободителното революционно движение. Централния революционен комитет още го нямаше. По кръчмите на Браила и Плоещ са почнали да шарят първите хъшове, но те още не са наточили сабите си. Странджата подклажда тенджерата с боб, дядо Паничков върти колелото на ръчната си печатарска машина и пламенните статии на Ботев бляскат като светкавици в непрогледната нощ. На Балкана е развяла зелен байрак Сирма войвода. Тя окача моминския си пръстен върху един бук и подканя хайдутите от четата да стрелят — който пръстена улучи — той ще бъде главатар на четата, ковчежник и байрактар: Васил Левски още не се е върнал в България. На Кълемегдан той слуша стихо-

вете на Раковски и мъжественото му сърце гори от жажда за народна служба и подвиг. Ковачите, които наостриха сабята на Априлското въстание, още не са изработили черешовия топ, Райна княгиня не е извезала върху знамето думите «Свобода или смърт», затуй Хайдут Сидер налита с тояга върху Отоманската империя и я простира на земята. Каква наивна, нескрушима и велика вяра в собствената сила е клокочила в народната гръд!

Никола Козлев е първият български поет, който в средата на миналия век написа завършена епическа поема и посочи правия, здравия, единствения път за народното освобождение: борба на живот и смърт срещу поробителя. Преди него в дълбоката черна нощ прозвучаха самотни гласове. Някои от тях приличаха на писък, на молба, на безнадежден вик. Бодро, мобилизиращо и храбро се понесоха призивните бунтовни песни на сливенеца Добри Чинтулов. Той призова всички, които носят мъжки сърца и българско име, да излязат на бой, но неговите песни още не бяха напечатани. Те се разнасяха ръкописни от ръка на ръка. Иван Вазов още прелистяше търговските книги на баща си в Сопот и пишеше първите си любовни песни, когато Никола Козлев воюваше срещу лютия враг и се мъчеше да отмести надгробния камък. Дъщерята на Бачо Киро Петров — Димитричка — разказва за баща си: «Тогава ние бяхме мънички. Веднъж нашият баща ни заведе на полето, показа ни един голям камък и рече: «Деца, расте ли трева под този камък?» «Няма» — отвърнахме ние. «Защо?» «Защото слънцето не може да огрее земята под камъка» — отговорихме ние. Тогава нашият баща се наведе, отмести камъка и рече: «Сега и под тоя камък ще порасне трева. Запомнете какво ще ви кажа: ние се наехме да отместим камъка на робството, който тегне върху България, за да грейне слънце и да бликне живот в родината ни!»

Затуй Хайдут Сидер крачи бодро по хълмовете и пее гръмогласно, когато свършва с Черния арап и неговия бял кон.

В съзнанието на всички строители на социализма в нашата Димитровска родина Никола Козлев е един от даровитите революционни поети, които първи заудряха камбаната на свободата и призоваха народа на бой срещу петвековния потисник. Никола-козлевият герой излезе срещу своя враг без оръжие, тъй както въстаналият народ през септември 1923 година с голи ръце нападна фашистките зверове. Мнозина от народните въстаници бяха въоръжени с вехти пушки, с ръждиви саби, черногорски пищови, тояги и слънчогледови стъбла, но устремът им беше лъвски, защото вярваха в правдата на своето дело и бяха убедени, че пламъкът на младите сърца им стига, за да разрушат последната верига на майката земя, както казва Смирненски. Същински хайдутсидеровци!

И ето ние сме свидетели. Хайдут Сидер победи, камъкът е отместен, слънцето на свободата грее и започва небивало в нашата история социалистическо строителство.

Никола Козлев написа само едно значително художествено произведение, но то стига, за да обезсмърти името му. По-късно, на стари години, той се опита да създаде и други поеми и стихотворения, но живият въглен беше вече угаснал в уморената му душа. Като творческа личност той прилича на онова приказно дърво, което раждало в годината само една ябълка, но ябълката била златна. В Езоповата басня за лисицата и лъвицата Кума Лиса окайва лъвицата: «Ах, сестро, жал ми е за тебе, я погледни, моята дупка е пълна с лисичета, а ти си родила само едно чедо.» «Едно — отвърнала лъвицата, — но е лъв!»

За тая поема, в която има лъвска сила, българският народ ще си спомня с благодарност и гордост.

ОТ КЪКРИНА ДО БЕСИЛКАТА

Димитър Общи сблече четниците си в турски войнишки дрехи, раздаде им дълги пушки бойлии, накара ги да навържат шарени кърпи върху хлътналите над ушите им червени фесове и ги поведе по козите пътеки под белоствол ите буки на Арабаконашкия проход. Шумата на гората се беше зачервила, вятърът ронеше буков желъд по главите на четниците. На третия голям завой главатарят укри четниците зад дърветата и шубраките, поръча им да си отварят зъркелите, да мълчат, да чакат и сам залегна зад един бял камък. Насочи шишането си към Орхание.

Васил Левски беше главен апостол на Българския централен революционен комитет. Него избраха за първи член на Привременното правителство през 1872 година, когато народните поборници се събраха в Букурещ да обсъдят вървежа на комитетското дело и да приемат Устава на Централния комитет. Тогава в Каравеловата печатница секретарят на комитета Олимпий Панов набра буква по буква целия Устав, председателят Любен Каравелов извади грешките на коректурите, а Левски въртеше с яките си ръце колелото на ръчната печатарска машина, докато излязоха на бял свят и основният закон на революционната организация, и пламенният Хвърковат лист. Левски и още двамина апостоли занесоха в Букурещ жълтиците, които бяха събрали от родолюбците. С половината ку-

пиха малка печатница, която смятаха да прехвърлят през Дунава, да я настанят тайно в Ловеч и да печатат позиви, брошури и бунтовнически хвърковати листове, а останалите пари дадоха за револвери и патрони. Съзаклятниците пренесоха револверите в Българско собственоръчно, а патроните подредиха в чували с чушки, нахвърляха ги в един каик и ги откараха в Никополския компански хан. Хамалите се огъваха под чувалите и викаха: «Чок авур биберлер!» — Много тежки чушки! Димитър Общи направиха организатор на въстанието в Тетевенския и Орханийския край. Той трябваше да слуша и да се подчинява на главния апостол, защото Левски заемаше по-високо място. Общи беше се заклел и обещал да се покорява на законите и на заповедите на съзаклятническия революционен комитет. В противен случай, ако стане предател или престъпник, той се съгласяваше да бъде прободен с оръжието на съзаклятието, което имаше право да го брани и да го съди. Той беше целунал кръста, камата и револвера. Левски не даваше дума да става за обир на държавната поща, защото знаеше, че турците ще хвърлят големи сили и ще разнищят комитетите, които още не бяха се приготвили за последния бой с петвековния враг, но окото на Димитър Общи беше в парата. Той смяташе да награби наведнъж много пари и да засипе съзаклятниците с оръжие. И ето го сега, коленичил зад камъка, стиснал пушката с две ръце, присвил очи, някогашният бунтовник от отредите на Гарибалди, поклонник на револвера и камата, очаква с разтупкано сърце държавната шеркет-арабаса, която возеше окования с желязо ковчег с държавни пари. За да уплаши турците с голяма и въоръжена до зъби организация, Общи наруши клетвата и пристъпи заповедите на своя началник. Когато наближи пощенската кола с парите, предвождана от четирима конни заптиета, главатарят зад камъка ревна:

— Огън!

Четниците запукаха, биволите, които теглеха

нагоре среброто, се подплашиха, свърнаха надолу и прекатуриха колата в дълбокия дол. Заптиетата, пожълтели като восък, обърнаха конете и препуснаха назад към Орхание. Очите на Общи пламнаха като раздухани въглени, когато разби заключалката на ковчега и заграби с две шъпи монетите. Всичките пари пренесоха в Тетевен и Орхание с торби. Четниците укриха парите, съблякоха турските войнишки дрехи и се пръснаха. Но софийският окръжен управител Мазхар паша изпрати преоблечени разузнавачи и редовна турска войска, насъбра башибозуци от селата и почна да лови обирачите като кокошки. Преоблечен в женски дрехи, Димитър Общи се измъкна от Тетевен и удари към Никопол. Пашата пусна подире му потеря, която го настигна в село Чириково, заспал в обора на хана върху два чувала с орехи. Додето се преборави, заптиетата му вързаха ръцете. Щом се изправи пред очите на пашата, злополучният Димитър Общи отвори уста и почна: разказа кои са хората на комитетите по селата и градовете, какво смятат да правят и колко оръжие имат. Мазхар паша го потупа по рамото. Поръча да му сварят кафе и рече:

— Аз тебе ще те направя кър агаса — полски началник!

Писнаха майките, невестите и рожбите на съзаклятниците. Звън на вериги огласи пътищата на Тетевенския и Ловчанския край, килиите на затворите бяха натъпкани с пътници, поели към Диарбекир или към бесилката.

Величка Хашнова, голямата дъщеря на ловешкия поп Лукан, посрещна главния апостол в своя потулен дом в махалата Варош разтреперана, изплашена, измъчена от мисъл и безсъние. Беше ранна зимна утрин. Третият ден на Коледа, 1872.

— Не те ли видя някой, бате Василе? — попита тя и залости пътната врата.

— Като минавах край църковния зид, зърнах баща ти — прегърбен влиза в църквата, но не му се обадих.

— Добре си сторил. Влизай по-скоро, защото онази отсреща е вторачила ей такива очи — наблюдава къщата ни, господ да я убие!

Левски прекрачи прага, сне феса от главата си и го окачи на гвоздея. Избърса с длан меките снежинки, които бяха полепнали по русите му редки мустаци. Седна на едно дървено трикрако столче под камината, смъкна обувките си и протегна към огъня помръзналите си ръце и краката си, обути в бели калцуни.

Величка сложи ръце на кръста си и почна:

— Каква стана тя, бате Василе?

— Ти ще кажеш — вдигна към нея сините си стоманени очи Апостолът.

— Изловиха най-хубавите хора, а за твоята глава дават 50 хиляди гроша.

— Кого хванаха? — попита Левски, без да трепне.

— От Ловеч най-напред дигнаха стария ми бащица и брата Марина и Димитър Пъшков. Петнайсет дена ги държаха тук, сетне ги подбраха, че в София. Качиха ги на коне, сложиха им конски букагии на краката, заковаха прангите за самарите, а на ръцете им поставиха белезници. Само на татя не сложиха букагии. Тръгнаха. Изгубихме ги. Мина се малко, ни много — ето го — бащицата се връща. Освободили го. Оня изедник Общи, като го видял, поклатил глава:

— Не е тоз поп — рекъл, — другия дръжте. Той е въздебел и нисък.

— Кой? — попита Левски.

— Поп Кръстьо, председателят на комитета.

— Какво става с него?

— Нищо. Турците не дават прашинка да падне отгоре му, защото и той е като Общи. Гръм да го порази из ясно небе! Кучета месата му да разнесат!

— Не думай! — скочи Левски. Очите му пламнаха. Величка се стъписа и заговори спокойно:

— Седни, бате Василе, седни. Ти нищо не знаеш. Кога пуснаха баща ми, каймакаминът проводил пет-

шест души заптиета да приберат поп Кръстя. Те прескочили дувара и отвели попа. Какво са го правили отначало в арестантското, аз не знам, но оня ти ми поп си глътнал езика от страх. Брадата му се разтреперала. Каймакаминът е хитър турчин. Влязъл в кауша тъкмо когато попът почнал да реве, и разгонил заптиетата. «Отървал» агнето от устата на вълците. Завел го в стаята си, нагостил го и почнал да му шепне нещо на ухото. Какво са си приказвали двамата, не мога ти каза, но попът се прибрал у дома си цял-целеничък, само че не бил на себе си. Попадията захванала да го подпитва какво му е, а той само махнал с ръка:

— Остави ме, моят живот се свърши вече!

Една заран ние с наш Геча намерихме в двора подхвърлено писмо. В писмото пишеше: час по-скоро да занесем на лозето в Саракая комитетските книжа и копирната книга да не забравяме. Най-отдолу подпис: Дервишоолу Арслан. Писмото уж написано от тебе, а почеркът — людски. Усъмнихме се ние в тази работа. «Тази работа — рекох на Геча — не е чиста, трябва да я разберем.» А че нарамихме мотиките и се упътихме към лозето. Когато наближихме мястото, дето го казваме кръстопът, зърнахме поп Кръстя. Щом ни забеляза, той се мушна в храсталака като лесугер. Тогава от горичката излязоха четири заптиета и почнаха да ни претърсват. Като не намериха нищо, изругаха ни и казаха:

— Хайде назад, в къщи!

Левски хвана главата си с две ръце:

— Не може да бъде! Поп Кръстьо — бунтовникът от легията на Раковски, народният човек, който закле толкова свят, — той да стане предател на светото дело! Умът ми не го побира. Аз трябва да разбера тая работа още тази нощ. Трябва да видя поп Кръстя.

— Не ти трябва. Той е опасен човек.

— Ще го помета, ако е дръзнал да ни предава! — закани се Левски.

— Цялата каша я забърка Димитър Общи. Той да беше мълчал. . .

— Аз бях решил да му затворя устата завинаги. Когато узнах, че той, въпреки забраната ми, се гласи да обере държавната поща, аз проводих екзекутора на Търновския комитет Христа Иванов да му види работата. Извел го Христо вън от Орхание в гората, изкарал си револвера, опрял го до челото му и му обявил, че ще го свърши, защото е пристъпил клетвата си. Общи паднал на колене, целунал Христовия револвер и дал повторна клетва, че няма да прави обир и ще слуша заповедите на главния апостол. Размекнало се сърцето на Христа и той му простил. Оставил го жив.

— Ох, бате Василе, залисах се в разговор и забравих да те попитам: гладен ли си? Гечо бре, донеси тенджерата с кървавицата! — извика Величка към мъжа си, който дробеше сланина, клекнал в лятната кухня, и топеше мас.

— По-напред, Величке, ми светни да прибера книжата си от скривалището — рече Левски и влезе в голямата стая. Дръпна настрана дървения одър и откри пролуката на скривалището, което беше тъмно като в рог. Лъхна го дъх на спарен въздух и на книжа. Величка донесе запалено кандило. Слабата светлинка озари мъничката тъмна стаичка. Заблещукаха боялиите дръжки на револверите — десетаци и шестаци, — натрупани в десния кът. До тях цяла купчина от патрони с оловни куршуми. На стената беше изправена една пушка Remington, до нея сабята на Апостола. Върху един гвоздей на стената висеше окачен новият астраганен калпак с орлово перо и златен разкрачен яростен лъв на челото. Върху големия куп от комитетски книжа беше положен далекогледът му. Всичко си беше набавил главният апостол за деня на въстанието.

Левски обходи с очи цялото скривалище и като разбра, че нищо не е пипано, протегна ръка към сабята си. Погали ножницата и рече на Величка, без да се обърне:

— Сабята ми е от дядо Христо Ножара от Белиш. Голям майстор. Косъма реже. Ех, Величке, веднъж да препаша тази усойница и да я развъртя — тогава ще разбереш кой е бате ти Васил! Светни сега по-хубаво да прибера книжата.

— Къде ще ги носиш?

— Трябва да ги махна оттук.

Величка почна чевръсто да шъта. Нареди софрата. Наряза хляб, сипа кървавица, смъкна от тавана цяло свесло поизсъхнало грозде.

— Вино не наточихме, защото знам, че ти не го обичаш — заговори Величка и започна да сипва най-напред кървавица. — Заповядай, бате Василе, храни си душата!

Като се нахраниха, Левски се обърна към Геча Хашнов и му каза:

— Ти, Гечо, най-напред ще идеш у поп Кръстьови и ще му кажеш, че тази нощ ще го чакам в Кькринското ханче. Да ми донесе всичките комитетски книжа. До втори петли ще го чакам. Тъй да му кажеш. Сетне се отбий при Никола Сирков и му кажи, че съм поръчал да ми намери кон за път. А пък аз ще подремна, защото цяла нощ съм бил път в тъмнината.

Апостолът легна на миндера. Величка хвърли отгоре му един кожух и излезе лекичко, на пръсти.

Надвечер Апостолът се дигна, наплиска лицето си с ледена вода, стегна въркозуна на турските си потури, закопча телените копчета на антерията и кожуха си, кривна феса, прости се с Величка и Геча и пое нагоре по севлиевското шосе. Никола Цвятков Казанджията, яхнал на кон, го посрещна вън от града. Двамата се отбиха от пътя, набърже разпраха конския самар, мушнаха комитетските книжа в сламата на самара и пак същиха мешината. Никола яздеше, Левски крачеше пешком. Когато наближиха «Пази мост», отсреща се зададе едно заптие. Щом го зърна, Левски се отби в съседното лозе, където димяха две-три купчини наскоро докаран говежди тор. Заптието се навърви подире му.

— Ей, кой си ти и къде отиваш?

— Аз съм ловчалия. Дойдох да видя къде е стоварил боклука ратаят ми. Не ме ли познаваш? Аз те познавам.

Заптието го изгледа подозрително, поклати глава и тръгна към града. Щом се закри на завоя, Левски с бързи крачки догони конника и рече на Никола:

— Слез сега, аз да се понося!

Пъргаво се метна на коня, препусна и се заклати на седлото.

Пътят беше тих и безлюден. Бакърената шума на мешовите горички сухо шумолеше. Орляци гарвани се спущаха към селата и зловещо грачеха.

Беше притъмняло, когато стигнаха Кькринското ханче, където кръчмаруваше Христо Латинеца, верен човек на комитета. Левски скочи, подаде юздата на Никола, поръча му да подслони коня в яхъра и бутна вратата. От кръчмата го удари миризма на вино, тютюн и печено месо. Кькринци празнуваха Стефановден, надигаха паниците, веселяха се. Един гайдар надуваше овчия си инструмент. Апостолът поздрави веселата дружина, мина покрай масите и хлътна наляво във вътрешната стая, където нощуваха пътниците.

— Кой е този бе? — обърна се един от селяните към кръчмаря.

— Не го ли знаеш? Той е Христо, дядовият Иванов син.

— Ами че той нали ми е кръстник! — зарадва се селянинът, дигна се, олюля се и се намъкна след Левски.

— Ти ли си Христо Крачула? — попита селянинът и се доближи до лицето на Левски.

— Аз съм — отвърна Апостолът, който познаваше Крачула.

— Много си се изменил. Никак не приличаш на себе си. Помниш ли, че едно време ти си ми кръщавал чедата?

— Как няма да се изменя, кумец, когато съм ски-

тал толкова години по Сърбията — отвърна Левски и за да сложи край на тоя разговор, мръдна към вратичката, която водеше за яхъра. — Чакай да видя оня дали е дал зоб на коня ми.

От яхъра Апостолът излезе на двора. Снежец като пух от патица беше посипал всичко наоколо: дърветата, покрива, дръвника, тръните на плета, големия чукан и секирата, с която Латинеца сечеше дърва. Месечината се беше дигнала високо над Севлиевския балкан, но около нея имаше сребрист светликав харман.

— Ще се развали времето! — тихо проговори Апостолът, огледа небето и се ослуша: откъм селото идеше задавен кучешки лай, глухи удари на тъпан. Някой Стефан посреща гости.

Влезе пак в ханчето и поръча на Латинеца:

— Изпроводи ония, които са в кръчмата, защото чакам един гостенин. Не ща да има хора тук!

Латинеца се хвана за корема и почна да се оплаква:

— Лошо ми е! Трябва да легна. Не зная какво ми стана изведнъж. . . Хайде, прибирайте се и вие по домовете си!

Селяните един по един се изнизаха от ханчето и тръгнаха към Къкрина. Христо заключи вратата, донесе студено свинско месо, печено на сач, и разчупи една погача. Не забрави да сложи на софрата и ока вино — да се почерпят с Николча за здравето на главния апостол. Докато пиеха, и двамата попържаха поп Кръстя. Левски мълчеше и час по час се обръщаше към вратата. Първи петли пропяха.

— Няма да дойде! — рече Латинеца.

— Защо? — попита Левски.

— Защото си знае вината, ами хайде да лягаме. Ако тръгнем рано — ще превалим пътя, преди да е залязла месечината. Аз правите пътеки за Търново ги знам, но в тъмнината може да ги объркам.

Изтегнаха се в затоплената стая и скоро заспаха. Къде полунощ Никола Казанджията се пробуди. Накладе огъня, извади от торбата си една варена

кокошка. Почна да нагъва и посегна с ръка към недовършената оканица. Мляскането му събуди Апостола, който се надигна и протегна краката си вън от чергата и се разкърши.

— Какво правиш там? — попита Левски.

— Ям! — отвърна Николчо. — Не зная защо ми е гладно още! Дълъг път ни чака. Я ставайте да се стягаме.

Латинеца се надигна, прозя се продължително и сладко, зави си пояса, дълго пъшка, додето стегне вървите на цървулите си, и рече:

— Ще ида да се обадя на сродниците, че днес няма да ме има в ханчето, а вие се натъкмете.

Излезе навън и цървулите му заскърцаха по пътя към село.

Апостолът тъкмо си навиваше аления пояс, когато силни удари раздрусаха пътната врата на ханчето. Левски и Никола се ослушаха.

— Ач капу! — отвори вратата бе, ханджи — извика някой с дрезгав глас.

Никола изведнъж го позна: този е гласът на Хасан Чауш, същия, дето ги срещна при «Пази мост». Пристъпи към вратата и надникна навън през ключовата дупка. Видя тъмни хора с шишанета, насочени срещу ханчето. Един, двама, трима. . . много. Прехапа устни и шепнешком рече:

— Окръжени сме! Вън е пълно със заптиета!

Левски опаса пояса си надве-натри, грабна своя револвер в дясната си ръка, на Латинеца в лявата, каза на Никола да му отвори малката врата през обора и тихо се измъкна. Прекоси на пръсти заснежения двор. Отиде право към затворения вратник и не отвори вратника, за да не скръцне и да не го угадят заптиетата, а се засили да го прехвърли с лъвския си скок. Но единият му крачол се закачи най-отгоре. Апостолът повлече вратника и се строполи заедно с него на улицата. Падна на очите си. Срещу тоя вратник бяха заели позиция три заптиета. Щом Левски се събори, те ревнаха, хвърлиха се отгоре му и го затиснаха, но якият революционер

ги отхвърли с голяма сила настрана, надигна се и гръмна срещу единия. Заптиетата нададоха грозен вик.

— Юрум бре! — ревна раненият Юсеин Бошнак и всичките заптиета — шестнадесет на брой — изпразниха шишанетата си върху Левски. Един куршум го парна над лявото ухо. Най-близкото заптие замахна с тесака[1] си. Войнишкият нож отсече половината ухо на Апостола, но не можа да разсече антерията на рамото му. Като глутница вълци налетяха останалите заптиета. Събориха буйния човек на земята, притиснаха му главата и краката в снега и с тържествуващ вик вързаха ръцете му отзад с едно въже.

Главният апостол беше целият облян с кръв и смъртно бледен, когато го изправиха до стената на ханчето: гологлав, с разрошена коса, стиснати зъби и широко отворени очи. В полумрака на тая зимна робска нощ прозвуча неговият ясен и хубав глас:

— Прощавайте, братя, и ти, мило отечество! За тебе аз отивам!

Възбудени, разюздани и страшно разлютени, заптиетата на Юсеин Бошнак натовариха ранения Левски на една кола, а Христо Латинеца и Никола Казанджи с вързани ръце потеглиха подир колата. Забравиха коня с укритите в самара революционни книжа. Когато излязоха на севлиевския път, подскрижените заптиета, които още не бяха сигурни дали този е баш комитата, събориха Никола в един трап, простряха го на земята, почнаха свирепо да го налагат с тояги и да питат:

— Този ли е Левски? Казвай!

Но коравият българин мълчеше като гроб.

Щом влязоха в конака на ловешкия каймакамин и блъснаха Левски в одаята на заптиетата, на вратата се показа предателската глава на поп Кръстя, който, наместо да се яви и отговаря за делата

[1] Тесак — двуостър дълъг нож.

си в Къкринското ханче, беше проводил турските въоръжени заптиета.

— А бе, Василе, как стана тая работа? — попита лукавият поп.

— Стана, каквато стана. . . То мина вече — отвърна Апостолът и впи своите чисти и безстрашни очи в лицето на предателя с голямо презрение и сподавена ярост.

Поп Кръстьо се стъписа.

Двадесет и три заптиета на коне съпроводиха арестантската кола до Велико Търново. На Марно поле бяха излезли двеста души конни полицаи да посрещнат най-опасния враг на Отоманската империя. Прехвърлиха Левски и другарите му в два покрити шеркета. Препуснаха конниците, затрополиха шеркетите по неравния калдъръм към Баждарлък. Търновските кокони залепнаха по прозорците да гледат сеир. В конака пашата подложи на разпит тримата революционери. Никола и Латинеца продължаваха да твърдят, че не познават човека, когото карат вързан заедно с тях, но Левски, като видя портрета си в ръцете на пашата, призна:

— Аз съм Васил Левски.

Зарадван до уши, търновският паша, който се беше разсипал да праща войници по стъпките на неуловимия апостол, заповяда на своите гавази да поднесат на затворниците кафе, небет-шекер, изпрати им храна. Тозчас разпореди да повикат доктор да сложи мехлем и да превърже раненото ухо на Левски, защото цялото му лице беше вече отекло.

На другата сутрин тридесетина конници с дълги саби и пушки поведоха арестантските коли към Севлиево. Докато излизаха от града, ръцете на арестуваните бяха развързани, но щом влязоха в лозята и стигнаха Хаджи Минчовата чешма, сложиха им железа. Лявата ръка на Левски вързаха за Николовата дясна ръка. С тъга Апостолът гледаше за последен път познатите върбови кории, зелените води на Росица, затворените работилници на старата чаршия в Севлиево. На Василовден минаха през

Ловеч. Малки момчета с дрянови сурвакници гледаха уплашени навързаните комити, мигаха и се криеха зад портите. Когато напущаха тоя град, свързан с толкова спомени и скъпи до сърцето му хора, Апостолът се извърна назад и дълго гледа към побелелите покриви на Вароша, където едвам се мержелееше кръстът на поп Луканова вехта църква. . .

Помъкнаха ги по-нататък. Левски беше само по калцуни. Калевриte пропаднаха при борбата в ханчето. Раната на шията му се подсърди. Лицето му посиня и погрозня. Той зъзнеше, защото изтърканото вишнево турско джубе не топлеше. Като го видяха, че трака зъби, заптиетата спуснаха пердетата на шеркета — да не духа. Те имаха строга заповед да го откарат жив в София. В Луковит оковаха краката на тримата бунтовници с конски ръждиви букагии. Триста конници с два шеркета поеха арестуваните в Орхание. Турците се бояха страшно от тъмната гора на Арабаконашкия проход.

Двете коли се залюляха по разклатения дървен мост на Искъра и минаха покрай младите върби, посадени от Мидхадпашовите ратаи. Прекосиха кривите грозни улици на София и спряха пред военната казарма до пашовските конаци. Две заптиета се затекоха, хванаха ранения апостол — едното през раменете, другото за краката — и го внесоха вътре. Конските букагии се люшнаха с ръждив звън. На вратата провесиха голям катанец. Двамина войници с щикове на пушките се изправиха пред вратата да вардят. . .

Съдът се събра в конака на пашата. Между съдиите се бяха окумили и четирима души «българи» начело с цариградския големец хаджи Иванчо хаджи Пенчович, току-що пристигнал от столицата, член на султанския «шурай-девлет» — държавен съвет, — нарочен пратеник на падишаха. Съдиите бяха облекли парадна униформа, мундирите им — грейнали от злато и сребро, окичени с ордени.

Докараха Апостола. Той си беше навлякъл един

войнишки шинел, главата му — бинтована. Председателят Али Саиб паша го покани да седне. Преди да се намести в креслото, Апостолът изгледа продължително и остро членовете на съда, ония, които бяха дошли да сложат края на живота му. Погледът му се впи в очите на хаджи Иванча. Тръпки полазиха по гърба на турския сановник. Сърцето му почна да барабани. Сърмената яка захвана да го души. Той си спомни оня есенен ден в Цариград, когато лекомислено се съгласи да разговаря с този султански душманин. Тогава подсъдимият носеше писарски дрехи, фес «азизиѐ», бастун. Той каза на Иванча и на доктор Стамболски:

— Дошъл съм при чорбаджиите и родолюбците да събирам пари за великото дело.

Подлъгаха се цариградските големци, развързаха кесиите си и му наброиха 146 лири. Ами ако сега отвори уста и заговори за тая работа? Отиде му на хаджи Иванча и имотът, и животът. Но Левски отвърна погледа си от него и се втренчи към краката на председателя, където бяха натрупали чувал с революционни книжа, комитетски протоколи, печатни устави, хвърковати листове. До чувала — наредени като в дюкян — веществените доказателства: две белгийски шишанета, револвери, една французка пушка, черкезки ками.

Али Саиб зина:

— Как се казваш?

— Името ми е Васил, баща ми е Иван, от Карлово съм. Имам 36—37 години. Наричат ме още Левски Дякона.

— И Дервишоглу Арслан те наричат. И Кешиш Първан те пишат. Защо имаш толкова имена?

— За разнообразие! — отвърна Апостолът и лека усмивка разведри устните му.

— От книжата, които намерихме у арестуваните комити, се вижда, че ти си един от главните членове на Привременното правителство в България. . .

— Какви книжа? — пресече го Левски.

Пашата се наведе полека, развърза чувала и

изтърси всичките книжа на пода пред Левски. Сетне изтегли чекмеджето на заседателната маса и изкара оттам цял куп картонени снимки на Каравелов, на Ангел Кънчев, на Общи, на Левски.

— Кого познаваш от тия, дето са извадени на портрет?

— Всичките и никого — отвърна Левски.

Пашата безпомощно се обърна към другите съдии: той не разбра какво искаше да каже подсъдимият.

— Общи дедеклери (уважаемия) познаваш ли? — викна Али Саиб.

— Не! — отвърна рязко Левски.

Тогава председателят направи знак да докарат Димитър Общи. Когато обирачът на орханийската поща влезе, Левски го изгледа накриво и прехапа устни. Димитър Общи зина и почна да разправя надълго и нашироко кой е Левски, какво е правил и кои са най-близките му хора. Апостолът слуша, слуша, най-сетне не изтрая. Скочи и разтреперан, заплю предателя в лицето. Председателят заповяда да изведат Общи. Когато гневът на Левски утихна, Али Саиб паша продължи разпита:

— Кои бяха твоите съучастници в градовете и селата?

— Те са милиони, целият български народ.

— А какви са задачите на Привременното правителство?

— Има ги писани в устава.

— С какви средства си служи правителството ви?

— Има ги писани в Хвърковатото писмо.

— Кой заповядваше политическите убийства? — надигна се Шакир бей ефенди.

— Аз! — прозвуча гласът на оня, който беше решил да поеме цялата отговорност върху своите плещи.

— А кой изпълняваше твоята заповед? — повтори беят.

— Хората, които бяха определени за тая работа,

— Кои са те?

— Не ги познавам.

Беят седна. Твърдостта на тоя революционер го порази. След него се дигна софийският мютесариф Махмуд Мазхар паша:

— Да каже подсъдимият от кого са купили белгийските пушки!

— От търговеца, който ги продаваше — отвърна Левски.

— С какви пари?

— С комитетски.

— Кой ви ги даде?

— Всички и никой.

— Къде се намира Привременното правителство?

— Навсякъде и никъде.

Мазхар паша сви рамене и седна, дълбоко засегнат от отговорите на подсъдимия. Тогава се дигна хаджи Иванчо Пенчович:

— Малко ли бяха черковните правдини, с които ни дари милостивият падишах, ами сте тръгнали да буните народа срещу държавната власт?

— Черковните правдини и свобода са магарешка сянка, под която могат да блаженствуват само бабите и конашките чорбаджии. За българския народ е потребна политическа свобода, която той ще завоюва с революция! — спокойно каза Левски и дълго гледа златното везмо на мундира на този охранен султански ратай.

— Не се ли разкайваш за ония, които са затрити по твоя заповед? — викна Али Саиб паша.

— Толкова, колкото се разкайват агите, когато колят народа.

— Признаваш ли се за виновен?

— Толкова, колкото се признават за виновни съдиите, когато осъдят някого и накарат джелатина да го окачи на бесилката или да му отреже главата.

— Милост от султана няма ли да поискаш?

— Милост от никого не диря![1]

Али Саиб паша дигна нагоре ръката си и викна с дрезгав глас:

— Присъда!

— Бесилка! — извика хаджи Иванчо Пенчович и завъртя подписа си върху присъдата. Той напираше час по-скоро да окачи въжето върху шията на този непреклонен бунтовник, защото като еленския чорбаджия и черковник Никола Михайловски предпочиташе да бъде заптие в Багдад, а не първи големец в свободна България.

Главният апостол на свободата, неустрашимият революционер, най-верният син на родината, който казваше, че ако спечели — печели за целия народ, а ако загуби — ще изгуби само себе си, песнопоецът, неподкупният българин, с дух, по-твърд от стомана, увисна на бесилото със страшна сила накрай София, отвъд старинската червена църква. Беше леден зимен ден. Вихърът гонеше тръни в Софийското равно поле. Гарваните прелитаха над бесилката и грачеха. Онемели от скръб, изтръпнали и попарени от страдание, българските патриоти наблюдаваха отдалеч как палачът затегна примката около шията на Апостола, който ратуваше за чиста и свята република.

Същия ден надвечер от портата на пашовския конак излязоха двамина големци — с топли дълги кожуси, фесове от алено кадифе, лъскави обувки от мека кожа, която скърцаше тихо по замразената земя. Двамината минаха покрай църквата, покрай казармите и се упътиха към бесилката. Хаджи Иванчо Пенчович и Махмуд Мазхар паша. Те разговаряха оживено, размахваха бастуните си, обковани със сребърни пръстени, и с наслада поемаха свежия хладен въздух. Бяха тръгнали да се поразтъпчат след безконечното угощение в конака. Когато стигнаха до бесилката, Махмуд Мазхар паша дигна бастуна си и побутна трупа на обесения, който сякаш оживя, залюля се и дървото скръцна продължително и жаловито. Илямът — присъдата, окачена върху гърдите на обесения — прошумоля.

— Вкочанясал е! — рече пашата.

— Тъй му се пада. Трябва да изловим всичките, които дигат ръка против падишаха! — угоднически рече хаджи Иванчо, без да снема очи от подписа си върху иляма.

— От враговете на падишаха този беше най-страшният. Не мога да го гледам. Приберете го, откарайте го на гробището! — заповяда пашата.

Заптиетата се разтичаха за кола. Беше февруари 1873 година.

[1] Част от показанията на Левски пред съда предавам тъй, както са записани в книгата на Стоян Заимов «Васил Левски Дяконът».

ПОД ЯБЪЛКАТА

Кера Априлова бутна мандалото на църковната врата и рече:

— Тук е църквата «Света троица», но дворът е пуст. Няма ги още. Трябва да са на служба. Църква не е пуснала. Пустият му поп, като провлече една служба, по-дълга от велики пости. Да бяхме влезли вътре.

Вратата скръцна и се отвори.

Априлов погледна. Една пътечка от неравни камъни лъкатушеше надолу, към схлупената вехта църквица, от чиято разтворена врата излизаше бял тамянов дим. Тревясалият двор под овощните дървета още беше мокър от есенната роса. Птички чуруликаха по клоните. Надясно беше разкършила бели клони една ябълка, отрупана с дребен балкански плод. Под ябълката имаше маса и две-три пейки. Априлов нагази тревата и се упъти към ябълката.

— Няма ли да запалим по една свещица? — обърна се Кера към брата си.

— Ти влез, Керо — рече Априлов, — а пък аз ще поседна ей там под ябълката, додето пусне църква. Не мога да понасям разваления въздух. Тамяновият пушек ме задушава. Много се уморих. Ако караме тъй още пет дена, ще обърна петалите.

— Както ти речеш, бате. Поседни си там, пък аз ще вляза да видя какво става вътре.

Априлов седна под ябълката, поразпусна висо-

ката яка, която стягаше гърлото му, разкопча бялата си жилетка, бръкна в джоба на палтото си, изкара една кoпринена кърпа с кенари и избърса студените капки пот, които бяха избили по челото му. Обходи с очи целия двор, наредените покрай оградата гробове с кръстове от камък и нацъфтели ружи, латинки, гергини. Погледна пръстените цветни гърнета, наредени покрай зида — цяла грънчарница. Звън на пчели погали ухото му. Толкова тихо пеят крилатите душички! Това бръмчене му напомни майчиното вретено в Нова махала. То бръмчеше като пчела през ония далечни нощи, когато зимният вятър затрупваше пътищата с преспи и вълците слизаха в селата. Тогава майка му залостваше вратата с желязна заключалка и я подпираше с брадвата. Вълците пристигаха на глутници, промъкваха се в кошарите, тръшкаха овцете, но турците бяха по-страшни от тях.

Петдесет години изтекоха, откак напусна Габрово и тръгна да си дири късмета в Московията. Няма ги вече хората, които останаха по онова време в селото. Старите са изпомрели, а връстниците му се подпират с тояги. И селото е ново. Къщите са все по на два ката, с хубави чешми, които шуртят в дворовете, много чимшир и здравец покрай зидовете. Църквите са станали три, а конакът е нов. Железарските работилници кънтят денем и нощем. Сърповете, които жънат в Тракията и Добруджата, са габровска работа. Най-малко половината от главите, които се търкалят по Балканския полуостров, са отрязани с габровски ножове. Много живописци и резбари са се навъдили. Няма какво да се каже — надарени майстори са рязали таваните по къщите и църковните иконостаси. Пъргав народ са габровските търговци. Плъзнали са по всички пазари на Европа и на Мала Азия. А и в Бруса ги имаше. Тежко мина пътуването през Шипченския проход. Вековната гора шуми, а есенните мъгли вече поглъщат върховете. Колко са избистрени потоците! Нощите в Балкана са много студени и той намръзна по ха-

нищата, затуй сега усеща остри бодежи в гърдите. Добре, че ги няма вече кърджалиите. През коя година турските орди изгориха Габрово? Май че беше 1798 година. Той се беше източил на девет години хлапенце. Турците нахълтаха в селото, почнаха да грабят и да секат де когото срещнат. Тия орди бяха тръгнали да превземат Видин и да отрежат главата на непокорния Осман Пазвантоглу. Командир им беше Капудан паша. На отиване султанските войници се хвалеха, че с папуците[1] си ще затрупат крепостта, но вироглавият Пазвантоглу им обърка сметките и те се разбягаха по целия Дунавски вилает. Като черни гарвани се втурнаха да плячкосват мирните български села. Тогава одраха кожата на Габрово, задигнаха стоките на търговците, опразниха мазите, изгребаха храните, запалиха селото. Дървените къщи запращяха. Небето грейна червено. Голяма страхотия. Тогава изгориха църквите «Свети Иван» и «Света Петка». По него време баща му беше кмет на Габрово. Той обикаляше пепелището съкрушен и пъшкаше. На другата година след пожара старият склопи очи и от Москва се върна бати му Христо, закупи много коприна и поведе малкия Василчо към великата славянска свободна земя. Като замаян, с очи извити нагоре, гледаше позлатените кубета на московските църкви, кулите на Кремъл, големите вагони, теглени от коне, пълни с пътници. . .

Къде са се дянали неговите съученици от килийното училище? Отнесъл ги е вятърът като есенни листа. Учители му бяха рилски калугери, хора, слаби по ум, без образование. Къде е сегашното училище! Някои приятели му бяха казали, че било тъй, че било инак, но всъщност не е лошо училището. И не е работата в постройката, а в учението. Трябва по-скоро да се превърне на гимназия, ако пък е рекъл господ, някога потомците ще го направят университет. Добре, че преди две години проводи писмо до Николай Палаузов да понадникне в училището, за което се потрошиха толкова пари и Априлов цял живот заляга да го превърне в светилник народен. Още малко, и простотията щеше да угаси светилника веднъж завинаги.

[1] Папуци — обувки.

«Пари ще дам аз — мислеше си Априлов, — утре, като си отида, цялото ми имане ще остане за училището, но и габровци трябва да си поразвържат кесиите, защото само когато дадат и те, ще им досвидее и не ще го оставят да заглъхне в бурените. Затуй ги викам аз. Нека запишат. Бълха няма да ги ухапе. За техните чеда съм го дигнал аз туй бяло училище. Нали трябва да станат просветители народни.

Часовниковата кула отмери десет удара. От входа на църковната килия излезе една стара прегърбена жена с черна забрадка, озърна се и като забеляза чужденеца под ябълката, заклати се към него, закрилила очи с десницата, и втренчено го загледа:

— Бре, Василе, ти ли си бил? Защо седиш самичък под ябълката, ами не влезеш в църквата? Не мога да те позная бре, Василе, много си остарял и посърнал. Ако не бяха ми казали, че си дошъл, нямаше през ума да ми мине, че си наш Васил. Ох, сине, какво не правят годините! Я ме виж аз на какво съм заприличала! Ти барем позна ли ме коя съм?

— Не те познах, бабо.

— Ами че аз съм ти роднина бре, Василе, по майчина линия. Срещу вас ни беше къщата. Янудия ме казват.

— Янудия ли? — напрегна паметта си Априлов и измери с очи старицата. — Помня те, как да не те помня. Ти веднъж ме блъсна на улицата, че изтървах стомната и я строших. Тогава тати ми зашлеви два шамара. Нали ти беше?

— Аз бях, ами кой?

— Я гледай, гледай каква беше и каква си станала!

— Ох, Василе, тогава ние бяхме едни лудетини, а пък ти едвам си носеше душичката. Да те духне

човек, като перце ще хвръкнеш. Помниш ли чича си? Той газеше между камънаците на Янтра и млатеше рибата с чук. Голям рибарин беше. Ами спомняш ли си, когато слязохме в зимника с Кера за сирене и запалихме къщата с газеничето? Какъв бой ядохме тогава и двете! Бяхме ей такива, когато турчинът запали Габровото, чумата да му изгори душицата! Отърва се ти от тая робска земя, замина за Русията, пари напечели, голям челяк стана, ние останахме тука да горим в огъня. Какви теглила претеглихме, божкеее, затуй ми побеля главата още като бях млада булка. Мъжа ми го заклаха кърсердарите в Хаинбоаз. Че ми остави пет дечурлига на главата. Ха да те питам аз как се пълнят пет гърла! Добър челяк излезе старият поп. Прибра ме за черковна шътачка, намести ме тука. Да са живи и здрави хората, не мога да се оплача, поднасят туйцък-онуйцък. Старият поп беше по-добър, капка пиене не слагаше в уста и не беше лаком в яденето. Оставаха порязници и за моите гладници. Но младият жули ракията и яде като ламя. Ти да видиш дядо Илия как го гълчи и щом го срещне заран, почва да го мирише. Ако му дъхне на ракия, захваща да му се заканва:

— Ще ти отрежа брадата! — казва, а хората се обаждат:

— Видинлията пак мирише попа, трябва да се е развалил горкият поп. . .

— Кой е този дядо Илия?

— Хвала богууу, че ти не го ли знаеш? Ами че той е най-богатият челяк в Габрово бре, Василе. Ти знаеш ли какви пари има той? Цял казан минцове, турски лири и махмудии. Държи ги заключени в един брашовски сандък. Никого не пуща в стаята, където е сандъкът. Да го видиш неделен ден: ходи с потури от брашовско сукно, обшити с гайтани, носи висок калпак, елек без ръкави, вълнена антерия и меки черни чехли. Като върви, викат: скръц, скръц, сякаш мишка драще по краката му. Когато дойде от Парчовци, беше папукчийски чи-

рак, сега е първи търговец на кожарска стока и най-голям чорбаджия. Той коли кучето в Габрово. Извадиха му една песен:

Де се е чуло, видяло
във една земя три царя:
царят царува в Цариград,
Пазвантооглу във Видин,
дядо Илия в Габрово. . .

Ох, да го знаеш пък какъв е лихварин! По две кожи смъква от сиромасите, които имат да му дават, гарван очите му да изкълве! Окото му все в людското. Есенно време, когато берат асмите, всеки му изпровожда по една тепсия грозде. Ако не му проводиш — сетне душата ти ще извади. И от агнетата на Гергьовден взема по една плешка. А снахите си бие по гърбовете с попадийката, ако сбъркат яденето. Лани издигна една къща — голямо нещо. Цял сарай. Ами ти бре, Василе, откъде идеш и накъде отадяш?

— Аз, бабо Янудийо, кръстосвам земята, за да не остават пътищата без хора. Със здравето не съм добре. Нещо ме яде вътре. Казаха ми, че в малоазиатския град Бруса имало топли минерални бани. Много щели да ми помогнат и щели да ме дигнат на крака. От две години съм легнал, а не мога да намеря цяр за болестта си. Дигнах се от Русията, че в Бруса.

— Е, помогнаха ли ти баните?

— За помагането — помогнаха, но пътят ме разсипа. По-зле съм сега. Едвам се влача. Съживих се, когато влязох в родната земя. Разтревожи ми се сърцето, като видях българските села и градовце, Балкана, милия поробен край. Ако си била на посрещането, видяла си, че не можах да си сдържа сълзите. Много добре ме посрещнаха габровци. Аз се уморих от тяхното почитане, но те като са решили да го правят, можеш ли ги спря? Час по час ме мъкнат на гости, тъпчат ме с какви ли не гозби. Мно-

го се изморих. Страх ме е да не падна на улицата, защото, ако падна, няма да се дигна. Пет дена ме мъчат. Сега съм дошъл да посъбера малко пари от тукашните големци, за да се захване голямото училище.

— Ами че ти нали даваш?

— Давам и пак ще давам, но нека дадат и тукашните, да не смятат, че докрай все хора отвън ще им решат перчема. Не зная само от кого да почна.

— Как от кого? Искай от дяда Илия. Малее, какъвто е пинтия!. . .

Часовниковата кула удари още веднъж. Църковната служба се свърши. Навалицата рукна навън. Запотени и капнали от умора, се отделиха габровските първенци и тръгнаха към ябълката.

— Ето го бе, кой каза, че не е дошъл? Ти си ни преварил, господин Априлов! — рече дядо Илия и се ръкува с гостенина. — Сядайте кой където намери място.

Чорбаджиите насядаха по турски върху тревата под ябълковата сянка, изкараха броениците си.

— Какво ще правим сега? — дигна очи дядо Илия към Априлов.

— Вие знаете, че Габрово по образование заема първо място в нашето отечество. Голям наплив от ученици се срина в нашето родно село. Старото училище стана тясно. Хайде да решим: ще правим ли ново училище, или ще караме и занапред в старото?

— Ще правим, господин Априлов, как тъй да не правим. Кажете и вие, защо мълчите? — се обърна дядо Илия към поканените.

— Дума да не става, ще го правим — обади се един.

— Синца сме съгласни да го захванем час поскоро и то трябва да бъде нещо голямо и хубаво.

— Но вие знаете, че за една голяма сграда ще трябват големи пари. Аз ще дам, не ще и дума, но трябва да дадете и вие — изгледа ги наред Априлов.

Габровските първенци се спогледаха. Почнаха да се почесват по вратовете.

— Ние мислехме, че парите ще ги набориш ти, господин Априлов — обади се дядо Илия.

— Как тъй само аз — кипна Априлов и повиши глас: — Туй училище не е ли ваше? Вашите деца не ходят ли в него да се учат? Ако не бяхме се запретнали с Палаузов — никакво училище нямаше да има тук. От скъпост несмислена вие щяхте да оставите чедата си неучени.

— Ти, господин Априлов, не трябва да ни гълчиш, защото, нали знаеш, късият ни дърпа — захвана да послъгва богатият чорбаджия. — Ако е толкова потребно и ние да дадем — може нещичко да запишем. Прав си, училището не е само твое, дето се казва, наше е.

— Донесете ми, щом е тъй, бяла книга и чернило — рече Априлов.

— Тичай в дигеня ми да зъмнеш дивита и пачето перо от пезула. Бяла книга има в големия тефтер! — поръча дядо Илия на сина си.

Младият мъж се завтече и завчас донесе пиринчения дивит, перото и хартията. Васил Априлов съчини протокола за общоселското решение, прочете го с треперлив глас, като се задъхваше, и се обърна към дядо Илия:

— Дядо Илия, ти си габровец, какъвто съм и аз и всички тук събрани, но ти си най-първият и най-богатият от всички помежду ни. Вземи и запиши най-напред какво ще помогнеш за новото училище. Ако пишеш ти 2000, и аз ще пиша 2000; ако пишеш 250, и аз — 250.

Старецът пое книгата и пачето перо, замисли се и дълго се колеба, докато запише грошовете. Найсетне реши, че каквото запише, двойно ще го вземе от сиромасите, и записа 2500. Априлов погледна цифрата, понамръщи се, бръкна в джоба си, изкара една кесия, тозчас начете 2500 гроша и рече:

— Сега толкова, а след смъртта си има да оставя още нещо — малко по-сигурно. . .

Подир три дни Васил Евстатиев Априлов потегли с една каручка през Велико Търново за Русчук и оттам смяташе да иде в Одеса.

Но смъртта му беше пресякла пътя и го чакаше в Галац.

До него в каручката се намести Минко Пайнавелата — да го съпроводи до Русчук и да гледа «да не стане нещо по пътя». Пайнавелата получи за тая работа от габровци 40 гроша. Цялото Габрово се дигна да изпроводи своя именит син. Когато каручката се изкачи по високия търновски път над селото, Априлов бутна коларя по рамото:

— Спри! — рече той и се обърна.

Дълго гледа скъпото родно огнище, китните хълмове, Петкова нива, Киселинчова могила, Радичевец, мощните балкански върхове Бузлуджа и Св. Никола, водите на Янтра, които тук-таме блещукаха, въздъхна дълбоко, обърса с длан очите си и рече със задавен глас на коларя:

— Карай!

КАРАВЕЛОВ В ПЛОВДИВ

Шестнадесетгодишният Любен излезе от родния си град, яхнал на вран кон, с гордо вдигната глава. Подире му яздеха също на коне баща му Стойчо Каравела, дядо му Любен, братята му. Цял ескадрон. Подир конниците вървяха жените — пеш — с прощални китки цвете, накъсано от градинката, и вързопи с «гастрономически наслаждения». Когато стигнаха до една кичеста върба, където по стар обичай копривщенци се прощаваха с близките си, Караveловият дядо скочи от коня си, мълком посочи с пръст към върбата и поръча на прислужника да постеле. Върху дългия трапезник завчас се появиха препечени кокошки, тутманик, млинове. Две-три павурчета с ракия тръгнаха от уста на уста. Баба Любеница канеше нежно своя внук:

— Яж, мой синко, яж, че кой знае какво те чака. Чуждите хора не са като своите.

Любен едвам преглъщаше. Мъчно му беше за родното огнище, за Тополница, за другарите, за училището на даскал Найден Геров, който доде в Копривщица направо от Одеса, където беше завършил Ришельовския лицей. Преди идването на младия учител копривщенските деца четяха само гръцки книги, в които пишеше, че Русия е една дива държава, че нейните жители ядат само трева и едва ли не ходят на четири крака. Но щом даскал Найден влезе в новото школо, учениците хвърлиха в огъня дъските, на които пишеха, изоставиха гръцките учебници

и подгониха гъските за пачи пера, научиха се сами да си варят мастило и залегнаха над руския език и над френските букви, запознаха се с алгебрата и географията.

Мрачен като Стара планина през март, дядо Любен настояваше с развълнуван глас:

— Слушай, синко, не учи там ония глупости, на които учеше момчетата Геровият син. Не ти трябват никакви пизики-мизики. Ти и без тях ще се научиш да мериш сиренето и да впрягаш воловете.

Майката подсмърчаше:

— Казват, че от пловдивската вода боли сърце. Ти, синко, си купувай по-честичко бозица, а понякога и шербетец. Разправят, че в оня град имало много дървени буболечки, които се казвали тахтаби и хапели немилостиво. Ох, мама!

Бащата не беше на един ум с дядото. Той смяташе Любен да се изучи в Пловдивското гръцко училище, да се отрака и да стане по-късно тежък търговец.

Като се почерпиха на изпроводяк, Любен целуна ръцете на по-старите, а те го целунаха по челото. Жените захълцаха. Едно младо и хубаво същество се обърна настрана и мълком пророни няколко сълзи за него. Тия сълзи много години в чужбина пареха сърцето му и тревожеха мислите му.

Каравеловци се върнаха назад, а пътниците се спуснаха към един дълбок дол и оттам възлязоха по голото планинско възвишение Вълк. Запъхтените коне спряха да направят почивка най-горе, където се намираше вардачницата на сеймените. Петима души помаци бяха поставени да пазят пътниците от разбойнически нападения в Балкана, но те изпитваха голям страх и предпочитаха да се пекат покрай огъня и да не се закачат твърде много с истинските господари на горите. Цели два дни (нощта прекараха в Краставо село) пътниците се блъскаха по неравния път, отрупан с разхвърляни камъни и съборени дървета от бурята, насечен от дълбоки поройни ями. И тъй като конете не се сменяха, вървежът им беше

муден, каквато беше ленива и дремлива самата турска империя.

Най-сетне конете забатачиха в рядка кал, дълбока до колене. От двете страни на улицата се нареждиха полусъборени вехти бордеи. В уличните блата се плакнеха трупове на удавени котки и кучета. Вонята беше непоносима. Този ужасен квартал беше предградието на Пловдив Каршиака преди 100 години.

Младият гост се озърташе и с удивление разглеждаше високите каменни тепета, по чиито склонове пълзяха окадени от времето, нашарени човешки жилища, рушевините от някогашните крепостни стени, вавилонското стълпотворение по единствената главна улица — чаршията. Водите на Марица клокочеха мътни и дълбоки. Върху самия бряг на голямата река се издигаше дворецът на пашата. В неговия двор бяха наместени и канцелариите на големеца, и помещението на заптиетата, и тъмницата, в която по-късно ще бъдат заключени и зверски изтезавани най-личните синове на българския народ — априлските въстаници от 1876 година. Пашите, както и останалите висши турски чиновници заплати не получаваха от своята държава. По-големите от тях им заграбваха заплатите, а те ставаха съдружници с местните разбойници и заедно къртеха зъбите на беззащитната рая.

На другия ден след пристигането на Любена в хана, където беше отседнал, се яви бащиният му приятел Станьо Батула. Той измери с очи момчето от главата до петите и поклати глава.

— На човек не приличаш — рече му и го заведе в един дюкян, където имаше всичко. Накара го да свали потурите, да развие червения пояс, да съблече вълнения кожух, подплатен с агнешки кожи, и да хвърли овчия си калпак. Премени го със сини гащи, опаса го с жълт пояс, сложи на главата му морав фес. А по калдъръма Любен затропа с лъскави кондурчета, като подкован кон. 500 гроша похарчи Станьо, за да превърне балканския българин на шарен

филибийски грък. От всичките Любенови коприщенски принадлежности му останаха само вълнените чорапи, плетени на една кука от майка му. Тях момъкът не рачи да промени с памучни дълги до коленете модни чорапи, каквито носеха тогавашните гърци.

След като го преобрази, Станьо поведе подновения човек по чаршията. То беше страшно тъпкало. Човек до човека. Всички викаха, канеха купувачите, блъскаха се, псуваха като цариградски хамали. Сякаш в града беше избухнал пожар или водите на Марица се разливаха около тепетата. В малките дюкянчета търговците продаваха шекер, пиринчени пръстени, чесала за добитък, овчи кожуси, шаячни аби, риби, ориз, зеленчук. Като наблюдаваше угледните еврейски дюкянчета, младият човек си мислеше: за тях всички говорят, че са добри хора, и в цялата Отоманска империя няма да срещнеш евреин крадец, просяк или лъжесвидетел.

Стигнаха в една от най-богатските махали. Спряха пред една тежка врата и потропаха. Къщата беше окръжена с висока стена от камък. Същинска крепост. Някой завъртя ключа отвътре и отвори. Влязоха. В гостната на миндера между възглавниците се беше разположил домакинът Янко Ушаклият с широки шаровари, малинов кожух, на главата му — капа като пъпеш от Стрелча, жълт пояс, червени чехли. До него седеше коконата му — хубавица като картинка, спретнато облечена в европейски дрехи.

Тия двамата беше избрал Любеновият баща за възпитатели на сина си.

Любен се поклони тромаво и най-напред целуна ръката на мъжа, сетне на жената. Още на първата среща Ушаклият почна наставнически:

— Няма да гледаш в очите богатите хора! Забранявам ти да подсмърчаш или да се дръгнеш. Това не е прието. Ако не ме слушаш — ще те оправя тъй, както оправям синовете си: с тоягата. Ти ще живееш в моя дом. За тебе е голяма чест да станеш културен човек като нас! Затуй всеки ден ще ходиш на салхана в Каршиака — да купуваш месо. Ще поиш коня ми два пъти на ден, ще му ринеш яхъра и ще го тимариш. На коконата ще купуваш дренки за сладко, а когато тръгне на гости — ще вървиш подир нея, за да ѝ носиш шала. Ще палиш чубука ми и пред гостите ми ще стоиш нащрек: каквото пожелаят — ще изпълняваш волята им. Да не съм те видял с накривен фес или да приказваш любезно със сиромасите! Тъй смятам да те направя човек. Ако ме слушаш — ще те обичам като свой син, ако не ме слушаш — ще те мешиня като циганин даул!

Янко говореше важно и наместваше думите си едвам-едвам, защото беше «мемлекет чорбаджис» — покровител на всичките християни в Пловдивския край.

По онова време в Пловдив имаше четири български училища, но Янко записа Любена в гръцкия гимназион, където се учеха децата на пловдивските първенци. В гимназиона за образованието на учениците се грижеха четирима учители гърци и един турчин на име Самуркаш ефенди. Той беше забележителен представител на отоманската просвета. По цели месеци не миеше лицето си, по цели години не решеше чорлавата си коса и брадата си, а ризите си износваше, докато станат на парцали и сами окапят от гърба му. Учениците наблюдаваха как рояци насекоми пълзят по кожата му и с голямо отвращение запушваха носовете си, когато учителят минеше близо до тях. Благоуханието, което лъхаше от него, не беше от най-приятните. Гледаше на света с едно око. Но въпреки всичките си недостатъци той беше начетен и природно умен човек, този Самуркаш. С голямо задоволство веднъж Любен го чу да говори на колегата си Славиди тъй: «Нашите микрокефали (малоглавци) наричат българите хондрокефали (дебелоглавци), а действителността си доказва, че последните ще победят първите във всяко едно отношение. . . Всичкият свят върви напред, а гъркът търси своето щастие под развалините на Атина!»

Гръцките учители посрещнаха момчето с поди-

гравки и го предупредиха да не говори на български език, а кир Ксантос многозначително каза, че има насечени върбови тояги. Образът на този свиреп учител се вряза завинаги в паметта на Любена и той си го спомняше със страх и отвращение: зачервен, настръхнал, с дигнати юмруци, готов да връхлети върху нещастните българчета и да ги удря по главите. Основен предмет беше византийската история, прошарена с много нелепици и безсолни анекдоти. Религиозните предразсъдъци се набиваха в главите на учениците с фанатично усърдие. Но за себе си още в началото младият Каравелов реши, че е по-добре да изтърпи всичките побоища с юмруци и тояги, отколкото да обременява мозъка си с нескопосните знания на учителите си, които най-напред се стараеха да избият от главата му българското съзнание и да го направят елин. «Моята планинска, свободна и здрава натура — пише той по-късно — излезе победителница, защото по-бързо ще избелите арапина на европейското слънце и по-бързо ще да лишите тигъра от неговите врождени дамги, нежели да прикроите от балканския свободен казак светски фанариотин или пловдивски роб. . .»

Веднъж в къщи четиринадесетгодишната дъщеря на Янковица каза на майка си:

— По всички личи, майко, че българите не са способни за нищо.

— Тъй, амче как! — отговори майката.

Тия думи на младото момиче засегнаха честолюбието на Любена и го накараха да остане още една година в гимназиона, макар че всеки ден той мечтаеше да се върне в Копривщица, да се разшета по зелените поляни, да пасе овцете и козите, да прави сирене и да стриже ерина. Неведнъж му е докривявало за старите букаци на Пискюлюдере, обрасли целите в зелени мъхове с нависнали надолу клони, засенчили слънцето, закрили небето, сърцето го болеше за студения извор на Ширинейската поляна, за Гръми дол, където цъфтяха първите кокичета, за високата трева на Чумина, където бяха кошарите на дядо Любен. Но той реши да стане учен човек и да им докаже на тези високомерни погърчени българи на какво е способен истинският българин.

През зимата един негов съученик, чийто баща беше ходил по търговия из Влашко, му донесе в една торбичка грижливо скътани книги на руски език. Любен изведнъж прочете заглавията им: «Рицари лебедя», «Жизнь Наполеона Бонапарта», «Превращения» от Овидий. Остана поразен, когато от първите прочетени страници разбра, че руският език е толкова близък до българския, и го обикна с цялото си младо сърце.

Вън от пределите на ленивата и въшлясала Османска империя се носеше ехото на големи исторически събития. Още не бяха заглъхнали последните гръмотевици на февруарската революция в Париж. Петьофи Шандор е изчезнал във вихъра на битката при Сегешвар. Джузепе Гарибалди е изкарал меча си срещу чуждите поробители и вътрешната реакция в Италия, а в туй време пловдивските кокони варят сладко от дренки, а на Сахаттепе два ръждиви топа тътнат от време на време и възвестяват на правоверните, че е ударил часът на рамазана!

Две години Любен Каравелов се учи в гимназиона и когато му набодоха мустачките, заряза го и тръгна с баща си да купува и продава добитък.

ПЕТКО ВОЙВОДА

Конни заптиета с мартинки през рамо и криви ятагани през кръста изведоха доганхисарските хайдути от галиполската тъмница и ги подкараха към Текирдаг, на север. Затворниците бяха четирима млади хора с вълнени потури, червени тракийски пояси и елеци от бозяво сукно, изпокъсани и боси. Парцали висяха от оръфаните им крачоли. Ръцете им бяха вързани с ремъчни сиджимки. Заптиетата гонеха напреде си момчетата и се заканваха, че щом стигнат шубраците на планината, ще им теглят ножа и пак ще се върнат в Галиполи при кадъните, но щом прекосиха улиците на село Кавак, първият конник дигна ръка и мълчаливо посочи наляво. Вързаните кривнаха по пътя за Кешан. Цял ден биха път. Пресякоха много суходолия и се спуснаха към долината на Марица. Конете капнаха, но затворниците крачеха леко като елени. Надвечер прехвърлиха Марица и спряха да пренощуват в едно малко българско село с белосани къщурки, които гледаха към улицата със закнижени прозорчета. Затворниците натикаха в един зимник и ги зарезиха отвън, а заптиетата накладоха огън и налягаха пред вратата като овчарски кучета. В зори потеглиха пак по кривите пътища през градовете на Беломорската равнина към Солун. Една неделя босоногите затворници вървяха по нажеженото шосе и любопитно се озъртаха. Прескачаха костенурки, змии се преплитаха в краката им и се шмугваха в треволяка под маслинените дървета. Щом спираха до някоя чешма с жабунясали каменни корита, изневиделица се появяваше милостива българска ръка и слагаше пред затворниците четири порязани-ци чер хляб и шарена сол върху дървен танур. Огладнелите младежи протягаха яко стегнатите си ръце, поемаха мъчително хляба и го издигаха лакомо към устата си. Сетне почваха да смучат вода от чучурите продължително и с голяма наслада.

Кои бяха тези, които караха напреде си — заптиетата не знаеха, не се досетиха и да попитат, преди да излязат от Галиполи. На тръгване главният тъмничарин им даде една книга, но султанските воини не я погледнаха, защото не знаеха да четат. Ако бяха грамотни, щяха да научат, че вързаните момци са харамии — опасни врагове на падишаха. Заловени са на 18 януари 1863 година край село Исьорен, където са повалили на земята петима души правоверни, и галиполският кадия ги е осъдил на вечен затвор, докато им окапят месата от костите. Оня, най-напереният, дето върви все напред, се казва Петко Киряков. Той е доганхисарски хайдутин. И другият, по-малкият, дето все подтичва подир него, е също от Доганхисар, а третият и четвъртият са от съседните села. Шестима бяха четниците. Султанският аскер залови четиримата. Когато ги осъдиха, главатарят им Петко предложи да пробият каменния зид на тъмницата и да побягнат, но тъкмо довършиха пробива, и един затворник ги предаде. Тогава главният тъмничарин реши да ги натика в солунската Кървава кула, от която няма излизане. Всичките тези работи бяха записани в книгата от игла до конец, но заптиетата нищо не знаеха и не се много разтревожиха, когато техният онбашия в Енидже Вардар почна да се опипва и каза, че е изтърсил писмото по пътя. Солунските тъмничари най-напред поискаха съпроводителното писмо и като не го получиха, почнаха да разпитват кои са тези момци и каква им е вината. Заптиетата се спогледаха и захванаха да мънкат. Тогава Петко Киряков заговори на правилен турски език:

— Ние сме работници от Драма. Заловиха ни по пътя и ни докараха тук. Какво сме се провинили — не знаем.

Главният тъмничарин на Кървавата кула кипна:

— Защо ми ги водите? Тука е претъпкано. Къде да ги дяна? На главата си ли да ги туря? По-скоро да ги върнете там, откъдето сте ги докарали!

И той замахна с две ръце и почна да пъди заптиетата, които наведоха глави и обърнаха конете назад. Но някъде в Тракия, когато след три дни наближиха Драма, харамиите се откопчиха от ръцете на турците и изчезнаха в нощта. Пръснаха се кой накъдето му видят очите. Беше взело да се разсъмва, когато Петко, след като се лута дълго по непознатите кърища, наближи до една турска стражарница. Две заптиета, седнали до огъня, кръстосали крака по турски, сърбаха кафе от широки чаши и наблюдаваха пътя. Щом зърнаха окъсания скитник, заптиетата му извикаха да спре и почнаха да го разпитват откъде иде, по каква работа е тръгнал, сетне му поискаха лична карта. Докато Петко се бъркаше, заптиетата се изправиха на крак. Единият рече:

— Я влез вътре да запалим светило и да видим що за птица си! Вземи водата с ибрика и върви подире ни!

Двамата пазители на Отоманската империя се заклатиха лениво напред, а чужденецът — подире им.

— Загубен съм! — рече си Петко, целият настръхна и додето второто заптие прекрачи прага на пазачницата, харамията замахна с ибрика, стовари го върху главата му, блъсна зашеметения полицай навътре, дръпна отворената врата, зарези я и хукна в мрачината. Като сянка се понесе безшумно по един широк и равен път. Час, два, три. Ходилата на краката му изтръпнаха. Слънцето го огря в черничевите градини на Серес. За зла чест на един завой сякаш от земята израснаха двама конници като ония, които ги караха в Солун. Какво да стори? Ако хукне да бяга — ще го настигнат. Я да се престори на луд! — блесна като искра в главата му спасителната мисъл.

И без да мисли много, Петко се затече към конниците, почна да ломоти на турски, каквото му дойде на устата, хвърли се към първия турчин и халоса коня му с юмрук по главата. Конят се възправи на задните си крака и изтърси ездача на земята. Удареният турчин почна да се бърка за пищова си, но другарят му го спря:

— Не видиш ли, че е луд! Грехота е да посягаш на безумен човек. Не бутай оръжието!

И като развърза кесията си, правоверният изкара някаква монета и я подхвърли към «лудия».

В Гюмюрджинско Петко Киряков за втори път събра хайдушка дружина, хвана гората и почна да тепа една след друга султанските потери. Две години вярлува четата в беломорските планини и закриля поробените си братя от петвековните поробители, но душата на Петка се стягаше, горите му се виждаха много тесни. Той жадуваше да види широк свят и да изучи по-изтънко военното изкуство, затуй разпусна четата си и през Македония замина за Атина. Постъпи в Атинското военно училище и цяла зима учи стратегия. Щом се запролети, хайдушкото му сърце неспокойно почна да тупти. Без да пита някого, Петко Киряков се качи един ден на пампора в Пирейското пристанище. Отплува към бреговетe на Апенинския полуостров при водача на италианската революция Джузепе Гарибалди. Старият борец за свободата на италианския народ, моряшкият син, който през 1849 година смъкна папската власт и провъзгласи Римската република, «първокласният вожд на Сицилийското въстание», както го нарича Енгелс, през 1866 година току-що се беше върнал от похода на гарибалдийците на север срещу австрийските нашественици. Когато му доложиха, че от Атина е пристигнал един българин — поборник срещу османското иго, — той се дигна веднага да го посрещне. Доганхисарецът се стъписа и впи очи в легендарния Гарибалди с кривнато към дясната вежда бродирано калпаче, с гъста прошарена брада, увиснали

надолу мустаци и поглед, който прониква в дъното на човешката душа.

Гарибалди покани балканския юнак да седне и почна да го разпитва защо е излязъл в гората и какво зло са му сторили турците. Петко му разправи, че поробителите дерат кожата на беззащитния народ — бият, колят, бесят, на колове побиват юнашки глави, а преди три години са заклали неговия роден брат Матя.

Гарибалди поклати глава и каза тъй:

— Виждам, че си юнак, но трябва да ти кажа, че самичък с другарите си не ще можеш да отървеш земята си от робията. Според мене трябва да подготвите и дигнете целия български народ на въстание срещу турчина. Ако се нагърбите всички — ще съборите прогнилата турска твърдина. Задружно трябва да биете турчина, където го намерите! Ето, сега се гласи голямо въстание в остров Крит. Защо не идеш там? Аз ще ти дам оттука мои опитни и верни хора!

От Рим доганхисарецът заедно с предания другар на Гарибалди — Фридрих — поведе към Крит 220 души италиански доброволци с червени ризи и нови австрийски пушки. В Атина към тая «Гарибалдова дружина» се присъединиха още 67 доброволци. Крит беше вече пламнал, когато Петко и Фридрих стъпиха на неговия бряг. Като лъв се хвърли 22-годишният Петко войвода срещу турците. Навсякъде в битките той излизаше на най-опасните места, но него куршум не го ловеше, нито го сабя сечеше. След дълги и кръвопролитни битки гърците подадоха на турците ръка за примирие. Петко се разтревожи много, запиля се по пристанищните градове на Средиземно море, половин година се скита безцелно, но където и да идеше, до ушите му достигаха виковете и пушкането на неговото поробено отечество, затуй отново се прехвърли в Атина и почна за четвърти път да събира четници под своя юнашки байрак. Турският консул, като узна за Петковата чета, реши да го залови сам и предаде на гръцките власти. Лекар на консулството беше Димитрис, който предложи на консула да докара

опасния българин в устата на вълка срещу добра награда. Полека-лека той се сприятели с младия войвода, като обеща да се пише доброволец и да лекува дружината му. Петко се зарадва много и рече:

— Тъкмо такъв човек ми трябва!

През една пролетна нощ, когато войводата и лекарят излязоха от представлението на френския театър, Димитрис рече:

— Къде ще ходиш тая нощ? Я ела да пренощуваш у дома! Аз живея съвсем близичко.

Петко се съгласи. Тръгнаха. Насам-нататък, ето че влязоха в една затъмнена къща. Щом пристъпиха вътре и докторът обърна ключа на вратата, Петко по украсата на къщата и полумесеца на свития в къта байрак разбра, че е попаднал в турското консулство, мигом извади револвера си, опря дулото му в челото на Димитрис и изсъска:

— Веднага отключи вратата да изляза или ще ти пръсна черепа!

Лекарят си глътна езика от страх и покорно изпълни заповедта на Петка, без да издаде нито един звук, но турският консул нададе вик до бога на другия ден пред гръцкото правителство. Министър Димитър Вулгарис посъветва войводата да се махне от Атина. Петко поиска редовен паспорт, но гърците не рачиха да му дадат. Тогава войводата намери шивачи и поръча за всичките момчета от дружината си войнишки дрехи, а за себе си — униформа на турски офицер. Нае един гемиджия и му поръча да кара на север към някое малко българско пристанище. Там ще слязат като отделение турски войници. Но случи се тъй, че щом гемията излезе в открито море — избухна силна буря и я блъска по водните простори три дни и три нощи. Четниците привършиха хляба, а българският бряг не се виждаше никакъв. На четвъртия ден наблизо се показаха скалите на остров Митилин. Гемиджията показа с пръст укрепленията, от които към морето бяха насочени цевите на чугунени оръдия:

— Тази е крепостта Сир!

Тогава съобразителният войвода, за да нахрани четата си, реши да слезе на острова и заповяда на юнаците си да облекат низамските дрехи, а той се премени с офицерската униформа. Кривна феса и първи скочи на брега. Комендантът на крепостта го попита по каква работа е дошъл в Сир и когато узна, че гостенинът е ревизор, пратен от самия падишах да види с очите си стените на крепостта и да провери дали всичко е в ред, разтича се и почна да развежда големия пратеник. Петко и войниците му се вардеха да не изтърват нито една българска дума. Говореха само на турски. Комендантът им показа топовете, буретата с барут, хранителните складове. Строи всичките си войници и харамията мина пред тях като генерал. Доганхисарецът, привърши прегледа, стисна ръката на стария полуграмотен турски офицер, потупа го по рамото и му каза, че през живота си не е виждал толкова умен офицер, който да го надминава в службата. Комендантът се усмихна блажено, но подир малко поклати глава и започна жаловито:

— Над моето кале пиле не може да прехвръкне, ала кой ти цени заслугите. От кои години са ме пратили тук — вече съм забравил. Побеляха ми косите от служба на падишаха, а ме държат още миралай, когато другарите ми в Истанбул вече станаха паши. Захвърлиха ме тук и ме забравиха.

— Не се кахъри — утеши го Петко, — като ида в Истанбул, първата ми грижа ще бъде да те повиша.

Вардачът на остров Митилин нагости изгладнелите беломорски скитници, напълни гемията им с храни и изкара целия си табор на брега да изпроводи необикновените гости. А Петковата гемия опъна платната си и се насочи към Галиполския бряг. Подир няколко дни гостоприемните родопски гори посрещнаха четата му. Появяването на Петко войвода отново в Тракия уплаши турците. Затрополиха конски копита по козите планински пътеки. Втурнаха се да дирят неуловимия юначен българин. Петко даваше сражение на потерите им, където той пожелае. През месец юли 1869 година близо до Кешан четата му

разпиля пет пъти по-многобройна потеря. На другата година при чифлика Симидкьой той се би сам срещу 60 души черкези и пак отърва главата си. Чифликчията Ака бей имаше кехая цинцарин, който живееше в една къшла на два часа път от чифлика. По поръка на бея кехаята се запозна и сприятели с войводата и веднъж го покани в къшлата, за да му каже нещо много важно. Петко, който беше твърде доверчив и честен човек, тръгна към къшлата с двамина от четниците си, но щом наближи, остави ги в съседното село и през нощта се промъкна сам в кошарата. Домакинът го посрещна ухилен, изкара павурче с ракия и почна разговор. Не бяха минали десетина минути, и кехаята се хвана за корема, почна да охка и да се гърчи. Петко го съжали много, помисли, че е простинал, и реши да му направи пунш. Намери джезвето, наля ракия и се наведе край огъня да го намести в жарта. В тоя миг кехаята се хвърли отгоре му и почна да го души. Петко схвана какво е намислил предателят и нали беше по-силен, събори го на земята и му запуши устата. Кехаята можа само да извика:

— Налитайте! Отидох!

Мигом навън запукаха 50—60 пушки. Петко срита огъня — да не осветлява къшлата — и тъй като от по-рано беше съгледал, че в къта има 5—6 чувала, пълни с вълна, за един миг съобрази какво трябва да прави. Грабна единия чувал и го изтърколи през вратата навън. Обсадилите помислиха, че излиза човек, и откриха честа стрелба. Куршумите засъскаха в къшлата, почнаха да ровят огъня. Петко изкара още един чувал, трети, четвърти. Обсадилите помислиха, че къшлата е пълна с четници, и не посмяха да наближат. Като изхвърли всичките чували, войводата пропълзя между тях и добре потулен, се залови да ги блъска изправени напреде си, като гърмеше ту наляво, ту надясно. Нападателите се объркаха толкова, че сториха път на чувалите и Петко се измъкна. Оттогава по селата между българите и турците се разнесе мълвата, че не е още изнамерен куршум, който може да пронижe родопския войвода.

Закани се люто одринският жандармерийски началник Арап Хасан и клетва даде пред областния управител, че за една година време ще улови Петка войвода и ще го докара в Одрин жив или ще донесе главата му в конска торба. Валията му даде седемдесет низами, въоръжени до зъби. Хукна Арап Хасан по селата, разплака мало и голямо. Но Петко сякаш потъна вдън земята: никой не можеше да каже къде се намира. Като се умори, одринският бабаитин спря на почивка в едно село близо до Енос. Местният бей го покани на гости в чифлика си. Арап Хасан яхна коня си и потегли към чифлика само с двамина свои хора. Както преминаха насред пътя, в една долчинка турците видяха трима души дрипльовци, седят на тревата и посягат към постлана кърпа, върху която имаше чер хляб, лук и сол. До тях — дебели тояги — дюлгерски аршини. Арап Хасан спря коня си:

— Хей — викна той, — я елате насам!

Дрипльовците станаха, като взеха и тоягите си. Бавно приближиха до конниците.

— Какви сте вие? — попита ги Арап Хасан.

— Дюлгери сме! — отвърна единият и размаха аршина си.

— Дайте си тескеретата!

Дюлгерите, докато бъркаха в пазвите си, наближиха до главите на конете и по даден знак със светкавична бързина и тримата едновременно хванаха юздите на конете, замахнаха с тоягите и ги стовариха върху ръцете на конниците.

— Никой да не мърда, защото сте убити на място! — извика страшно дюлгеринът, който беше хванал коня на Арап Хасан, и разгърна окъсаната си дреха. Под нея светнаха жълтите дръжки на два пищова и една тежка калъчка.

Турците се вцепениха от страх и покорно слязоха от конете. Три дни Петко войвода държа в своето хайдушко гнездо пленения Арап Хасан. На четвъртия му обръсна левия мустак и дясната вежда, накара го да се закълне, че занапред няма да стъпи кракът

му в българско село, и го изпрати жив и здрав при валията. Бабаитинът, без да спре никъде, се яви при одринския големец и му разправи всичко. Валията прехапа устни, заповяда да вържат самохвалеца и го изпрати на заточение във видинската тъмница.

Цели полкове султански войници тръгнаха по дирите на войводата, но той беше хвърковат. Неговата смелост порасна дотам, че при Димотика с тридесетина четници Петко излезе да се бие срещу петстотин черкези. Султанското правителство обеща 5000 лири на оня, който хване или убие страшния юнак, за когото самите турци казваха, че е «господар на планината». За наградата се полакоми цариградският гръцки търговец Тома Хаджиянев. Той узна, че войводата се навърта в околностите на крайморския градец Марония, дигна се един ден и отиде там. След като поживя два-три месеца в Марония, хитрият търговец успя да се срещне с Петко, обсипа го с подаръци и веднъж му предложи да станат побратими. Доверчивият Петко и този път си сложи ръцете в клопката. Никакво съмнение не тревожеше сърцето му, когато една нощ с няколко души четници прекрачи прага на търговската къща. Томата ги посрещна сърдечно и на изпроводяк подаде на побратима си няколко бутилки сакъзлия мастика и две-три кутии цариградска тахан халва.

— От мене, побратиме — каза той, — за тебе!

Слугинчето тръгна след гостите и преди да затвори пътната врата, дръпна лекичко дрехата на войводата и прошепна:

— Бате, да се вардиш от халвата!

В планината падна вечер. Притъмня. Четниците се загърнаха в ямурлуците — да спят, — а войводата взе една от кутиите с халвата и мръдна към съседната къшла. Овчарите спяха. Кучетата посрещнаха мълчаливо познатия гост и почнаха да се увъртат в краката му. Войводата разтвори кутията и им хвърли от халвата. За по-малко от половин час кучетата паднаха треперешком в краката му и издъхнаха. Без да продума никому нито една дума, войводата се прибра

и изпрати на търговеца писмо, с което му благодареше сърдечно за гостоприемството и най-вече за сладката халва. Коварният Тома помисли, че отровата е била слаба, и потърси още по-силна, но на 23 май 1876 година Петко войвода влезе пореден бял ден с четата си в Марония, заварди всичките пътища и се вмъкна в къщата на побратима си с шестима четници. Изгори всичките му търговски книги и записи, разтвори касата му, раздаде парите му на гражданите, награди богато слугинчето и отведе с гайда Томата в планината — да му плати достойно за отровата.

През тия дни пламъците от пожарите на Априлското въстание пърлеха родопското българско небе, а башибозуците бяха вече търкулнали чуканите в Батак и Перущица, върху които отсичаха главите на въстаниците. Петко се прехвърли към южните склонове на Родопите и прати двамина четници да установят връзка с водачите на въстанието, но пратениците се върнаха, без да сторят нещо.

1877 година. Юначният Петко войвода научи, че полковете на освободителната войска са прехвърлили Дунава, и не можа да се побере в кожата си от радост. Най-напред той прати да запалят свещи и кандила за победата на руските войници и поведе мъжествена борба в дълбокия тил на турския аскер. За всяко сторено зло плащаше на злодеите петорно. Четата му порасна: триста души юнаци се наредиха под неговия байрак. При Ташлъкдере той хвана в плен цяло турско отделение пехотинци заедно със знамето им и трима офицери. От бягащите на юг турци четниците отнемаха заграбената плячка и жестоко наказваха престъпниците. През месец март 1878 година в Марония Петковата чета води сражение с три табора редовна турска войска и няколкостотин башибозуци, командувани от двамина паши. Докато траеше войната, целият беломорски край беше под крилото на войводата и населението чакаше освободителите.

За делата на прославения родопски българин узнаха в руското главно командуване. Победоносните генерали пожелаха да го видят и го покани-

ха в Одрин. Скобелев горещо стисна десницата му и го нарече богатир. Но след сключването на Санстефанския договор Петковият роден край отново остана окован в робски вериги. Англичанинът Сенклер, за да подкопае основите на примирието, събра около себе си последните бабаити и родопски главорези и се опита да разбунтува помашкото население, но Петко му пресече пътя със своята контрадружина. На 2 юни 1878 година само с шестима души четници безстрашният войвода спаси живота на всичките жители от село Плаво, като ги измъкна невредими от огнения обръч на башибозуците.

Подир Освобождението Петко войвода замина заедно с белия генерал Скобелев да види земята на братята-освободители. В Зимния дворец на Петербург той получи орден за храброст и чин капитан от руската армия. Освободителите го дариха богато, но в освободената родина го подгониха поклонниците на немските князе. Ограбиха му всичко, що имаше, дори го държаха петдесет дни без вина в тъмницата. За втори път в живота си той влезе в затвора, но този път затворът беше български.

Сломен от неправдите и от тъгата за останалата под турско иго Беломорска равнина, Петко войвода склопи очи през 1900 година.

1877

На разсъмване началникът на 14-та пехотна дивизия генерал Драгомиров, който квартируваше в южната махала на Зимнич, повика своите офицери, притвори вратата на стаята, обърна се към тях и рече тържествено:

— Господа, нам се падна историческа задача. Ние сме определени от Главното командуване да стъпим първи на българския бряг!

Очите на командирите се разтвориха широко, сърцата им започнаха да бият усилено.

Генералът направи няколко крачки към прозореца, бутна кръжилото, протегна десницата към тъмния зашумен остров Ада и почна да обяснява откъде ще тръгнат понтоните и на кое място ще легне големият понтонен мост. Офицерите втренчено се взираха към пясъците, в куршумената вода на Дунава, във върбовите гори и внимателно слушаха.

— А кога ще потеглим? — попита полковият командир.

— Идната нощ. Гответе се. И никому нито думичка. Военна тайна. Свободни сте, господа!

В заглъхналите румънски села току-що бяха пропели първи петли, когато от устието на река Олта се откърти и потегли под дулата на турските крепостни батареи един безконечен руски керван от понтони, плотове, лодки, устои. За да осигури пътя на този керван, руската брегова артилерия откри ураганен огън срещу Никопол. Старият град пламна. Почнаха да експлодират барутните погреби. Огромни огнени езици опърлиха облачното небе. В същото време от зимничкия бряг безшумно се отдели един понтон и тръгна към остров Ада. Вятърът, който гонеше облаците по небето, забули месечината. Неговото бучене заглуши плясъка на лодкарските лопати. Първи доближиха брега на поробената земя войниците на капитан Остапов. Те наскачаха до устието на Текирдере, изтичаха напред и залегнаха. От мрака на нощта изплуваха още няколко понтона. Когато луната се подаде между облаците и грейна — брегът беше почернял от въоръжени московци. Трета стрелкова рота настъпи към близката турска караулка. Изведнъж пред караулката лумна пламък: тревожен сигнален маяк. Шестдесет руски конници пришпориха конете си и се понесоха към телеграфните стълбове, за да прережат жицата, която свързваше Свищов с Русчук, а топчиите на поручик Лихарчев търколиха по пясъка две леки планински оръдия и откриха огън. Беше станало видело, небето на изток руменееше, когато от височините край Свищов и Тепебунар затътнаха турски топовни гърмежи. Многобройните руски батареи откриха огън от румънския бряг. Земята затрепера. Битката пламна. До единадесет часа цялата дивизия на генерал Драгомиров се прехвърли на българския бряг. Когато стигнаха рекичката Текирдере, настъпващите с устрем руски войници разкъсаха полумесеца на турската отбрана. Главните сили на Ахмед паша обърнаха гръб: левицата — към Свищов, десницата — към Русчук. В три часа подир пладне турците опразниха и Свищов. На бойното поле при Стъклен останаха неподвижни над 800 души — убити, ранени и потънали в Дунава братя руси.

Тъй започна великата Освободителна война на 15 юни 1877 година.

Още на другия ден понтонерите започнаха постройката на първия мост и го привършиха за три дни. По него се заточиха главните сили на армията освободителка, която беше оживяла в сърцето на целия

български народ. Полковете нямаха край. Плющяха развети знамена, гърмоляха оръдия по калдъръмените свищовски улици, искри изскачаха изпод подковите на едрите казашки коне. Минаха стрелковите батальони, казашките бригади, конните оръдия, ескадроните, румънските помощни войски, удариха крак и българските опълченски дружини. По този мост мина и забележителният руски художник Василий Верещчагин, който пристигна от Париж да види голямата война и да я изобрази «такава, каквато е в действителност».

Казашката конница препускаше към долината на Янтра и слънцето на свободата трептеше над Дунавската равнина, когато в Свищов се прехвърли с една рибарска лодка и младият поет Иван Минчов Вазов. Княз Черказки го беше назначил за преводач на свищовския губернатор и Вазов бързаше да заеме поста си. «Аз имах чест — си спомня по-късно поетът в спомените си — да бъда и един от първите българи, които образуваха канцеларския персонал. . . Цяла България е покрита днес с разкошно бликналата нива от бюджетни храненици.» Преди лодката да стигне българския бряг, Вазов нагреба с кривачка мътна черешова вода и я поднесе към устата си.

— Свободна вода! Много е сладка! — обърна се той към другарите си и очите му овлажняха.

«Шумен, гръмлив и прашен, пълен с кипящ живот» беше Свищов през тези паметни дни. Вазов стоеше по цели часове на брега и наблюдаваше пристигащите войски. Как се вълнуваше неговото младо сърце! Какви крила бяха пораснали на раменете му!

— Идат, идат, идат! — шепнеше той на себе си.

Българските опълченци са напети, спретнати, пламъци горят в очите им. 7500 души — хъшове, поборници от Априлското въстание, доброволци от Сръбско-турската война, ратаи на българските и румънските чифликчии в Дунавската равнина, селяни, хамали от пристанищата — се събраха в Бесарабия и трескаво почнаха да се готвят за великия поход към родината. Чорбаджиите, големците, които наемаха

данъците на турската държава и деряха безмилостно кожата на своя народ, българските търговци от Балкапан и Чорапчи хан не позволиха на своите синове да влязат в редовете на опълчението. А Доростоло-Червенският митрополит отправи послание до българския народ да не жали нищо, за да помогне на «възлюбления» султан Абдул Хамид. Какъв юнашки изглед имат челниците на родната войска с кожените калпаци, с бронзовите кръстове над челата, с тъмнозелените сукнени мундири и стегнати панталони, с новите пушки и ножове на поясока, с тия подковани ботуши!

Свищовските търговци пълнеха пръстените гърнета със златни рубли полимериали. Вазов се хранеше в Настовия хан. Веднъж в гостилницата пристигна един руски майор и си поръча «свежую булку». Ханджията се намери в голямо затруднение.

— Булка не може! — отсече той.

— А зачем? — попита майорът разсърден.

— Полиция не позволяет! — отвърна Насто и наведе глава засрамен.

Майорът почна да се тресе от смях, когато узна как го е разбрал ханджията.

Вазов пишеше трескаво стихотворения. Стихията на войната го беше грабнала. В сърцето му бликаше безкрайна любов към освободителите. В душата му се раждаха чудни образи, пламенни думи се нижеха изпод перото му, горещи сълзи капеха върху бялата книга. Той беше вече научил, че Сопот е превърнат на пепелище, а баща му лежи заклан и непогребан край брега на планинската речица Леевица.

Командирите на многобройната турска войска не можаха да проумеят каква вихрушка ще ги завърти към небето и ще ги сгромоляса в Анадола, откъдето са дошли техните прадеди преди пет столетия. Главнокомандуващият Абдул Керим паша — престарял и грохнал, — живо олицетворение на прогнилата Отоманска империя, дремеше в Шуменската главна квартира и не се показваше никога от палатката си. Неговите офицери на път и кръстопът се хвалеха,

че такива бабаити като тях надали има другаде по света. Те си четат молитвите по пет пъти на ден и всеки от тях е такъв стрелец, че може да свали с куршум яйце от главата на сина си. На десетия ден след превземането на Свищов главнокомандуващият се размърда. Неговите гавази изнесоха пред палатката едно разкошно канапе от зелена кожа и негово превъзходителство се отпусна на канапето. С помътени старчески очи той изпрати конната дивизия, която заедно с още две пехотни дивизии трябваше към Бяла да пресече пътя на русите.

Два дена по-късно двамина турски маршали се бяха изтегнали край Тръстеник под сянката на едно голямо дърво върху мек килим: Ахмед Еюб паша и русчукският комендант и поет Ешреф паша. Ешреф паша наливаше от една огромна бъклица студена вода в позлатена сребърна чаша за разгорещения си другар. Цялата чаша беше изкусно нашарена с персийски стихове, съчинени от самия русчукски комендант. С въодушевление и гордост Ешреф декламираше баладите си и обясняваше надълго и нашироко тяхното съдържание, когато генералщабният млад офицер Изет Фуад, който наблюдаваше с далекогледа хълмовете на север, уплашено извика:

— Идат!

— Кои? — обърнаха строго очи към него маршалите.

— Московците! Виждам конници и артилерия, която заема позиции.

— Виждаш краставици — пресече го поетът, — на твоите години младоците често вземат кръстците за оръдия, а селските магарета — за конни разузнавачи.

И като махна заповеднически към младия офицер да млъкне, Ешреф продължи декламацията, която тътнежите на тежките руски топове изведнъж превърнаха на мелодекламация. Турските войници се задържаха до вечерта, а през нощта се обърнаха назад — към Шумен.

*

Като потоци на буйна пролетна вода се спуснаха челните колони на освободителната войска през проходите на Балкана в равна Тракия. Турските табори отстъпваха панически. Генерал Гурко влезе в долината на розите. Щом като узнаха, че русите са в Казанлък, старозагорци накараха стария поет и народен учител Петко Рачов Славейков да напише писмо до генерала и да го замоли час по-скоро да освободи Стара Загора, защото турците си точат ятаганите и се заканват да колят. На 10 юли екнаха всичките камбани на старозагорските църкви, затракаха дървените клепала:

— Русите идат!

Гражданите полудяха от радост и се втурнаха към Бадемлика да посрещнат братята освободители. Дядо Славейков изкара учениците си и ги нареди от двете страни на казанлъшкия път. Ето ги най-сетне, зададоха се конници на едри коне с дълги пики, необикновено хубави мъже! Внушителна картина като видение от приказка. Посрещачите онемяха от възхищение. Надменните довчерашни аги с разтреперани колене се поклониха на руския аскер и поднесоха на командира конашките ключове. Брадите им се тресяха. Анастасия Тошева поздрави генерала на руски език и украси сабята му с венче от латинки. Нейният девойчински хор изпя песента на дядо Славейков за русите:

Русите са наши братя,
наша плът и наша кръв!

Старият поет гледаше, слушаше и не вярваше на очите си. Сълзите му течаха неудържимо.

— Защо плачеш, учителю? — го попита неговият ученик, македончето Димитър Благоев от Загоричене.

— От радост, Митьо, от радост, сине!

Но опиянението на освободения град угасна бър-

зо. Мрачни облаци затъмниха проясненото небе на Тракия. Срещу малобройните челни освободителни колони, които шетаха по тракийските пътища, Сюлейман паша опълчи тридесет хиляди души отомански. В оня трагичен утринен час, когато житната равнина край Съзлийка потъмня от турски аскер, в Стара Загора се намираха само четири български опълченски дружини, 14 руски ескадрона и 12 оръдия. Давид сложи камъка в прашката и се възправи безстрашно срещу Голиата. Започна неравен бой. Осем часа трая страховитият огън край Чадър могила. Отстъплението на опълченците започна, когато, пронизан от турски щик, рухна от коня си командирът на Трета опълченска дружина — подполковник Калитин. Той последен развя Самарското знаме над главите на своите дружинници и остана верен на клетвата, която даде в Плоещ, когато пое знамето и го доближи до устните си: «Кълна се, че ще падна убит под това знаме, но няма да го дам на врага.»

През този кървав ден за братята руси и за опълченците от града излезе помощник, въоръжен с ятаган и кремъклия пищов: малкият ученик на дядо Славейков — Димитър Благоев. В спомените си основоположникът на Българската комунистическа партия разказва: «Аз бях около тях в началото на сражението; носех вода и хляб на сражаващите се, помагах на ранените. Помня и до днес пищенето на куршумите, които хвърчаха край ушите ми.»

Сюлейманови те орди нахълтаха в Стара Загора с голи ятагани. Дигнаха се пламъци и писъци до небето. Започна поголовното клане на останалите в града българи.

*

Топовете, с които Осман паша гърмеше срещу мощната освободителна армия, бяха излети от Круповите заводи. Английски инженери построиха табиите на Гривица, пред които проляха кръвта си хиляди братя румъни, дошли да се бият за нашата

свобода рамо до рамо с русите. Когато се водеха кръвопролитните атаки за Плевен, в редовете на румънските войски се намираше бележитият художник Николай Григореску. С поразителна сила той нарисува атаката на румъните при Смърдан. Румънските войници, устремили напред щиковете си, неустрашимо се врязват в турските пълчища. Щиковете им страшно бляскат, гласовете им ехтят.

След петмесечна изнурителна и тежка обсада обреченият на гибел Осман паша реши с един последен и безумен юруш да се измъкне от крепостта, да разкъса железния обръч и да си пробие път към София. През една тъмна снеговита и бурна нощ той лично помъкна цялата си многолюдна армия надолу към мостовете на река Вит. Изкара оръдията си на Опанецките и Трънските височини и заглуши със страшен рев равнината отвъд реката. През първите часове на битката турците проникнаха в укрепленията на блокадата, но руските богатири хвърлиха силни подкрепления и след четиричасова битка обърнаха в паническо бягство цялата армия на Осман паша. Върху самата могила на победата Осман паша получи огнестрелна рана. Към пладне на 28 ноември при големия камен мост на Вит се появиха турски парламентьори с бял байрак. Осман паша предаде Плевенската крепост безусловно. До вечерта цялата му войска сложи оръжието си. Десет паши и две хиляди офицери разпасаха сабите си и ги положиха в краката на победителите. Тридесет и седем хиляди войници натрупаха хълмове от мартинки пушки, френски тесаци и предадоха 77 дългобойни Крупови оръдия.

*

На Шипка турците държаха в ръцете си най-високите върхове. Те бяха непоклатими, защото имаха зад гърба си при Шейново могъщ укрепен лагер върху един хълм, опасан с лъкатушни редути. Най-горе тежки Крупови оръдия опипваха с грозни очи доли-

ната на розите. Яка стена беше бронирала подножието на хълма. Главното командуване на освободителната войска реши да свърши най-напред с този лагер. Падне ли в ръцете на русите Шейновската крепост, шипченските табори на Вейсел паша щяха да се сринат като презрели плодове, отърсени от суров вятър. Балканът пееше ледена хайдушка песен, когато започна историческият поход на юг. Беше краят на декември. Навеяните преспи в долищата стигаха два човешки боя. Дърво и камък се пукаха от студ. Зимните вихри събаряха столетни дървета с голям трясък. Генерал Гурко насмете с чепата върша ордите на Сюлейман паша, които отстъпваха към София и Пловдив. Радецки получи нареждане да заобиколи Шипка с две обходни колони, които трябваше да се спуснат за три дни в Тракия и да ударят на 27 декември шейновския лагер на изток и запад. Началникът на лявата колона княз Светополк Мирски поведе войниците си през Трявна и Кръстец към Гюсово. Повече от две хиляди колибари българи грабнаха лопатите и се заловиха да разчистват снега пред конете и оръдията. Дясната колона водеше генерал Михаил Дмитриевич Скобелев, легендарният «Ак паша» — «Белият генерал»,— както го наричаха турците, защото по време на битките той препускаше най-напред в снежнобяла униформа на бял кон.

С двете обходни колони потеглиха и дружините от българското опълчение. Те усещаха, че наближава последният бой, и се страхуваха да не ги забравят братушките в землянките на Шипка. И когато грабнаха крмките и закрачиха към Имитлийския проход, в очите им грейна неудържима любов към поробеното отечество и жажда за върховна саможертва. Скобелевите улани и хусари минаха по старите калдъръми на Горна Оряховица и Търново. Те яздеха високи катани, изпод чиито копита изскачаха искри, дългите им саби с железни ножници чаткаха по шпорите. Всичките стрелци, които идеха от бойните полета край Плевен, бяха подменили своите берданки

с мартинки, отнети от пленената войска на Осман паша. Мартинките тежаха по-малко, лесно се пълнеха и биеха по-далеко.

Щабните офицери на Скобелев, конниците, стрелковите полкове и опълченците се събраха на 25 декември вечерта в Топлиш. Улиците на заснеженото селище почерняха от въоръжени хора. Офицерите се трупаха близо до кръчмата. Върху снега метнаха одеяла. Появиха се торбички със сухари, кутии с руски хайвер, бутилки. Един пълнолик хубав старец с побеляла вчесана нагоре коса и малки къдрави мустаци дигна бъклица с вино от лозето на Дряновския манастир и се провикна:

— За здравето на милите братя освободители!

Треперещият му глас заглъхна, задавен от сълзи.

Майор Чиляев протегна ръка към бъклицата и удари бутилката си толкова силно, че в десницата му остана само дръжката ѝ.

Художникът Верешчагин попита кореспондента на вестник «Новое время» Василий Иванович Немирович-Данченко:

— Кой е този разплакан старец?

— Българин. Поет и журналист! Знае всичките кози пътеки на Балкана. Генералът го взе за водач. Наричат го дядо Славейков.

Верешчагин размаха бутилката си, приближи до стареца и викна:

— Дедушка Славейков, будь здоров!

Бутилките на офицерите зачаткаха като саби на дуел.

Петко Рачов Славейков се намираше в Трявна, когато го повикаха от главната квартира.

Белият генерал му рече:

— Узнах, че вие сте били най-големият познавач на Балкана. Кажете ми, откъде може да прехвърли планината една войскова част с коне и с оръдия?

— Балканът — отговори Славейков — вред може да се минава.

И тръгна с войската на белия генерал и вървя от Велико Търново до стените на Цариград. Той стана

незаменим щабен помощник. Чертаеше карти, слагаше всяко селище на мястото му, теглеше пътеките, отбелязваше къде криволят и къде се губят в преспите. Смело преминаваше в турския тил и се връщаше с точни сведения за броя на таборите, разположението на табиите, нито едно Крупово оръдие не пропускаше неговото наблюдателно око. Додето седеше в Трявна, като черупка, изхвърлена от развълнуваните вълни на войната, той не можеше място да си намери. Въртеше се насам-нататък и пъшкаше, посърнал и погрознял. Нито веднъж не протегна ръка да натопи перото си в мастилницата. И горноряховската пастърма, която винаги се намираше на масата, не му се услаждаше, и манастирското вино му нагарчаше. Старозагорският пожар го беше съкрушил. Тежеше му и за изклания народ, и за изгорелия град, и за ръкописите, които се превърнаха на пепел. Малко нещо ли е — петнайсет хиляди пословици, записани от всичките краища на родината? Ах, какви крила му бяха пораснали на раменете, когато русите пристигнаха в Стара Загора!

Сюлейман паша му ги подряза, но сега народният човек е пак на мястото си. Хиляди войници и оръдия, и коне вървят по неговите снежни дири през имитлийската пътека. Снощи Скобелев му стисна горещо десницата, когато разбра, че само два табора са завардили изхода на прохода. Още в зори двамина турци с кирливи фесове, с потури, дебели навуща и стегнати цървули напуснаха Топлиш и се сринаха към Имитлии. Слънцето пламтеше над снежните върхове, когато двамината пътници със заскрежени мустаци, посинели от студ, спряха край село и се озърнаха. Наоколо не се виждаше жива душа. Студът беше натикал всичките пазачи на прохода в землянките. Само някакъв подземен глас, като вой на вълк единак, долиташе от близката височина, по която възхождаше утъпкана снежна пътека.

— Там. . . Чувате ли? — показа с ръка по-младият.

— Хайде — кимна с глава другият и закрачи пъргаво нагоре.

Младият мълчаливо пое подире му. Пътеката свършй пред една вратица, плетена от лескови пръчки. Затворена. Над нея имаше нещо като отдушник. Първият надникна през отвора, но бързо се стъписа и сложи пръст на устата си:

— Налетяхме на вълка в устата! — рече той тихо и прехапа долната си устна.

Сетне се изкашля и викна високо на турски:

— Има ли тук хора?

Подир малко вратицата се отвори. Войнишка землянка. На средата едвам приплamваха полузагаснали главни, а покрай огъня върху настланата слама се въргаляха десетина турски войници — брадясали, почернели от пушека. Един само седеше, хванал двата си крака с ръце, и виеше проточено.

— Аллах да ви закриля! — рече старият. — Какво правите тук?

— Пазим падишаха. . . А вие що за хора сте и къде сте тръгнали? — надигна се началникът им — онбашият — и почна да отърсва сламата от козинявата си дреха.

— Ние сме пътници! — побърза да отговори помладият. — От Казанлък идем. Тръгнали сме за Шейново, но май че объркахме пътя. Тук не е ли Шейново?

— Тц! — поклати глава онбашият. — Тук е Имитлии.

— Вашите големи началници проводиха хабер до касапите в Казанлък да им заколят млади агънца. Кошарите са пълни със сугарета, но ние не знаем колко да заколим. Затуй ни пратиха да попитаме колко глави искат.

Гладните очи на войниците се разшириха. Всичките до един се облизаха като месарски кучета.

— Когато ги докарате, не забравяйте да подхвърлите едно насам. А сега карайте надолу и завийте наляво — там е Шейново.

Пътниците се поклониха.

— Чакайте! — дигна ръка онбашият и ги спря . — Какви са новините в града?

— Много са хубави. Султанът на Индия иде на помощ със сто милиона аскер. Той ще бъде тук подир големия байрам. Дръжте се! Като вас лъвове няма никъде по света. Само че малко ми се виждате — поклати глава старият.

— Как тъй малко? — докачи се онбашият. — Само в Имитлии сме два табора, а в Шейново са повече от звездите на небето.

Онбашият изпроводи гостите навън, показа им накъде да вървят, влезе пак в землянката и залости вратицата.

Гостите слязоха на широкия път, поразгледаха димящите затрупани със сняг землянки и наместо надолу удариха назад към Балкана.

— Два табора, на бърза ръка ще ги прегазим! — проговори първи княз Александър Цертелев. — Ти, дедушка, хубава новина им донесе: сто милиона помощници от Индия!

И Цертелев се затресе от смях.

А дядо Славейков си мислеше: какъв славен мъж е този руски консул! Казват, че бил и писател. Оставил си работата човекът, препасал казашката сабя и тръгнал да се бие за поробения български народ. Окото му не мига, когато шари между турските войници и ги разпитва. . .

Последният голям бой пламна на 27 декември. Срещу настъпващите руски полкове и българските опълченски дружини турците насочиха дулата на 130 тежки оръдия и 25 хиляди щика. Бойците на княз Мирски и Скобелев бяха по-малко на брой. Два дни тътнаха оръдията. Цевите на пушките се нажежиха, ушите на живите оглушаха. Дописникът Данченко видя на втория ден как угличаните и казаците не потеглиха, а се втурнаха към редутите като неудържима вълна. Вътре в първия редут турците бяха буквално изчовъркани с щикове. Опълченските дружини налитаха със страхотно настървение. Строят им беше прекалено сгъстен — тъкмо за коситба. Полковник

Панютин сам поведе 5-та опълченска дружина. След редута, прегазен от углицкия полк, българите съкрушиха още три редута. «Битката се водеше в някаква зловеща тишина. Чуваше се само звънтежът на щиковете, даже воплите и виковете на ранените гаснеха глухо и откъслечно. Необикновено впечатление правеше в безлюдната гора един пъшкащ редут, зад чиито стени не се виждаше жив човек» (Данченко).

Скобелев лично поведе Владимирския полк против средището на турската отбрана, но преди стрелците да стигнат гората, един офицер на кон настигна командира и се провикна задъхан:

— Турците дигат бяло знаме!

И наистина по-високо от замлъкналите Крупови оръдия очите на запъхтените войници видяха две големи бели знамена.

Вейсел паша с цяла кавалкада офицери пристигна при Скобелев, скочи от коня и разпаса сабята си.

— Днес загива Турция! Такава е волята на аллаха! — мрачно каза Хюсеин паша.

— Вие се бихте докрай! — изгледа ги генералът, сне шапката си и избърса изпотеното си чело.

Турците сложиха ръце на сърцата си и сториха темане.

Същата вечер, когато млъкнаха и последните оръдия по шипченските върхове и победителите протегнаха ръце към буйно накладените огньове, един строен руски офицер с катранена брада се зарея по окървавения сняг на шейновското бойно поле. Той вървеше замислено и бавно между вкочанясалите трупове, спираше се от човек на човек и дълго се взираше в техните застинали пози, внимателно изучаваше израза на лицата им, невиждащите им очи. Неговата памет поемаше завинаги страшната картина. От време на време, за да си поеме дъх, той отправяше поглед към близките върхове на Балкана, където всяка педя земя е напоена с млада кръв и слава. Там окървавените камъни са свидетели на големи страдания и върховен подвиг. Клоните на близ-

ките дървета сухо пращяха: Когато притъмня, горите забоботиха.

В щаба той се прибра късно, когато денят издъхна и историята прелисти последната страница на петвековното отоманско иго.

Странникът, който водеше ням разговор с мъртвците, беше Василий Василевич Верешчагин, за когото по-късно великият Репин каза: «Като гледаш този колос, всички наоколо изглеждат такива малки и нищожни.» Той измина целия боен път на Освободителната война. Още като прехвърляше Дунава, турски куршум го рани, но след два месеца, прекарани в болницата, неговите пронизващи очи се устремиха към Османпашовите редути край Плевен. Минаха три години. През 1880 година Василий Верешчагин обходи още един път бойните полета на юг от Дунава. Преживените вълнения и страдания го обхванаха с голяма сила. Навсякъде той видя безкрайни полета и хълмове с кръстове и паметници от бял и чер мрамор. Тук-таме се белееха кости на войници, останали непогребани. Само на един хълм край Плевен нямаше нито отломки от чугун, нито следи от хора, но затуй пък наоколо лъщяха разхвърляни парчета от бутилки, някога пълни с шампанско. Изведнъж го сподавиха тежки спомени. На този хълм, «Закусочния», както го споменава в едно свое писмо художникът, на 30 август императорът отпразнува своя имен ден, който съвпадна с третия щурм на Плевен, най-тежкия и най-кръвопролитния. Зле подготвената атака заглъхна в потоци от кръв. Заедно с художника в похода за свободата на българския народ потеглиха и двамината му братя. Третият щурм отнесе завинаги единия, а другият падна тежко ранен. Застанал на хълма, Верешчагин си спомни гъстите кълба от дима на оръдията, трепереща равнина, унилия есенен пейзаж, купчината хора от царската свита, наблюдаващи невидимата страшна картина, образите на братята си. Някаква грозна ръка го хвана за гърлото и започна да го души. Без да ще, се наведе и взе две-три парчета от бутилките. Устните му зашепнаха думите на «Дубинушка», която се пееше в потайните кътища на Петербург:

Именинный пирог из начинки людской
брат подносит державному брату. . .

Изправи се и стисна юмрук: той ще увековечи този ден с една мрачна и сурова картина. В нея ще даде и тревогата на битката, и оловните облаци, понесени над равнината, и тая унила напоена с кръв земя, и глухия грохот на оръдията, и оная купчина от хора, които наблюдават отвисоко и. . . пият шампанско. . .

Шейновският парад на победата. Генерал Скобелев прехвърча на бял кон пред строените руски войници и български опълченци. Той размаха високо шапката си, а подире му препускаха щабните офицери. Най-подир гологлав се носеше и Василий Верешчагин. Когато войниците разтърсиха с гръмогласно ура цялата Казанлъшка долина, дядо Славейков се разтрепера, в неудържим порив простря ръце към небето и задавен от плач, проговори глухо:

— Нине, господи, отпущаеши раба твоего с миром!

Руските пълномощници, натоварени да водят преговори за примирие, се настаниха в стария одрински конак, а пашите, които се готвеха да подпишат собствената си присъда, отседнаха в запустялата къща на един забягнал бей. За да изглеждат посланиците му по-салтанатлии, султанът им изпрати от Цариград цял влак с позлатени сахани и скъпи яденета, но техни превъзходителства, окахърени от разгрома на империята, не позволиха да се отворят сандъците със султанските дарове, а решиха да се хранят насядали около една вехта паралия, обкована с бакър. Сърбаха с дървени лъжици. Яденето никак не им се услаждаше, защото бяха отровени от попарата, която им надробиха русите при Шейново. Когато книжата, документите и картите бяха подписани от

руските пълномощници, пашите ги предадоха на султанския дворцов ханджия Мехмед Бебеклията — той да ги отнесе в Цариград. Заедно с ханджията на своя глава потегли и амбициозният член на турската делегация Изет Фуад. Одринският влак откара Бебеклията, Фуада и коня му. Тимур в Чорлу. Тъй като в този градец нямаше хан, офицерът легна да спи под един навес за добитък върху купчина слама, постлана до краката на коня. Преди да заспи, той дълго бърса очите си и плака. . . за «историята на Отоманската империя, която русите бяха натикали да пренощува в един яхър». На другия ден — начумерен и студен — Бебеклията и Изет Фуад застанаха пред шейновския победител, чиито конници вече напираха към Чаталджа. Скобелев поръча да дадат на Бебеклията едно смешно, топчесто, тромаво конче. Докато генералът разговаряше с турските пратеници, изневиделица изтрополиха два казашки ескадрона, продефилираха пред своя командир и потеглиха пред турските куриери. Целият край — от Чорлу до Мраморно море — беше зловещо пуст. Никъде не се виждаше гордата чалма на страшното отоманско иго. Тя се въргаляше в краката на освободителите. Щом ескадроните навлязоха в чаталджанския край, остатъците от турската войска нададоха панически вой и търтиха към стените на столицата.

Тогава Изет Фуад се удари по челото.

— Бре каква стана тя! Ние с моя Тимур и шкембелията Мехмед, без да подозираме, сме били включени като съставна част в авангарда на руската войска. Кой ти е мислил някога, че един генералщабен офицер ще вземе участие при завладяването на собствената си държава!

И като смахмузи коня си, вестоносецът яростно препусна към Топкапу.

ЮНАЧНИЯТ БЪЛГАРИН

Там, където се намираше старата турска караулница — червенобрежката, — до самия път за Габрово, доктор Вязанков намести главния превързочен пункт. Санитарите пренасяха тежко ударените. Докато ги смъкнат от Свети Никола, вражите куршуми бръмчаха като оси край тях и когото улучеха, оставаше на място. По-леко ранените пълзяха и се влачеха по корем, но щом наближаваха караулницата и съзираха доктора — в бяла окървавена престилка, с разпилени коси, засукани ръкави и нож в ръката, — боязливо се стъписваха назад. А когато командирите подканяха някои от ранените да слязат на превръзка, те клатеха глави и цъкаха:

— Нека най-напред свършим с турчина, сетне ще идем в болницата.

Беше настъпил третият ден от историческата битка на Шипка. Върху планинския гребен се бяха възправили шепа защитници срещу четиридесетхилядните табори на Сюлейман паша. Руските братя и българските опълченци знаеха, че ако изтърват прохода, всичко отива по дяволите. Враговете стръвно налитаха, катереха се нагоре по канарите с безумен рев, залягаха, изпразваха пушките си, сриваха се по сипеите, потулваха се зад дърветата и оттам изпращаха смъртоносни куршуми. Тяхната Десетоока батарея, която тътнеше по връх Малък Бедек, ослепя с едното си огнено око още през първия ден, майсторски ударена от орловските топчии, но другите й девет очи

кртеха планината. Оредяха ротите на Орловския и Брянския полк, наполовина излязоха от строя опълченците, а пристъпите на петвековния поробител нямаха край. Ръцете на живите бяха изтръпнали от стрелба, от удари с прикладите и търкаляне на камъни. Ония, които държаха окопите между караулницата и Свети Никола, не изтраяха последния пристъп и се огънаха. Най-слабодушните хвърлиха пушките си и удариха назад към пътя за Габрово. Най-бързоногите стигнаха първи до караулницата.

Опълченците, които от време на време се обръщаха да видят дали иде жадуваната помощ, останаха втрещени, като видяха навалица по пътя, и нададоха тревожен вик:

— Турците ни заобикалят!

— Турците са на шосето!

Настъпи голям смут в третата и петата дружина. Опълченците грабнаха пушките, раниците си и хукнаха да бягат, но командирът им Чиляев се развика:

— Стойте! Стойте! Ония там не са турци! Наши са! Те са ранени, които отиват на превръзка!

Уплашените опълченци се събраха около началника си като пилета, прикъткани от квачка. Мустакатият командир зае войнствено положение, запя «Шуми Марица» и смело закрачи към изоставените окопи. Всичките опълченци тръгнаха насърчени подире му.

В същото време доктор Вязанков посрещна пред караулницата първите бегълци, които предизвикаха разстройство на бойната линия.

— Що щете тука? — викна той. — Къде са ви началниците?

— Избиха ги, ваше благородие!

— А окопите?

— Оставихме ги.

— И търтихте да бягате?

— Бягаме, защото турците са голяма сила.

Докторът пристъпи към изгубилите ума и дума войници и рече с глух и разтреперан глас:

— Срамота е, братя, от хората и от бога е грехота да оставяте своите другари в най-тежкия час и да бягате.

Но като разбра, че войниците го гледат с блуждаещи очи, сякаш не го виждат и не разбират какво им говори, изведнъж настръхна и размаха юмрука си във въздуха:

— Вие сте клетвопрестъпници!

Тия думи сякаш удариха войниците с камшик по лицата. Доктор Вязанков оправи несъзнателно разбърканата си коса, изпъчи се и изкомандува с продрано гърло:

— Стройте се!

И като намери с очи тръбача, повторно ревна:

— Свири сбор!

Пребледнял, запъхтян и объркан, войникът наду тръбата.

Отнякъде дотърча корпусният лекар. Той видя, че докторът от караулницата вече е строил бегълците, за да ги върне пак в окопите, и поклати глава:

— Доктор Вязанков, ваша работа ли е да се навирате там, където не ви е мястото? Там ви чакат ранени, а вие. . .

— Най-святата длъжност — пресече го юначният доктор — на всеки честен патриот е да спаси отряда си от смърт и позор и да не позволи на страхливите да напуснат поста си и да опозорят войнското звание!

И когато подир малко един щабен офицер поведе към окопите окопитените войници, докторът изпухтя с облекчение, извърна се изведнъж и тичешком отиде при своите ранени.

Надвечер, преди края на битката, от Габрово пристигна един пратеник на кон. Той стискаше плик, адресиран до началника на Шипченския отряд. Най-отгоре с едри букви беше написано: «Много бързо.» Пратеникът спря потния си кон до прага на караулницата, подслони го под навеса на сянка, седна на тревата, захвърли плика настрана, бръкна в джоба си, изкара един пешкир и се залови да бърше изпотеното си чело.

Беше настъпил най-страшният час. Шипка бере-ше душа. Турците се бяха появили в тила на защит-ниците. Пътят за отстъпление — отсечен. Никакви ранени не пристигаха вече отгоре към превързочния пункт. По Лисата височина нацъфтяха фесове. Пръ-стенът от турски войници около защитниците ставаше все по-тесен. В пет и половина часа руските батареи млъкнаха.

Доктор Вязанков с бинт в ръката изскочи от ка-раулницата. Видя пратеника, хвърли бърз поглед към плика и строго попита:

— Ти къде?

— До щаба, ваше благородие! — скочи вой-никът.

— А защо не отиваш?

— Кончето ми. . . То е много изморено и рекох да си поема мъничко дъх.

— Отивай! — стисна зъби докторът и се втурна надолу да посрещне един санитар, който се люшкаше като пиян и се държеше за корема.

— Какво става на Шипка? — попита докторът и хвана ударения здраво под мишницата.

— Свърши се, ваше. . .

— Кое?

— С Шипка. Заобиколиха я турците.

Докторът пребледня смъртно и с трескави крачки помъкна ранения. Додето го настани, отгоре изтро-поли пак същият пратеник с измореното конче. Сега кончето му хвърчеше по нанадолнището.

— Хей, защо се връщаш? Предаде ли писмото.

— Съвсем не! — отвърна пратеникът. — Не може да се мине. Турците бият шосето от всички страни.

— Страхливец! — изръмжа докторът, изтича към пратеника и грабна от ръцете му писмото. Сетне тихо рече на ранения: — Почакай, братко, скоро ще се върна. — Съблече престилката си и се метна пъргаво на своя кон.

Пришпори го и се понесе към позицията на Кръг-лата руска батарея, където се намираше щабът на генерал Столетов. Турците от Зелено дърво го заси-паха с куршуми. Те пищяха край ушите му. Без да се навежда до гривата на коня, докторът препускаше като на сватба и размахваше отдалеч плика, изпратен от Габрово. Генерал Столетов проследи с далекогледа си целия път на безстрашния конник, грабна от ръ-ката му плика, преди да е спрял, и с трескави ръце го разкъса. Челото му изведнъж се разведри. Генерал Цветински му съобщаваше, че помощната стрелкова бригада вече е съвсем близо до Шипка.

— Нашите идат! — рече той, протегна ръка към доктора и стисна горещо десницата му.

— Борис Константинович — пошепна един от офицерите, — вие спечелихте висока награда.

— Най-голямата ми награда е, че можах да из-пълня своя дълг към поробения български народ! — отвърна скромно доктор Вязанков.

Той беше юначен българин, неустрашим и светъл син на родината, роден да води полкове, но животът му беше подал в ръката хирургически нож наместо меч. В края на Освободителната война един башибо-зушки куршум го събори от коня в околностите на село Медвен, Котленско.

ПРЕЗ ОНИЯ ПАМЕТНИ ДНИ

Чорбаджи Тодоровите ратаи караха добитък от горните села по лясковския път към пазара в Горна Оряховица. Те бяха и двамата зачервили вратовете, защото час по час си подаваха едно кàлено павурче, което в Караорманските кошари беше пълно до шийката с двойно преварена сливовица, а сега скоросмъртницата се бълникаше на дъното.

— Нà на тебе! — протягаше ръка единият.

— Пий, наздраве! — връщаше му павурчето другият.

Разговаряха високо, смееха се, без да има защо, и налагаха с дряновиците кравите и воловете, които не бързаха много, сякаш бяха подушили, че ги карат в кланицата. Подир ратаите куцукаше едно босоного момче с одърпани потурки, козинява абичка, навлечена на голо, обелено от слънчевия пек чело и хлътнали натъжени очи. През шията си то беше преметнало едно скорошно агънце с бели ботушки и звездичка на челото.

— Къде си закуцукал с туй агне бре, мушморок? — обърна се изведнъж по-високият от ратаите, като развя турския войнишки шинел, наметнат върху раменете му, и подаде павурчето на малкия.

Мушморокът спря, сложи агънцето на земята, надигна павурчето, отпи една глътка, намръщи се, върна павурчето, грабна си пак агънцето и рече:

— Отивам да го предам.

— Искаш да кажеш, че отиваш да го продадеш.

По търговийка си тръгнал. Не си ли още малък за тази работа?

— Малък съм, но и стоката ми е дребна. Кой колкото може, сега е такова времето — започна хлапакът, но додето изрече тези думи, удари върху един камък навредения си пръст, изохка, понечи да падне, смъкна повторно агнето на земята и се запревива от болка.

Оня с шинела го попита другарски:

— Удари ли се, момчето ми? Охо, целият ти пръст е цъфнал! В Ряовица ще се отбием при моята баба да го намаже с калъчево и да ти го превърже с едно парцалче. Като на кученце ще мине.

Но другарят му избухна:

— Какви са тези майки и бащи, дето карат дечурлигата си да се трепят по пътищата? Лаком свят, мама му стара. Зинали за пари. Ей такива уста отворили!

И като дигна дряновицата, той започна яростно да бие руховския бивол, който едвам-едвам креташе най-отподире и забавяше цялата чарда.

— Като нашия чорбаджия! — добави първият, усмихна се под мустак и намигна.

— Аз нямам майка! — догони го мушморокът.

— Да не те е родила леля ти? — измери го недоверчиво с очи първият ратай. — А баща?

— И баща нямам.

— Защо нямаш? — сурово попита вторият.

— Защото ги заклаха турците.

— Как се казваш?

— Тишо.

— А може ли да чуем от кое село си?

— И да ви го кажа, няма да го намерите.

— Кажи му името!

— Батак! — извика малкият.

Ратаите зинаха, ококориха се и почнаха да клатят глави.

— Вие да не мислите, че само моя баща и моята майка заклаха. Кажете си правичката, нали тъй мислите? Не е вярно. Цялото село изклаха касапите

на Ахмед ага. На един чукан им сякоха главите. Всичките нямаше да отидат, ако се държаха, но Ахмед ага подлъга дядо Ангела Кавлака и той, човекът му с човек, повярва и накара оружените да си предадат оръжието. Тогава стана тя мътна и кървава. Нали затуй казват хората: на разбойник вяра да нямаш!

— А ти как се отърва?

— Наврял се бях под кочината у дома. Никой не ме потърси там. Наоколо ми всичко изгоря — и къщата, и плевнята, и татьовата бичкиня. Само кочината остана. През нощта се измъкнах тихомълком и побягнах в гората. Един стар паламаркаджия ме преведе през най-затънтените кози пътеки на балкана и ме доведе тука, в Руховци.

— Какво правиш сега?

— Ратайче съм. Случих добър човек. Втора година ме храни, а пък аз му паса овцете. Обрекъл ми е две ягнища за Димитровден. Туй щеше да ми бъде платата за две години слугуване. Не е малко. Аз смятах, като се прибера в Батак, да откарам ягънцата, да развъдя овце и да се заловя за овчарлък. Инак как ще живея, като си нямам никъде нищичко! Но вие го знаете по-хубаво от мене: едно кроиш, а пък друго става. Снощи тъкмо когато докарах стадото от къра, на нашата вратня похлопа чорбаджи Тодор Арбанашкия. Че като захвана да натиска моя стопанин: «Продай ми — казва — единия бивол!» «Не думай, чорбаджи — отвърна му чичо Стамен, — ако си продам бивола, утре какво ще впрегна?» «Ще го дадеш, Стамене, инак не може! — дума Арбанашкия. — Аз този добитък за себе си не го събирам. Хиляда солдашки гърла храня. Днес всеки трябва да откъсне от залъка си и да помогне. Сега ако не помогнем на московците, кога други път? И да ти кажа ли, не ти ща аз бивола токутъй. Пари ще ти начета. Много пари ще ти дам. С тях утре ще можеш да си купиш не бивол, а два коня, с каруцата барабар.» А когато го притисна до плета и рече: «Слушай, ти българин ли си, или не си?» —

чичо Стамен въздъхна и клекна. Отстъпи. Тогава чорбаджи Тодор бръкна в пояса си и изкара вехти турски каймета. Горкият чичо Стамен най-напред се уплаши и захвана да вика: «Ни ги ща! Защо ми са? Аз туй не го смятам за пара!» Но хитрият чорбаджия се наведе над ухото му и прошепна: «Земай ги, защото с московците веке е свършено. Утре ще се върнат пак турците. Приятел си ми, не искам да те лъжа с московски пари.»

— Ох, бачо — задърпа мушморокът разтреперан ръкава на ратая, — моля ти се кажи ми: свършено ли е с московците и кога ще додат тука турците? Ако додат, аз къде да бягам?

Ратаят протегна ръка и помилва изрусялата глава на момчето. Дожаля му за сиротинчето.

— Не вярвай ти на чорбаджи Тодора, лъже върлото арбанашко куче. Значи, додето ние прибирахме кравите от Чакалите, той е задигнал един бивол от Руховци. Слушай сега какво ще ти кажа: бъди юнак и от нищо не се бой! Московците са страшна сила. На Шипка Сюлейман паша си вече разби главата. Тука никога няма да стъпи турски крак! Спокойно си продай агънцето на пазара и най-напред се отбий да си купиш едни гащички, защото отзад си цъфнал, па и кошулка си нямаш. Дръж сега тая пътека през лозята. Тя извежда право на пазара, не е потребно да заобикаляш заедно с нас по широкия път.

Малкият намести агънцето на гърба си и потъна в зашумените лозя.

През ония паметни дни, когато нестихващи топовни гърмежи огласяха старопланинските скатове, на горнооряховския пазар върлуваше арбанашкият чорбаджи Тодор. Братята руси се биеха на Шипка, опълченците проливаха кръвта си по камънаците, кервани от коли, натоварени с ранени, слизаха към болниците, едри казашки коне мъкнеха топове към бойната линия, а кучето арбанашко си плетеше кошника и пълнеше делвата с жълтици. Руски полове —

полимпериали, — нови-новенички, току-що излезли от тарапаната. Още «слънце не са видели» — казваха купувачите. Щом на пазара се появиха доставчиците на месо за войската, чорбаджи Тодор се облещи напреде им. Разтича се като луд по селата. Захвана да купува де каквото намери. Беше устат и хитър. Всички фишеци на доставчиците прибра в джоба си. А на селяните заплащаше с калпави турски грошове. Сговориха се с шурея си Жукелата, който допреди войната беше човек на конака в Търново. Данъците от раята събираше. С пашата си пиеше кафето. Когато влязоха в града освободителните войски, Жукелата задигна три чувала с каймета (книжни турски пари) и ги пренесе в къщата на чорбаджи Тодора. Тогава двамата намислиха да превърнат негодните книги на руско злато и запретнаха ръкави. Чорбаджи Тодор купуваше добитъка от селата, а Жукелата го продаваше на горнооряховския пазар. И колкото повече жълтици вземаха, толкова повече се увълчваха народните обирници. На пазара през два-три дни пристигаше на кон един руски офицер със засукани мустаци, накривен казашки калпак и кожена чанта през рамо, догоре натъпкана с полове. Той купуваше добитък, без да се пазари, златото се лееше от шепата му. След като изпразнеше чантата си, хората му насмитаха по цели чарди и ги откарваха към кланицата.

Жукелата посрещна руския офицер настървен. Изправи се пред запъхтените си ратаи, които току-що бяха докарали стоката, и погледът му най-напред се плъзна по кожената чанта на офицера. Доставчикът измери с очи пусталите кравки, които тежко дишаха, уморени от дългия път, загледа се в извитите рога на охранения бивол, усмихна се, разкопча чантата си, бръкна вътре, нагреба шепа жълтици и рече на продавача:

— Дръж!

Жукелата си подаде ръката и направи кривачка, за да поеме златото.

— Един, два, три. . . — захвана да брои офицерът.

Когато стигна до десет, той попита:

— Стигат ли?

— Още! — отвърна Жукелата.

Офицерът се навъси, но отброи още три полимпериала.

— Сега стигат ли? — повторно зададе същия въпрос.

— Малко са! — поразклати шепата си ненаситният продавач.

— Как? Малко? Завчера ти ми продаде един вол за осем пола, а сега тринайсет ти се виждат малко. Да не мислиш, че не знам цената на биволите! Те вървят по-евтино. Но за да не спорим, ще ти дам още два пола. Дръж!

И той пусна в шепата на Жукелата още две жълтици.

— Сега вече стигат, нали?

— Пак не стигат! — заклати глава продавачът като кон на празни ясли.

— А колко искаш, кучи сине? — кипна офицерът и цялото му лице почервеня.

— Двайсет пола! — безочливо отговори Жукелата.

Тогава офицерът полетя напред, пресегна, взе жълтиците от ръката на ненаситния чорбаджия, изсипа ги пак в чантата си и му завъртя една такава плесница, че Жукелата насмалко щеше да се прескунди и калпакът му се търкулна на земята.

— Не те ли е срам бе — захвана да го съди един пазаряни, — малко ли пари ти даде човекът, баща си и майка си ли искаш за един бивол!

— Ти си гледай твоята работа — изломоти Жукелата и се наведе за калпака си, — стоката е моя. Колкото ща, толкова ще искам. Ако не му отърва, да не купува.

През навалицата си проби път Тишо с агънцето. Той беше свидетел на всичко, което се случи. Офицерът го съзря и му направи знак с пръст да се приближи. Момчето боязливо пристъпи към врания кон.

— Колко искаш за агнето! — попита офицерът.

— Аз ли? Нищо не ща — поклати глава малкият. — Аз туй агънце съм го обрекъл за братята руси — нашите освободители! — добави Тишо, а руският офицер, като разбра думите му — се наведе от коня, сграби го, издигна го нагоре и сърдечно го целуна по челото.

ЕДИН ЗА ДРУГ

Подполковник Нишченко, който командуваше Пета българска опълченска дружина, намести хората си покрай пътя за Търново Сеймен, в лозята под прасковите и черешите. Топчиите изкараха оръдията върху платното на самия път и насочиха цевите им на юг, там, където димяха огньовете на запалените села. Опълченците, залегнали между лозите, разкрачени и безмълвни, гледаха вторачено напред. Сърцата им усилено туптяха. Наляво, където е новозагорският път, беше заела фронта 2-а българска дружина, а до нея, потулени зад Чадър могила, чакаха бойната тръба казаците от Донския полк. Беше 19 юли 1877 година. Турските топове тътнеха. Техните гюллета прелитаха над главите и се пръскаха в покрайнините на Стара Загора. Като тъмен и страшен облак напредваха към града таборите на Сюлейман паша. Цялото равно поле беше почерняло от пехотинци и конници. Узрялата житна равнина беше разорана от гюллетата. Поробителят, който потегли от Одрин да посрещне челната колона на освободителната войска, беше напипал слабото ѝ място. Срещу шепата бранители на Стара Загора — 4 български дружини, 14 руски ескадрона и 12 оръдия — Сюлейман опълчи 30 хиляди отоманци с 80 оръдия. Сюлейман паша смяташе да помете малобройните християнски войски, които бяха навлезли в Тракия, да превземе Стара Загора, Казанлък и Шипка и да отърве Осман паша, който се задушаваше, обсаден в Плевен.

Слънцето напече много силно. Опълченците час по час протягаха ръце към леко поруменелите гроздове и зобяха кисели зрънца. Когато фесовете на турските войници се появиха като полюшнати от вятъра макове в близките още непогазени житни ниви, опълченците от 2-а дружина откриха убийствен огън. Барутният дим закри враговете от очите им. Турските куршуми засвириха в черешовите клони, почнаха да ронят листата на прасковите. Командирът на 3-а опълченска дружина подполковник Калитин, яхнал своя настръхнал от тътнежите кон, не снемаше далекогледа от очите си. Щом видя каква лавина се надигна срещу Нишченковите бойци, той стремително изкара сабята от ножницата, вдигна я нагоре, разсече въздуха и поведе дружината си на помощ. Високо над главите заплющя Самарското знаме, което дружината получи в Пловдив. Опълченците се втурнаха подир своя началник и запяха любимата си песен «Български юнаци». . . Ударът им беше толкова силен, че първите турски колони се огънаха и отоманците нападаха като покосена ливадска трева.

Старозагорската битка пламна. В дим и прахоляк потъна Чадър могила. Цели три часа опълченците и донските казаци държаха врага закован в лозята, пред вратите на изтръпналия град. Помитаха турската паплач, поваляха най-предните колони, но на мястото им пристигаха други, още по-многобройни, сякаш извираха от земята. А през тия часове пътят през клисурата към долината на Тунджа беше задръстен от десетки хиляди хора, коли, добитък. Стара Загора бягаше панически.

Слънцето беше стигнало пладне и лозовите сенки се загубиха под храстите, когато черните турски конници прехвърлиха височината на Бадемлика и почнаха да окръжават обречения на гибел град. Недалеко зад гърба на редовния аскер страшилището хаджи Тахир ага си точеше ятагана и едвам задържаше повилнелите за грабеж и кръв башибозуци.

Подполковник Калитин неспокойно огледа мрачните силуети на турските конници и даде заповед за

отстъпление. Знамето, което се вееше като заковано над една лоза и посрещаше мъжествено куршумите, бавно потегли назад. Турците се юрнаха. Един вражи куршум настигна знаменосеца Цимбалюк и го събори на земята. Юначният руски войник, макар и пронизан, направи свръхчовешки усилия, изправи се и пак развя знамето. Продупченият златен кръст блесна ослепително. Като стръвни оси турските куршуми се устремиха към опълченската светиня, драгоценния дар, изпратен на първите български войници от гражданите на Самара.

— Всички при знамето! — проехтя гласът на Калитин.

Опълченците се втурнаха към знамето. Дори ранените запълзяха с поглед, устремен в чудния прапорец.

— Братя опълченци, нашата кръв ще спаси България! — извика Стоян Станишев, който само преди два месеца беше затворил учебника си в аудиторията на Парижкия университет и сега се биеше за свободата на своето отечество. Стоян се изправи, литна напред към знамето, но изведнъж разпери ръце, олюля се и падна на очите си. Горещата пръст жадно пое неговата чиста млада кръв.

Младият опълченски отряд, който окръжи знамето и кривна зад могилата, изведнъж изчезна: анадолската паплач го погълна. Знамето сякаш потъна в земята.

— Къде е знамето? — извика подполковник Калитин. — Нашето знаме е в ръцете на турците!

И пришпори коня си натам, където изчезна знамето. Цяла гора от щикове му препречи пътя, но окото на Калитин не трепна. Конят се изправи на задните си крака, връхлетя яростно, раздвои щиковете и се понесе към един едър анадолец, който бягаше назад със знамето. Подполковникът насочи револвера си, гръмна и преди турчинът да се строполи, Калитин протегна лявата си ръка, подхвана знамето и го дигна над главата си. Опълченците отново се насочиха към своя командир, но един турски войник

който пълзеше като змия между лозите, изведнъж скочи, изрева, издигна пушката над главата си и заби щика в гърдите на подполковника. Калитин изтърва знамето. Турчинът го грабяса и се озърна накъде да бяга.

Тогава пътя му пресече братът на Боримечката — Начо. Огромен и страшен мъж. Той беше съблякъл опълченския си мундир, защото му стягаше, и се биеше по риза, разгърден, с космати гърди и запретнати ръкави. Начо свърши патроните още в началото на битката, строши и тънкия щик, затуй сега стискаше края на цевта и удряше с приклада. Замахваше наляво и надясно с такава сила, че поваляше и враговете, и лозите. Само за един миг Начо простря на земята грабителя, наведе се, измъкна знамето от ръцете му и го подаде на подофицера Тома Тимофеев.

— Къде остана моят?

— Кой? Кой? — извърна се Томата.

— Пряпоршчикът бе, Альошката.

— Видях го преди малко, нарамил ударения командир — носи го. Бягай и ти назад! — викна Томата и се затече с разветия байрак по гладкия път.

— А тези? — дигна ръка Начо към турските пълчища, но знаменосецът не му отговори нищо, защото беше отминал.

Като видя, че всички отстъпват към града, и Начо тръгна да бяга.

Същата вечер руско-българските войници, които се биха мъжествено в Старозагорското поле и оставиха петстотин мъртви в лозята край Чадър могила, прегазиха реката и се разположиха на бивак под старите върби. Беше настъпила звездна юлска нощ и грохналите от кръвопролитна битка войници спяха дълбок сън, когато в палатката на подполковник Нишченко надникна разрошената Начова глава.

Нишченко, който пушеше, облъкатен на походното си легло, погледна учудено едрата фигура на опълченеца, позна го и попита:

— Какво искаш?

— Ваше благородие, къде е моят?

— Кой — надигна се подполковникът.

— Моят пряпоршчик бе, Альошката. Всички дружини обходих. Няма го никакъв. Най-сетне рекох и при вас да попитам.

— Твоят пряпоршчик ли? — поклати глава и въздъхна Нишченко. — Не съм го виждал тук. Зърнах го за миг, когато отстъпвахме, нарамил беше ударения свой командир, но сетне го изгубих. Не ми е известно къде е изчезнал.

— Ами ако са го погубили, аз какво ще правя? — разтвори широко очи Начо и погледна с детска безпомощност подполковника.

— Ти, братец, най-добре е да спиш. Утре ще видим.

Но Боримечката не мръдна от мястото си.

— Какво искаш още? — попита Нишченко.

— Револвер, ваше благородие, дайте ми вашия!

— Револвер ли?

— Тъй вярно.

— Защо ти е?

— Ще ида да търся Альошката там, където се бихме днес.

— Но там има турци. Я погледни небето. Стара Загора гори!

— Тъй вярно.

— Значи: лягай.

— Тъй вярно, но ти си ми дай револвера.

— Казвам ти, че не може да отиваш.

— Тъй вярно — не може, но аз ще ида.

И като протегна ръката си, Начо откачи револвера, който висеше над походното легло.

— Какво правиш? — изправи се подполковникът.

— Пак ще го върна, ваше благородие! Честна дума! Гледай, кръст целувам.

Начо кръстоса наивно показалците на двете си ръце, допря ги до устните си, стъписа се назад и изчезна в мрака.

Драгуните, които охраняваха заспалия бивак, спряха Нача.

— Къде си тръгнал в тая тъмнина? Да не си полудял? Твоят пряпоршчик сега лежи между хиляди убити и ранени. Как ще го намериш?

— Ами кибритът защо е?

— Там вилнеят турците.

— Начо от турците не го е страх — извика Боримечката и хукна през клисурата към пламтящия град.

Когато стигна огромното пожарище, опълченецът за миг се поколеба да мине — наляво през Бадемлика или надясно през гъстия черешак. Няколко минути оглежда самотните, още недостигнати от огъня крайни къщурки и пълзешком свърна надясно, но попадна на безконечен турски бивак, видя островърхи палатки, видя огньове, видя пирамиди от пушки и решително прасна през самия град. Втурна се по улиците, покрай горящите къщи, почна да прескача трупове на изклани хора, запалени греди, разнебитена покъщнина. Опърлен от пламъците, задъхан и изтръпнал, Начо стигна Чадър могила, намери мястото, бялна се напреде му новозагорският път, където изгуби своя млад началник. Месечина нямаше. Само звездите трепкаха. Препъна се в един труп. Наведе се и почна да пипа: студените ръце, раменете му. Драсна клечка кибрит — турчин. Отмина понататък. . .

Зазоряваше се. Върху левия бряг на Тунджа, до колелото на една схлупена воденица, стояха двамина часови и се взираха на юг — към клисурата. Зачервеното като нар небе беше почнало да избледнява. От реката идваше упойваща прохлада. Изведнъж зад върбите се чу плясък. Някой гази през реката. Някой иде. Часовите вдигнаха пушките и се прицелиха.

— Махайте пушките бе! Не виждате ли, че съм аз? — обади се Начовият глас и часовите, които го познаваха, отпуснаха пушките си.

Грохнал от умора, Боримечката се измъкна от ре-

ката и закрачи по пясъка. На рамото си той носеше пряпоршчик Оленин Алексей. Главата и ръцете на пряпоршчика висяха отпуснати върху голите гърди на носача. Начо пое дълбоко дъх, внимателно положи своя ударен началник върху тревата, попипа челото му с длан, наведе глава, сложи ухото си върху гърдите му и дълго слуша.

— Не е спряло — рече той, — сърцето му тупка. Отървах го, милия Альошка!

И Начо избърса чело с ръкава на ризата си.

Минаха три недели. Засипана с градушка от куршуми, разорана от гранатите на турските оръдия, напоена с юнашката кръв на руски войници и български опълченци, Шипка бере душа. По планинските скатове лежаха труповете на повече от три хиляди души защитници. Живите, които се криеха в плитките окопи и зад камъните, бяха привършили патроните, бяха изпотрошили ударниците на пушките си. С хладно оръжие, с камъни и дървета посрещаха налитащите отомански орди. Една след друга занемяха руските батареи — и Стоманената, и Кръглата, и Централната. А от Малък Бедек Деветоокатата турска батарея ревеше непрестанно и бълваше огън и жупел. Три дни и три нощи защитниците не бяха сложили хляб в устата си, с капка вода не бяха намокрили гърлата си. Устните им се напукаха от жажда. Езиците им бяха побелели и сухи. Майор Редкин, който командуваше опълченците на върха Свети Никола, заповяда да строшат копието на дружинното знаме и да укрият платното, за да не падне в ръцете на врага. Топчиите почнаха да вадят затворите на оръдията. Сюлейман паша хвърли срещу Шипка всичките си табори. Снощи той изпрати донесение на султана:

«В мои ръце са и двата пътя, които водят от Габрово за руската позиция, в мои ръце паднаха и изворите, от които русите пиеха вода. Ако е казал аллах

и ако противникът не се опита да избяга — аз ще го смажа!»

И ето го петвековния поробител замахва с окървавения си ятаган — да снеме главите на последните защитници и да побие върху Шипка байрака с полумесеца.

Когато превали пладне, в тила на защитниците изскочиха първите турски войници. Начо Боримечката ги видя от Орлово гнездо. Начо прехапа устни и почна да трепери от мъка и безнадеждност. Невидима корава ръка го хвана за гърлото и почна да го души. За последен път той размаха приклада на пушката си и събори двамата турци, които подадоха глави между камъните и се опитаха да се изкачат при него. Като изблъска враговете, поборникът изпъшка тежко и пак се обърна назад. Броят на турците, които отсякоха пътя за отстъпление, бързо почна да расте. Всичко е загубено! Свърши се! Силите напуснаха железния българин. Той се залюля като дърво, на което е потребен само един удар с дърварска секира — за да рухне. Ето ги — излязоха и конници. Хвърчат един след друг покрай Зелено дърво. Идат! Но защо яхат по двамина на кон? Начо закри очите си с ръка. Отначало му се стори, че са турци, и му причерня, но след като потърка веждите си, видя руски фуражки, видя голи размахани саби, видя разпенени коне и в ушите му прокънтя мощен, продължителен, пламенен вик:

— Ура-а-а!

Ехото подхвана този спасителен вик и го понесе по гористите върхове на Балкана. Като пилци, върху които е връхлетял ястреб, се пръснаха мигом турските войници, излезли при Зелено дърво. Сринаха се по сипеите и долищата, почнаха да се хвърлят надолу с главите в пропастите, потънаха в зеления шумак на Гориста поляна. Това стана много бързо, додето Начо си поеме дъх и дойде на себе си. На първия кон, който приближи Орлово гнездо, опълченецът видя Альошката, своя млад началник. Иде спасителят! Почервенял, изпрашен, със святкащи гневни

очи. Сабята му — огнена. Той е, Альошката, не може да бъде друг!

Стрелците на генерал Радецки, които пристигнаха в последния съдбоносен миг, изведнъж наскачаха от конете, залегнаха и запукаха с берданите си.

Занемялата още вчера Начова пушка се изхлузи от ръцете му и падна на земята. Начо приседна и с широко отворени очи загледа Альошката, който се изкачи на съседната височина и заканително размаха сабята си.

— Сега пък той мене! — прошепнаха побелелите устни на опълченеца и по страните му шурнаха големи блестящи сълзи.

ИРЕЧЕК В БЪЛГАРИЯ

На седми ноември 1879 година — пет часа сутринта — в Лом паланка пристигна големият дунавски параход «Албрехт». Седем лампи мъждукаха на пристанището. От парахода слезе с два куфара в ръце млад човек, наметнат с мантия, и тръгна бърже по дългия дървен мост към брега. Посрещнаха го митничарите: един инспектор с руска войнишка шапка и един стражар, който държеше газова лампа. Прегледаха набърже багажа, поискаха паспорт. Гостенинът подаде документите си и се обърна назад. Ширнаха се тъмните води на Дунава. Мрак и звезди. Далеко в нощта остана Централна Европа: Виена, кулите на Прага, почернелите статуи на Карловия мост, науката, Дубровник, старите ръкописи. Завой в живота. Оттук нататък — нов свят, нови хора, неизвестност.

Едно сънено момче поведе пътника към близкия хотел, който приличаше на барака. Ето стаята и леглото. Без да се съблича, младият мъж легна и спа два часа. В седем часа излезе на двора и се озърна. Прислужницата — една лястовичка, прелетяла наскоро от Сърбия в свободната земя — шъташе по двора с разголени гърди. Тя му посочи един дъсчен сандък, кривнат, без покрив.

По мека глинена пътека европееецът тръгна към града. Почна развълнуван да чете кирилските надписи на дюкяните. На митницата взеха да тършуват в куфарите му. Натрупаха се пет-шест души любопитни носачи — да гледат. Митничарят им показа снимки от Дубровник и се почеса по ухото:

— Видиш, тамо е море. Свършено. Няма земя. Край на света.

Ето я турската махала. Малки туркинчета с шалвари, без яшмаци. Татари. Улиците на Лом паланка са пълни с народ. Хубави българки, облечени в шарени народни носии. Днес е Митровден. Минават мъже с големи калпаци или гугли с червени дъна като на кубанските казаци. Вехто турско кафене. Пред натегналата стара стряха шурти шадраван. Брадати гости са насядали върху една рогозка и сърбат мълчаливо кафе от «филджани». Идилията на Изтока. Те посрещнаха чужденеца и го изпратиха с очи.

Гостенинът пътува за София, столицата на нова България. Ашер Херман от Молдава, файтонджия, му поиска 100 франка, или 25 сребърни рубли, за превоза. Пътникът се съгласи. В два часа файтонът потегли. Трепнаха звънчетата на четири впрегнати коня. Накрай Лом паланка файтонът мина под дървена тържествена арка, украсена с борови клони. Тя е вдигната за първия български княз. Пътникът се обърна назад и погледна живописния град, белите приветливи къщи, грижливо измазани, потънали в зеленина, минаретата на джамиите, кубетата на църквите. Полето е пълно с коли и хора. Всички поздравяват приветливо:

— На добър път!

Файтонът се заклати край едно село с глинени къщурки. Плетени от пръти огради. Житни кошове в дворовете. Купи от сено. Далеко някъде вали дъжд. Сега е късна есен. Равнината е тъжна и еднообразна. Слабо населена и малко обработена. Вятърът е обрулил от дърветата всичките листа. Жените са наболи в косите си жълти цветя — димитровчета. Край пътя са строени телеграфни стълбове само с една жица. Скрибуцат биволски и волски коли. Прехвръкват врани. Пада вечерен здрач. Ново село. Млада боса жена, с къс сукман и бяла риза под сукмана, държи малко дете. На косичника ѝ лъщят сребърни па-

рички. Дъждът почна да барабани по кожения навес на файтона. В Кутловица той почна да се излива като из ведро. Файтонът спря пред един дървен хан. Ханджията посрещна гостенина и му заговори на «ти». Преди вечеря нашият пътник влезе в «селямлъка» на хана. В дъното имаше фурна, а край стените — маси с криви пейки. Ханджията стоеше пред фурната, а на одъра, върху една рогозка, стар поп с очила сричаше «Целокупна България» — вестника на дяда Петко Рачов Славейков. На вечеря му сложиха пиперлива рибена чорба в пръстена паница. Рибата беше наловена от една река с древно име: Огоста. Дадоха му една първобитна тенекиена лъжица и разчупиха напреде му топъл чер хляб. През нощта падна първият сняг.

Сега, докато изтънченият европеец спи и се поти от лютата рибена чорба, нека прегледаме паспорта му. На него пише: Константин Иречек, роден във Виена на 24 юли 1854 година. Чех. Син на Йозеф Иречек и Божана Шафарикова. Внук на Павел Йозеф Шафарик — един от най-големите славянски филолози, книжовен историк, учен, познат на славянския свят. Шафарик познава миналото на славянските народи и там търси белезите на тяхната самобитна и прастара култура. Славяните според него носят в душите си голяма нравствена висота и миролюбие. Той е автор на книгата «Разцвет на славянската литература в България», преведена на български в 1849 година от дякон Хрисант Йоанович под заглавие «Цвето-собрание на старославянската книжнина в България».

Внукът на прославения дядо също принадлежи към «династията от учени», за които говори с похвални слова Луи Леже. Той е само двадесет и шест годишен. Момче, което отива нагоре по слънчевата пътека на славата, макар че по-късно вижда, както Виктор Юго, какво нещо е славата: «Златен креват, пълен с дървеници.» От дяда си и от баща си Константин Иречек е наследил любов към литературата и науката, сръчност да учи езици, библиографски

стил, умение да пише. Той е роден историк. Предпочита старите източници пред новите книги. Обича късите изречения и точния израз. Неговото поетично око прилича на фотографски обектив, който поема навсякъде точно земната красота. Този момък знае всичките славянски езици, а може да пише още на французки и немски. Син на старата Виена, той помни просторните градини в предградията и стадата маджарски волове и свине, които бягат по улиците. В детската му памет се е втълпил усойният Белведерски парк, с картинна галерия и археологически музей. Помни и погребението на австрийския държавник Клемент Венцел Метерних, гръбнака на европейската реакция против революционните вълнения на европейските народи. Той знае и къщата на Вук Караджича.

Ето какво пише Иречек за своя дядо Шафарик, който прекарва през 1860 година при семейството на своя зет: «Старецът с висок ръст се поправяше след тежка болест в селската самотия. . . Той обичаше да засяда в градинската беседка, в чието стъклено кубе весело бръмчаха всякакъв вид насекоми, и замислен чертаеше по пясъка картите на балканските земи с кирилски и глаголски букви.» Домът на Йозеф Иречек е бил винаги гостоприемница, където са спирали голям брой учени, писатели и пътешественици. Като ученик Константин Иречек се запознава с французкия геолог и пътешественик Ами Буе (автора на «Европейска Турция» — 1840 год.). «За балканските земи старецът говореше винаги с въодушевление. Неговите спомени засягаха много далечни времена. Веднъж той разправяше как на млади години видял в Париж на Place de la Concorde Бонапарта с цяла свита от конници.» Гимназията в Иречеково време е била настанена в един старинен кралски дворец със сенчеста градина и голям басейн за плуване. Иречек прекарва ученето си редом със синовете на австро-унгарските велможи. През 1871 година баща му става министър на изповеданията и просвещението. Министър на една от най-силните европейски държави.

През 1872 година способният момък заминава за Прага. Постъпва в университета да учи история. Там се запознава с романиста Ирасек и поета Врхлицки, чиито стихотворения по-късно чете във «варварската страна» през дългите нощи заедно с историите на Тукидит и Тацит. Ето го автор на славянски студии и председател на Slavia — малък кръг от младежи, които изучават славянска книжовност и славянски езикови паметници. По онова време заляга да учи български език и открива, че от балканските народи най-малко познат на културния европейски читател е българинът. И сяда да пише библиография на новата българска литература (печатана по-късно в Периодическо списание на Браилското книжовно дружество). През 1876 година, когато се изви към небето димът от пожарите на средногорските села, когато на Вола падна за свободата на родината вдъхновеният Ботев, когато се разнесе по цяла Европа страховитата вест за баташкото клане, един от първите закрилници на българския народ беше даровитият момък, който преди малко се насърба с гореща рибена чорба и сега спи сладко в Кутловския хан. Той излезе със своята История на българите, за да покаже на учения свят, че бунтовният народ, който е дигнал глава срещу Отоманската империя, е бил някога свободен народ, имал е силна държава и е дал на славянството азбука. «История на българите» беше напечатана най-напред на чешки и немски език. За чешкото издание авторът не получи нито стотинка хонрар. В своята животописна бележка по-късно професор Константин Иречек пише: «В цялата книга се набелязва борба против историческите легенди, против смесването на народните песни и повести с историята и стремеж за възстановяване на историята направо, от сигурни източници.» В същото време рядко се среща научно съчинение с толкова изобилен легендарен материал. Българската историческа белетристика по-късно се излюпи под крилото на Иречековата история. Първите българи, които отиват в Прага да намерят младия историк, са панагюрецът професор Марин С. Дринов, пристигнал в родината си от Харковския университет, и пловдивчанинът д-р Константин Стоилов, завършил Хайделбергския университет.

На 30 октомври 1879 година Константин Иречек получи в Прага следната телеграма: «Вашите условия са напълно приети. Телеграфирайте, когато тръгнете. Ще бъдат дадени нареждания в Лом, да Ви улеснят. Довиждане. Стоилов.»

И ето го иде в София с файтон, да участвува в културния, стопанския и обществения градеж на младата държава, иде, пълен с надежди и смут: в една виенска канцелария ги запитаха — знае ли министърът на народната просвета в България да чете?

Кърът е кален и снежен. По нивите тъгуват самотни бели дървета. Една претоварена кола е задръстила пътя. Цивилизованият свят изпраща на новооткритото племе първите дарове: билярд, бира и леки жени. Когато файтонът навлезе в една липова гора, Иречек почна да мечтае: каква красота е тука през някой летен ден, когато птиците чуруликат, липите цъфтят и той върви под тях на кон. . .

В Берковица го посрещна председателят на окръжния съд Иван Вазов. Тогава той беше висок, строен и хубав млад човек. С гъста черна брада. Но малцина знаеха името на оня, който беше вече поел пътеката на безсмъртието. Тих, скромен и нерешителен, той едвам докосваше с лък струните на своята лирична гусла. Гостенинът и поетът заговориха за София. Вазов каза:

— Тя е едно село, една голяма Берковица.

Още една лястовичка — банатска сръбкиня — е свила гнездо в Берковица и станала ханджийка. Пътят минава през Клисура. Нов престой. Клисура е дълго село с ханчета. Гостенинът, развълнуван, наблюдава вечерната селска суетня. Боси дечица тичат по рано падналия сняг с шейнички. Мили, бедни български дечица. Прасета сновят по дворищата, хрупат разцепени тикви, надничат и влизат в къщите. Мучат крави. Наоколо се вишат гористи планински

върхове, засипани от първия сняг. Надвечер той написа дълго писмо до къщи и отбеляза: «Хан Клисура, 8 ноември.» Усмихна се. Къде съм аз? Ханджията му донесе вечеря: каша с месо, кокали с лук и чудесно бяло сирене. Преди да заспи, упоен от бученето на Бързия, погледна през прозореца: «Нощната снежна покрайнина, някаква бяла полудневна светлина.» И селяните, които минават мостчето и завиват покрай къщите, като си светят с главни от борина.

На петроханския хан файтонджията му поръча кафе. Дадоха му «екстра стая», с мръсни сламеници, грозни одъри и една куца-масичка. Иречек на драго сърце разказва къде какво е ял и колко е платил.

— Ядох пиле, режех с една костурка, похапвах мек хляб и пиех ледена вода.

На тръгване селяните воловари му подадоха черните си ръце: «Сбогом, братушка!» И поискаха нещо за кръчма. Думата «братушка» се появи през Освободителната война. Тя произлиза от руската дума братышка. С нея българите изразяваха своята обич, сърдечна признателност и нежност към синовете на великата руска земя.

Най-сетне, подир безкрайната блъсканица по друмища и ханища, файтонът затъна в калните улици на София. Залюбеният в старината историк и поет залудо се озърташе да види някогашната Сердика, за която римският император Константин е казал: «Моят Рим е Сердика.» Няма помен от твърдината на Янука бан, последния защитник на средновековна София, за която Лала Шахин пише на султан Мурада: «Тая крепост е силна и здрава, и много яка, та всички наши налитания и атаки остават безполезни и дори вредни. Много загуби се дадоха от динислямските храбри войници, които се самопожертвуваха като курбан. . . Убедих се, че тая яка и много здрава крепост не ще може да се превземе със сила и юначество, ако не се употребят в случая някои хитрости и изкусни военни планове. . . Вътре в крепостта има многобройна кяфирска отбрана ар-

мия, войниците на която са едри, мустакати и добре калени в боевете, само че са навикнали да пият вино и ракия, с една дума — хора веселяци. Откъм продоволствие крепостта има в изобилие жито, брашно и жива стока — едър и дребен добитък. . . Военни провизии, припаси и военножелезарски работилници има в крепостта предостатъчно и оттам може да се набави всичко, що е потребно за войската им. . . Овощия от всякакъв вид и лозя има там в изобилие. Търговията на града е доста развита, защото на всички страни се виждат наредени като пиявици пътища, по които сновят пътниците-търговци, търговски керван с разни стоки и изделия, които се работят в София и се пръскат по всички посоки на Румелия и по-нататък. Пътищата и друмовете са много големи. Полята и горите са пълни с изобилни треви и овощни дървета; има и големи планински дървета за строеж. По Софийската равнина се срещат много диви животни, като чакали, вълци, сърни и др. София и Софийско поле следователно са истинска райска ябълкова градина. При това вътре в София има и горещи минерални води. Те служат за нуждите на населението, което е доста красиво, едро и стройно на глед, с весело настроение. Управлението и владението на София, като тимар, се намира изключително в ръцете на великия неверник.»

27 врати, 1700 кули и 70 000 зъбци — такава е била крепостта на Янука бан, «великия неверник», през 1382 година.

А през 1879 година, когато Иречек влезе с файтон, завари един нечист градец, Bouklukopolis. Вече са заглъхнали джамиите, пропаднали са тънките бели минарета, пред които през 1682 година е стоял в почуда пътешественикът Бенгалия. Той ги сравнява в своя пътепис с кубетата на църквата «Свети Антоний» в Падуа. Обажда се само гъгнивият глас на ходжата от минарето на Банската джамия. Няма средновековната София, за която разказват дубровнишките търговци. От техния «безистен», пълен със стоки от Тръст, Дубровник и Венеция, черни и чер-

вени кадифета, нашарени с цветя, копринени пояси, изящни филигранови, метални и стъклени изделия — сега са останали само развалини и спомени.

Девствена, зашумена и вечно млада е само Витоша, възпята от дубровнишкия поет Иван Гундулич, починал през 1838 година.

Първият български владетел се е настанил в конака на турските паши — мютюсарифите, — едно печално здание с продънен покрив. Досетливият маршал е наредил в стаите на двореца качета за дъждовната вода, да се събира, когато рукне през тавана. В дворцовата чакалня се разхождат министри, но подскачат и жаби. Таваните са пълни с мишки. Мебелите са купени от една фалирала виенска певица.

Князът пристигна в България на 7 юли 1879 година. Антим I му изпрати в Берлин телеграма, с която му съобщи, че българите му предлагат княжески престол. Батенберг най-напред отиде да иска позволение от майка си и баща си дали да приеме и едва след една неделя прати своя отговор. Сърцата на българите вече бяха пълни с признателност към руския народ-освободител. Драган Цанков разказва: «Ако в това време русите бяха поставили един калпак и бяха ни казали — ето кого трябва да изберете за княз, — ние щяхме да се подчиним, без да мислим.»

Най-напред Александър направи посещение на султана в Цариград, сетне потегли с параход и стъпи на българска земя във Варна. На брега го чакаше една разкошна каляска. Князът се намести в нея, ала се оказа, че няма колар. Тогава един от посрещачите се метна на капрата и подкара конете. Когато го откара в града, коларят хвърли камшика, обърна се и му държа една реч. В Търново посрещнаха госта с топовни гърмежи. От искрите на барута се подпали триумфалната арка и изгоря. Това знамение озадачи суеверните велможи на първия княз, който беше пристигнал в старопрестолния град да положи клетва.

Истински княз и народен любимец тогава беше Дондуков, представител на руския народ. След като напусна Търново, на път за София, Дондуков се отби в Самоводене. В негова чест се изви народно хоро. Имаше много сълзи и прегръдки, а на тръгване офицерите разпрегнаха конете на каляската му и го теглиха собственоръчно цял километър.

В София няма още величествения храм-паметник «Александър Невски». На мястото му чакат своя край стари турски казарми, а наляво от тях се ронят тухлите на «Света София».

В многобройните дюкянчета срещу Банската джамия стоят отците на по-сетнешните милионери от «Леге» — испанските евреи с дълги, жълти антерии и рошави баварски калпаци. По улиците се носи влажен глинен дъх. Най-чиста е махалата покрай ломското шосе. Старите турски къщи с червени стрехи глъхнат в гъсти овощни градини: сливи, дюли, бадеми, черници, ябълки. По всички посоки се точат и скърцат биволски коли, пристигнали от околните села. Улични продавачи — македонци — носят на главите си големи кръгли табли със стока и викат:

— Пресни лебета! Бели симиди! Боза, халва, небет-шекер, дондурма[1], лимонада!

Няма метачи. Ята от гарги безплатно слугуват на Столичната община. Те кацат по улиците и кълват щедро разсипаните остатъци. Покрай шосето за Лом паланка има едно малко селце с плочени покриви. Там живеят циганите. Денем и нощем бият тъпани и дайрета, свирят с гайди и зурли, пеят и гладуват. Лятно време, когато настане суша, голи циганки, накичени със зелени клонки — «пеперуги», — ходят от къща на къща, да ги поливат с вода, за да паднел дъжд. На официалните празници софийският еснаф прави тържествени манифестации. Най-напред вървят българските занаятчии, след тях — евреите и турците, а най-подир — циганският енаф с малко

[1] Дондурма — сладолед.

червено байраче. Егюпците разхождат по столичните улици вързани мечки, разиграват ги и пеят:

Блазе на Стара планина
и на Хайдушката равнина,
зиме е пълна с овчари,
лете е пълна с хайдути,
хайдути — отбор юнаци. . .

Българските занаятчии носят кожуси, червени пояси, потури и тежки кожени емении. Дрехите им са направени от жълта домашна материя, калпакът е капичнал феса. Жените ситнят по улиците с черни кърпи, черни сукмани — български «кринолини» — и кожухчета. Пушат само кадъните.

Да надникнем в банята: «porkaria turcheska»— кочина — долага лаконично в дневника си Константин Иречек.

Преди няколко години в двадесетхилядния град имаше и пазар за жени. Преселените от Кавказ черкези, въоръжени и войнствени, конекрадци и любители на пчелни кошери — редовно продаваха на пазара дъщерите си. Едно момиче, което не беше хубост на света — «дюня гюзели», — струваше само 10 турски лири.

Софийското поле прилича на огромна концертна зала. Милиони жаби куркат в наводнените ливади. А нощем кучетата вият страховито срещу месечината и се беснуват. Циганите ги гонят с шашки, останали от Освободителната война.

Иречек слезе в къщата на Горбанов — учител на княза, чиновник в правосъдното министерство. На обед шътливата домакиня сипа чорба в една паница за всички. Виенският аристократ остана неприятно изненадан, като видя как ритмично сътрапезниците му почнаха да сърбат: цап, цап! И тук месото се реже с джобно ножче — костурка. Поднесоха круши масловки и гъсто кюстендилско вино.

Щом пристигна, бъдещият главен секретар и министър на просветата отиде да види сградата на на-

родното образование. И я намери цялата наместена в една стая. До една масичка, в средата, се е разположил министърът д-р Георги Атанасович, като турски паша, и чете вестника на руските инвалиди. Този е стрелочникът на първите учебни влакове. От двете му страни, покрай две дълги маси, скрибучат с пера писарите. Влезе един учител и започна да се моли за нещо. Той говори на «ти» и на чиновниците, и на министъра, също тъй, както са говорили помежду си старите чехи през средните векове. Народното образование не се беше излюпило от черупката. По ония времена в Кутловица се откри първият педагогически курс, ръководен от училищния инспектор Шопов — белодрешник, с червен пояс и дивит в пояса. Той преподаваше в гората, под дърветата, на открито. А в министерството често пъти пристигаха личности като македонския дюлгерин Пулевски, който предаде на министъра един неграмотен буквар, съставен от него, и поиска препоръка за разпространението му. В Народното събрание (то едновременно е парламент и театрален салон) започва първото действие на една трагедия, в която ще вземат участие всичките строители и разорители на нова България. По-късно театралният салон, където «Стамболов ораторствуваше, Каравелов ревеше, Балабанов плачеше, Горбанов беше бит», изгоря, превърна се на пепел и тясното тронче на Александър Батенберг.

На 10 ноември вечерта Константин Иречек си записа в дневника първите впечатления от Народното събрание: «Множество полуобразовани простаци или селяни; всеки говори, колкото си иска — цели заседания минават в празни приказки. . . Няма ред, нито почит, нито елементарна търпимост — всички са роби на първобитни страсти и настроения. Един ден те ще си изскубят косите и брадите, ще си раздерат дрехите и ще излязат на улицата по бели гащи. Баташките кланета ще се повторят, само че този път българите сами ще се изколят помежду си.» Това зловещо пророчество се сбъдна много по-късно, след националните погроми, когато български работници и

селяни се надигнаха срещу своите нови поробители и капиталистите «клаха народа си тъй, както турчин не го е клал».

Селяните депутати получават по 15 франка на ден. Нагъват само лук и хляб и харчат най-много по един франк за храна. Левът още не е излязъл на пазара. Руските жълтици бързо се търкулнаха към чекмеджетата на търговците и кръчмарите. Нови, чисти полуимпериали, направо дошли от Петербургския монетен двор. Заваля златният дъжд на освобождението. Утрешният диктатор Стефан Стамболов е само на 24 години. Той обича веселбата, пее тъй, че прехласва слушателите, разказва много често пресолени приказки, които напомнят историйките на «Декамерон». Подир смъртта на Любен Каравелов младият буен момък и демагог с «татарска физиономия», както го нарича Симеон Радев, написа едно стихотворение, насочено против чорбаджиите:

О, брате Каравелов,
що рано тъй умре?
Кой днеска ще да брани
народната ни чест
от нашите тирани,
от българите с фес?

За да го направи народен представител, Търновската конституция му иска 30 години. В Народното събрание депутатите разчетоха документите на търновския поет и като се убедиха, че той няма трийсет години, дигнаха ръце и го провъзгласиха за трийсетгодишен. Конституцията прехапа устни. Князът получаваше годишно 600 хиляди франка, а в Орхание Стефан Стамболов обясняваше по следния начин борбата на Каравелова против княза: «Князът иска да си купи сабя за 200 хиляди франка. Каравелов не дава и ето спора.» През зимата един народен представител смени новите галоши на Иречека. Иречек си потърси галошите и се хвана за главата.

Слезли от планините с иглянки пушки, излезли

от турските зандани, от кръчмите на Браила, опушени от дима на барута, още не дошли на себе си от вчерашния робски писък, с отблясък в очите от пожарите на големите събития — първите ръководители на новата държава нахълтаха с викове и тревога. Те държаха необуздани речи, често пъти налитаха като петли един върху друг, заканваха се люто, но тежките изпитания на миналото бяха създали у тях една революционна етика, за която българската кръв беше скъпа. Преди да пристигнат войските на дяда Ивана, личните народни синове — селяни и занаятчии, учени и недоучени свещеници, дребни търговци и учители — имаха една ясна цел в живота — да смъкнат вековното иго от плещите на родината. Те гниха в тъмниците, скитаха прокудени в чужди земи, отиваха с безумна смелост към бесилката, защото знаеха защо живеят и защо мрат. Освобождението продъни петвековния яз. Хайдут Сидер слезе от Балкана. Той прибра ножа си в ножницата, отиде във Великото народно събрание и наложи бомбе на главата си, но под бомбето се въртяха хайдушки мисли.

Петко Каравелов сега е централна личност в политическите борби. Иречек пише, че той ходи «мръсен, неумит, с рошава брада, с бяла връзка от време оно, руски стар цилиндър и фрак», но той знае донякъде немски, английски, френски език. Говори отлично руски, минава за учен човек и има «много тънки художествени струни» (Сим. Радев). Поклонник на литературата, човек с меко сърце, избухва като барут, но зло не мисли никому. Веднъж се скараха с Т. Бурмов. Каравелов, разтреперан, дигна заканително ръка: «Аз ще те обеся!» И отмина. Додето стигна в къщи, той забрави свадата, но уплашеният Бурмов цяла нощ не можа да заспи. На другия ден той дочака Каравелова на същото място и му отговори: «Не можеш!» Каравелов го погледна смаян: нищо не помнеше.

В камарата упорито взема думата старият хайдутин дядо Цеко Петков. Той носи окъсани вой-

водски дрехи и разказва басни за магарета и прасета. Иречек отсича: изветряла глава. Дядо Славейков е зачервен, пълнолик, с бели мустаци и очила, които често дига на челото си. Той е признат духовен водач, макар че всеки ден си пълни джобовете с чесън от бакалина срещу кафене-баши. На неговата писмена маса, редом с мастилницата, винаги има чиния с тънко нарязана горнооряховска пастърма и половница с вино. Пише дядо Славейков, пише, па хапне и сръбне и пак продължава. В «Целокупна България» дарената ръка на беловласия поет написа една сатира. С нея той постави началото на нашата детска поезия, в която глупостта допреди Девети септември струеше като чешмичка.

Ходила крава по сълба,
опашката си счупила
и ето защо, деца вий,
слушайте добре майка си!

На 24 март 1880 година Петко Славейков постави началото и на литературните четения. . . в Народното събрание. Любителите на музиката и изкуството напълниха залата. Най-напред свири един апелативен съдия, след него пя една италианка, а когато дядо Славейков (ушите на обувките му висят) посегна да излезе с шаячно палто на ораторската трибуна — приятелите му го дръпнаха и го накараха да иде в къщи и да си облече черните дрехи. Подир малко старият поет, запъхтян, почна да чете ужасно някаква съвсем «безсолна», според виенския аристократ, старозагорска поема.

Иречек е само на 26 години. Окото му не трепва, когато замахва да отсече главата на един от най-непосредствените и нежни поети на България. Покъсно той разбра какъв самобитен и ценен човек е Петко Славейков и пише за себе си: «Най-близък кръг му бяха българските писатели. Старото поколение се представяше от стария Петко Р. Славейков, който в турско време издаваше в Цариград вестници, календари, стихотворения, преводи и пр., самоук и прекрасен познавач на България и българския език.»

Полека-лека в неговия дневник иронично написаните жестоки карикатури се избистриха и по страниците на тая ценна историческа книга се появиха скъпите образи на едно легендарно и честито поколение, което зае шумно своето място в историята. Поборници за народната свобода, чиито бронзови статуи днес красят Парка на свободата и площадите на градовете, а имената им — малките табелки на просторните улици и надписите на училищата и читалищата.

— Преди хилядо и петстотин години в римска Сердика са чели Платона и Аристотеля — след това е настъпило варварството — съобщи историкът на българските държавници и се опита да насочи кормилото на новия културен български кораб отново към звездата на големите ценности, ала новоизлюпеният чорбаджия искаше най-напред да си нахрани «душата». На първия бал в двореца на княз Александра гостите ометоха яденето в бюфета със светкавична бързина. Звънът на златните полове беше замаял главите. Депутатите пущаха дневните си в гърнета, големците почнаха да дигат къщи, а от селата се навървиха първите службогонци към столицата. По ония времена новата държава пищеше за чиновници. Оня, който знаеше малко французки език — получаваше покана да постъпи във Външното министерство и да стане дипломат, фалиралите търговци заемаха съдийски места или се настаняваха във Финансовото министерство, на хъшовете даваха стражарската калъчка, а учителите бяха добре дошли навсякъде във всички министерства — стига да пожелаят. «И деже стръв — тамо и орли.» Дядо Славейков разказва за един панагюрец, дошъл да се намести някъде.

Министърът. Ше получаваш месечно 60 франка!

Панагюрецът. Какво? На мене 60 франка, а на Марин Дринов 1000 рубли! Че и той е от същото село, откъдето съм и аз.

Ония години бяха златен век за службогонците. В своите спомени лясковчанинът Добри Ганчев пише, че в цариградските и пловдивските гостилници нямало листи. Гладният отива право в кухнята и готвачът дига капаците на горещите тенджери. Яхния с бамя, таскебап, имам-баялда — каквато гозба ти хареса — от нея ще ти сипят. Тъй беше и със службите.

Главен секретар, министър, съветник при Министерството на народното просвещение, директор на музея и Народната библиотека — Константин Иречек пореше неуморно целините на българската книжовна нива и хвърляше семена. Денем и нощем той пишеше закони и правилници: за учебното дело, за организиране на управлението, дори за изкореняване на разбойничеството. Неговите многобройни статии в европейския печат бяха прозорец, през който чужденците можеха да надникнат в България. Разбира се, той не е единственият строител на българската култура, макар че след като излезе «Периодическо списание», от провинцията получи писмо: «Вие сте най-ученият човек в България.» За него заговориха, че може да напише цял закон или меморандум за една нощ. Ала онова, което внукът на Шафарика кроеше — разваляха го магаретата. Още в първите дни той реши да наруши договора и да побегне, много пъти си даваше оставката и все пак остана цели пет години без два месеца.

Иречек много обичаше да ходи на гости и вечерно време записваше всичките разговори: новини, научни беседи, клюки и клевети. В столицата тогава имаше само една жена, която носеше името госпожа, тя беше старата Филаретова, съпруга на покойния софийски поет и народен учител Сава Филаретов. Всичките други столичанки се наричаха кокони или невести. Празничен ден, накичени с божури или трендафили, те стояха насядали пред портите с протегнати напред крака, изглеждаха минувачите и се кикотеха. От Иречековия дневник до нас достигат гласове, звучали преди близо един век, кипят отколе утихнали човешки

страсти, ръкомахат родени общественици и политически дребосъци. Константин Иречек знаеше много добре своята цена и не се боеше да напише в животописната си бележка следните думи за себе си: «Беше виден син на своя народ, изобщо твърде рядка поява, но кой разбира това в една страна, където дигат шум стотици политически, литературни и други нули?» Душата му копнееше за духовните съкровища на миналите векове. «Мисля за своите потънали въздушни кули.» След като прочита Тацитовите «Анали», бележи: «Античният свят ми изглежда поблизък тука, сред дивия свят.» Понякога неговите духовни очи се обръщат към родния край, той взема стиховете на Връхлицки, чете ги и си спомня някогашните университетски години. Вижда черната сватба на своята мъртва сестра, погребана в семейния старинен Вишеград, и тревожно прелиства всичките й писма.

А в това време неговият съсед шоп къса една след друга окачените на върви пред къщата червени чушки. Неговият червен наниз е същински календар. Той е изял вече половината — значи, половината зима се е изтърколила.

На 24 май 1881 година, празника на солунските братя Кирил и Методий, Иречек държа реч пред министрите и учителите. Той каза следните думи за историческото значение на българската литература: «Славянството никога не ще забрави, че българската литература е най-старата славянска писменост: първите славянски книги са писани в Охрид, Преслав, Търново и т. н. При Възраждането българският народ е бил известен на останалите славяни със своята литература. А тази нова литература са създали българските учители. Тя трябва да се развива и да върви напред — самосъзнанието и славата на всички народи са свързани с литературата.»

Когато Константин Иречек се измъкна от мътния политически порой, тръгна най-напред да види българската земя и българския народ. Дълго време ходи, разпитва и гледа. Обиколи много градове, села,

стари крепости и планини. Беше в Пловдив, Търново, Средна гора, Родопите, Трънско, Осоговската планина, Рила и целия черноморски бряг — от румелийско-турската граница до Добруджа. За българския народ той остави една драгоценна книга, писана «на самото място и на кон, и в кола» — «Княжество България. Неговата повърхнина, природа, население, духовна култура, управление и новейша история». Наблюдения, история, стопански бит, прекрасна картина на един живот, който вече не съществува.

Старият Пловдив още носеше име Филибе. До Филибе нямаше железница. Пътниците трябваше да идат до Сараньово с файтон или бричка и оттам да се качат на Хиршовата железница. Във Вакарел беше митницата, а на Маркова капия пазеха селяни с тежки кринкови пушки. Тия граничари не дореха тескере или паспорт от никого. «Ние, казваха те, познаваме лошите хора по суратя.» В Пловдив по улиците се точеха турци ловци. Те разнасяха нанизани на върлини диви патици, яребици и зайци. Дивечът беше най-евтината храна.

Ученият мечтаеше да открие важни исторически паметници, но остана жестоко разочарован. Навсякъде завари разрушения и гибел. Поробителите бяха помели всичко. Веществените документи ги нямаше. Стана му ясно, че българската история съществува само в съчиненията на старите хронисти. Нямаше дори и един продънен прозорец от средните векове, през който нощем да наднича месечината. Ала земята беше прекрасна, кипеше чуден живот. Кочериновската долина му напомни Ломбардия: круши, тютюни, биволи в тръстиката, пеперуди, трептящ въздух — «за пръв път видях какво нещо е България. Добросърдечен народ, вярва в образованите си съотечественици, чудесен работник.» Навсякъде той видя грижливо обработена земя.

Великденските празници 1881 година Иречек прекара в Рилския манастир. Тръгнаха със Светослав Миларов, учител, поет, драматург. Един човек,

който не беше винаги с ума си, особено откак падна от кон в търновските скали. Веднъж седеше сам у Иречека на канапето и излагаше своето недоволство от българската политика горе-долу тъй:

«Не съм спокоен. Имам за туй причини. Аз съм потомък на онези, които някога са царували в нашето отечество. Водя рода си от старите български царе. Не мога да го докажа, но аз го чувствувам.» (Този неспокоен човек с «царска» кръв в жилите увисна през 1892 година на бесилката за един дневник, пълен с измислици и странни кроежи. Тогава в България царуваше Фердинанд, а управляваше Стефан Стамболов.)

Миларов пътуваше за Рилския манастир с кавалерийски ботуши, чер калпак, казашки кожух и чанта. В село Рила младият писател се запретна и опържи чудесна пъстърва. Входът на Великата рилска пустиня напомни на Иречека Роландовия проход в Пиренеите. В манастирската църква грееха златни кандила пред златен иконостас. Братята слушаха, облечени в позлатени одежди, ала петите им се виждаха в скъсани калеври. На трапезата монасите поднесоха игуменска ракия, зеле, михленца. Една млада жена търновчанка през цялата вечер гледаше хубавия млад историк в очите и дигаше чашата си за него. Игуменът Кирил му каза: «Вие с вашата история заслужавате да станете български светия.» На тия думи Иречек отвърна: «Добре, но ще трябва да ме заколите, за да стана великомъченик.» «Съгласни сме и ще те натъпчеме в другия кивот срещу свети Ивана.»

В Дупница пътниците видяха чернокоси момичета с цветя в косите, с черни дрешки златошити, златни пояси и зелени фусти. По селата невестите носеха сребърни пари в косите. Косите им приличаха на люспени риби опашки. В крапецкия хан, където спряха да нощуват, при тях се намърда един грък и цяла нощ гърмя като тръба.

Иречек се радваше като дете на изворчетата, на току-що поболата крехка пролетна тревица, на «милите агънца», на селяните, които си караха туй-онуй

от София, на буренцата с ракия, натоварени върху коне. Ливадите са свежи, Струма е млада, водопадите шумят, а Иречек — момче.

В Батак пътешественикът видя църквата «Света Неделя». От нейната тъмна вътрешност лъхаше «чуден мирис». Пред олтара бяха наредени черепи, а край тях горяха вощеници. Подът и прозорците бяха отрупани с кости, а по стените стояха още светли червени петна (призрачни). Това е засъхналата кръв на изкланите. Заедно с него вървяха хора, по чудо спасени от ятагана. Те разказваха страховити спомени.

Във Велико Търново той остана омагьосан. «В цяла Европа няма нищо подобно.» В Копривщица намери хора добросърдечни, с поетична жилка (Копривщица даде на българската книжовност: Любена Каравелов, Димча Дебелянов, Анна Каменова) и търговци, които говорят английски, французки, италиански, турски и арабски език. В Кричим завари байрам. Тогава в турската махала сред върбите имаше кафене с шадравани. Чалмалии турци се здрависваха и целуваха, а едно «трътлесто момче», общински слуга, събираше «бакшиш» с тъпан. Месемврийските дюни със своя ослепителен блясък го поразиха и неговото художническо око като ранено се обръщаше към приятната тъмносиня морска шир. Манастирите го мамеха към мирен книжовен труд.

Свиреха гайди и цигулки по хората, звъняха булгарини, едно младо и пъргаво поколение дигаше чука и с голяма надежда огласяше със звън работилницата на новороденатa държава. А в туй време съседът шоп доядаше останалите червени чушки от вървите.

Повечето от тогавашните български вестници, които имаха до 1000 души читатели, не можеха да понасят учения чех. Те бръмчаха подире му като конски мухи. Преди да напусне България, Иречек нанесе една оглушителна плесница на русенския вестник «Славянин». Той написа една дописка против себе си и я прочете на трима свои приятели. Никой не вярваше, че такава клеветническа и глупава

бележка може да намери място в един политически вестник. Но русенският вестник «Славянин» я напечата на уводно място. «Господине редакторе! Славният «Иречек» наистина си отива! Вие вече му пожелахте добър път и ние му го желаем от все сърце. Е, да бяхте го гледали и изучавали от по-близко! Ще ви го опиша, да го знаят и вашите читатели. Едно човече ниско и дебело; космите и брадата непрестанно променява, та се бръсне и се «фризира» по нови моди. Понякога си турга и наочила (цвинкър) да изглежда по-учен. Никога не се разхожда пеш, сякаш се е родил във файтон. От заранта до вечерта кисне в кафенето и там мъдрува и политиканствува, защото знае доста добре български. Той все ходи с един висок като кула цилиндър, за да се познае отдалеко, че е «европеец». Страшно обича кокала си и паричките. Живее в една прекрасно наредена къща на нишкия път, обкружен с един салтанат от многобройни слуги и гавази. Познанията му, според мнението на вещи хора, не струват за нищо, освен че е чел тук-таме по нещичко и го продава на ония, които не разбират много. Сега този скъпоценен господин ни оставя! Ала каква майсторска история! Разпръснал слух, че е повикан като професор в Пражкия университет, и добрите хора се зачудиха каква блестяща кариера направил и къде чак му е мястото между учените люде — в най-първата категория. Но всичко това е лъжа, чиста лъжа. За професор съвсем не го бива, защото нищо не знае; той не знае нито да говори, какво е познато на всичките ученици на Софийската класическа гимназия. (Тия ученици по-късно си спомнят: много сладко говореше български — Б. н.) Той си отива, струва ми се, в Египет, гдето се събират всевъзможните птици от англичаните, защото вижда, че времената се променят и сега вее друг вятър, та че може и неговата тайна да се издаде. Той няма нищо общо с чешките Иречековци, които си седят спокойно в къщи и пишат своите съчинения. Неговото собствено име е (сполучихме да издириме и тази тайна) Валентин Попович и той

родом нейде от Сърбия, Босна, Далмация или тия там предели, за които обича най-много да приказва.» И тъй натагък все в-същия дух.

Тая дописка развесели цяла София. «Славянин» беше разграбен като топъл хляб. Само Петко Каравелов се хвана за главата: каква морална нищета!

— Станчев (редакторът) не е нищо друго освен един литературен циганин, вехтошар и неговият вестник е цял кош за непотребни книжа!

*

През месец юни 1914 година, преди избухването на световния пожар, всички летовища на Европа бяха пълни. В Карлови вари пристигнаха четирима души български студенти, синове на еленски чорбаджии и сливенски фабрикаджии. Една вечер те се настаниха на терасата пред баните, поръчаха си бистра пилзенска бира и поведоха шумен разговор на български. Заговориха за Мюнхен, за немската бира, за Хофбройхауз, за рулетката във Венеция, за младите момичета. От време на време младежите пущаха по някоя пресолена нашенска думица и започваха да се тресат от смях. Порочният дъх на Запада беше размътил и тяхната кръв. На съседната маса с вестник в ръка седеше един човек с прошарена дълга брада, снежнобели дрехи, високо чело, чудно хубав нос и светли славянски очи. Той слушаше жадно студентите и се усмихваше под мустак. По едно време, когато младите млъкнаха, белобрадият човек се дигна и заговори на немски:

— Простете, млади хора, дето се намесвам във вашите разговори. Аз съм чех и като чух български говор — спомних си за един мой далечен приятел на име Константин Иречек, който е бил подир Освобождението във вашето отечество. Вие навярно го знаете. Кажете ми: дали е още жив?

Младите хора се спогледнаха в недоумение.

— Иречек? Струва ми се, че имаше някакъв Иречек, ала дявол го знае какъв беше — проговори единият.

— А бе той трябва да е бил първият чех, който е отворил бирария в България — подметна вторият.

— Чакайте, някъде бях чел как бай Ганьо ходил на гости у Иречек и му надробил люти чушки в чорбата. . . Дали не беше този Иречек?

Докато студентите лекомислено гадаеха кой беше Иречек, белият старец ги гледаше с укор и тъга.

— Млади хора — неочаквано заговори на чист български език, много по-чист от немско-българското наречие на студентите, — как не ви е срам! Иречек съм аз! Аз написах първата българска научна история, аз пропътувах и описах земята ви, аз се трудих за вас цели пет години, бях дори министър на просвещението в Средец. . . Не ви е срам!

И слезе към градината. Погълна го вечерният здрач на Карлови вари. Той беше голям син на своето време, ала за него рядко ставаше дума в една страна, където шумяха стотина политически, литературни и други нули.

Константин Иречек почина на 10 януари 1918 година.

НЯКОГА

В кръчмата на Фачето поп Трошан от Царево градище удари с юмрук по масата така, че пълните с каленка ръбести чашки се изпоразляха, и разтърси чорлавата си брада.

— Ако в нашето село утре вечер излезе една червеновинена, да не съм поп! Ще я обръсна тази, дето стига до пъпа ми!

— Голям залък лапни, голяма дума не казвай! — обади се Тодор — жабешкият депутат, — който беше сърбал много пъти попарата на комунистите. Селяните не щяха Тодора, проваляха го в изборите, но големците отгоре редовно разтуряха червения общински съвет, назначаваха тричленка и тронясваха Тодора за председател. Тодор управляваше джастапраста. Пилееше народната пара. По едно време се запретна да прави общински обор — нещо като дворец, — а децата гаснеха в едно полусъборено училище, останало от турско време. Издъни покрай реката големи ями и ги остави незаринати. Ямите се напълниха с вода и жаби. Тогава хората започнаха да му се смеят: нашият председател развъжда жаби. Те ще гласуват за него. И го кръстиха Жабешкия.

— Вие не знаете как да пипате — рече попът и допълни чашката си.

— Както щеш, пипай — не върви, попе! Нашите комунисти станаха голяма сила.

— А няма ли голяма сопа в гората? Ние например съмнителните ги окошарихме. Всичко живо претър-

сваме, птичка не може да прехвръкне без наше позволение в Царево градище — разгорещи се поп Трошан. . .

Тъкмо в туй време насреща в схлупената обущарница, където работеха партийният секретар Васил и неговият помощник Инката, се водеше такъв разговор:

— Само на Царево градище не можахме да предадем бюлетините — замислено рече Васил и хвърли обущарския чук. Взе ножа и почна да обрязва подметката. — Ставай, Инка, разпасвай престилката!

— Мехмед, дето събира яйцата, каза, че там варделi с пушки.

— Нека си вардят. Ние с Лесата одеве в клуба, като видяхме каручката на поп Трощана, скроихме такъв план: попът ще пренесе бюлетините. Сега той смуче в кръчмата, а каручката му е навън. Ти, брат, ще мушнеш вързопчето с бюлетините в сеното под седалката му. И ще си тръгнеш към село — ни лук ял, ни лук мирисал. Ще причакаш попа в кръчмата на Михал Шопа. Поп Трошан на връщане не може да не се отбие, защото там му е хвърлен пъпът. Щом влезе в кръчмата, ти ще прибереш бюлетините и ще ги разнесете на хората. Само едно ще ти кажа: отваряйте си очите, да не ви пипнат. Вече притъмня. Навън няма никой. Поемай!

Инката разпаса коженатa си престилка, взе книжното вързопче с бюлетините и излезе безшумно от обущарницата. Вечерната мъгла го погълна изведнъж. Васил се изправи, драсна клечка кибрит, запали цигара и втренчи очи към кръчмата на Фачето. Додето смукна три пъти, Инката се върна.

— Готово, бате Василе! — рече той. — Друго?

— Друго нищо. Ще кажеш на другарите да не ги подгъват, защото подгънатите не ги броят. На добър час! Карай по Кале пътека. Като костенурка да пълзиш, пак ще превариш попа.

Инката наметна вълнената си качулка. Васил се залови да му я завързва на тила.

— Знаеш ли приказката за Троянския кон? Не я знаеш. Като се върнеш, ще ти я кажа.

— Довиждане, бате Василе!

— Бъди юнак, момчето ми! Ти си войник на партията!

Инката кривна покрай заскрежения трънен плет на Чавдара, прехвърли Минушката и почна да се катери по Кале пътека. Когато стигна на върха, където са били някогашните кули, той спря запъхтян и чу как долу по шосето, в лъгà, трополи подкованото конче на поп Трошан. То е намръзнало и напира да се прибере в топлия обор.

Вардачите на Царево градище насочиха пушките си срещу гърдите на Инката. Почнаха да викат:

— Стой, не мърдай! Кой си ти?

— Аз съм, Инката.

Единият драсна клечка кибрит и я поднесе към накачулената глава на Инката. Малкият пътник го позна: Петко Белята, сина на кмета.

— Бюлетинки ли носиш?

— Ами, бюлетинки. . . Търсете!

Почнаха да го опипват внимателно. Пребъркаха му джобовете, развързаха му качулката, разпраха подплатата на вехтото му палтенце, накараха го да си събуе дори обувките. Нищо не намериха.

— Тогава защо си идеш?

— Нали знаете, че братът лежи болен. Рекох да го видя.

— Тъкмо срещу избора. . . Съмнява ме твоето идване, но мисли му, ако утре разберем, че си донесъл нещо! — закани се Петко и блъсна Инката. — Бягай в къщи!

Малкият политна в тъмнината и се спусна тичешком към кръчмата на Шопа. Открехна вратата и влезе. Седна до прозореца и си поръча лимонада. Шопа дълго разлива грозданка в малки шишенца-удавничета, разнася ги по масите и най-сетне се досети за Инката. Подаде му едно жълто шише. Инката натисна стъкленото топче с големия си пръст. Шишето шупна, но преди да отпие половината, навън затрополи попската каручка. Търкулна се покрай прозорците на кръчмата и отмина, без да спре. Сърцето на Инката се обърна. Обля го горещ пламък. Стана и почна да се разплаща.

— Инка, имаш ли дебело кожухче? — попита го кръчмарят.

— Защо ми е?

— Нали си дошъл да правиш избори. Утре, като те натикат в общинския зимник и влезе Петко с дебелата сопа — ще ти потрябва.

Инката нищо не отговори. Излезе от кръчмата, спря се на площада и прехапа устни.

— Свършихме я като кучето на нивата! — си рече той и решително закрачи към дъбовата порта на поп Трошан. Натисна мандалото, но вратата не мръдна — отвътре тя беше вече залостена.

С наведена глава, като попарен, Инката влезе в къщи, седна на ниското трикрако столче до леглото на брата си и му разказа всичко. Болният се загледа към опушените греди на тавана, дълго мисли и рече:

— Трябва да измъкнем бюлетините от попския двор. Но как? Я иди повикай братовчеда — той ще каже. Неговият ум сече като бръснач.

Братовчедът пристигна, обул калеврите на бос крак, наметнат с тежката си гъбина. Щом прекрачи прага и почна да ругае:

— Тяхната мама. . . задържаха ми колата с дървата. Разпрегнаха воловете накрай село. «Утре вечер, като свърши гласуването, ще дойдеш за колата. Де да те знаем — казват — какво си мушнал между дърветата. От гората идеш!» Цял час ме опипваха. Бюлетини търсят.

— Бюлетините, братко, са у попа, ами как да ги измъкнем?

Братовчедът се удари по коленете, като разбра каква е работата. Хитрите му очи засвяткаха.

— Чудесно! — викна той. — Тая нощ ще викаме попа. Поп и доктор можеш да ги будиш, когато искаш през нощта. Ние тука имаме болен човек, дядо поп

Трошане! Ами ако хвърли топа, без да е взел причастие?

Тръпки полазиха по гърба на болния.

— Инката ще свърши тая работа — продължи братовчедът. — Сега попът тъкмо се е разсъблякъл и седнал да вечеря. Ти, Инка, ще му кажеш: бърже, дядо попе, защото братът бере душа! Комка иска. Додето попът нахлуе расото и обуе калцуните, ти ще прибереш бюлетините от каручката.

Бяха вече пели първи петли, когато Инката заудря с един камък на поп Трошановата врата. Попът се показа на трема по бели гащи.

— Кой? — извика той.

— Аз съм — Инката, на Радой говедаря.

— Какво искаш?

— Отвори, ще ти кажа.

Попът сърдито изломоти нещо и измъкна тежката греда, с която беше препречил пътната врата.

Инката почна жаловито:

— Отива си братът, душа бере.

— Е? — попита сурово попът.

— Иска причастие.

— Какво причастие? Че той нали се кланя на оня господ, дето го казват Карл Марс.

— Не му знам господя, но сега е пътник. . . Не ще да си замине без комка. Ела бе, дядо попе!

Поп Трошан се почеса по тила.

— Да дойда пък — рече той. — Почакай малко, докато се приготвя.

И влезе вътре. Тогава Инката се промъкна безшумно като невестулка под навеса, където беше прибрана каручката. Трескаво почна да рови сеното под седалката. . .

В къщата на говедаря братовчедът беше вече запалил една вощеница до главата на болния. Когато поп Трошан почна да чете молитва, болният удари едно око на братовчеда, а когато попът му поднесе лъжичката с причастие, той си облиза устните, защото му се услади, и прошепна:

— Малко. . .

— Какво? — попита попът и изтърва лъжичката.

— Малко ми поолекна — отвърна с премалял глас болният.

— Благодарим, дядо попе, няма да забравим услугата, която ни направи — рече на изпроводяк братовчедът.

Цяла нощ Инката и братовчедът кръстосваха селото: прескачаха плетищата, чукаха тихичко по закнижените прозорци, разнасяха червеновинените бюлетини. Коравите ръце на селяните ги поемаха с трепет, като пламъчета. А ония — чумагашите покрай село — зъзнеха и се блещеха в тъмнината. Мустаците и веждите им бяха побелели от скреж.

През деня — нищо. Всичко мина мирно и тихо. Само кметът се озадачи: никога не е идвал толкова свят да гласува. Тука става нещо. Друг път с ченгел не можеш да ги довлечеш в тъмната стаичка, а сега се блъскат кой да влезе по-напред.

Вечерта, когато почнаха да късат пликовете, масата на преброителите почервеня. Кметът изгледа с кръвнишки поглед сина си и почна да пъшка. Синята жила, която разсичаше челото му, набъбна. Поп Трошан, като узна за кого е подал своя глас народът, залости още по-здраво пътната врата и угаси лампата. А навън пред общинския съвет — гъмжило от развеселен народ. Високо над главите братовчедът размахваше една дълга метла, боядисана с червена боя, и напираше:

— Път! Дайте път на червения метач!

— Какво ще правиш вътре, братовчеде? — питаха го младежите.

— Ще ударя прът на досегашните управници и ще измета хлебарките от народната община!

Дружен смях ехтеше в притихналата вечер.

ПЪРВОМАЙСКА ИСТОРИЯ

Едно мъничко, подхвърлено в тъмнината камъче удари светналия прозорец на кака Тодорица. Цъкна. Никой не се обади. Второ камъче, по-големичко, подхвръкна нагоре. Трето, още по-голямо. Изведнъж старият прозорец под надвисналата стряха на дървената къща гневно изпращя и двете му крила се разтвориха с размах. Отвътре се подаде разрошената глава на кака Тодорица. Очите ѝ почнаха да шарят в мрака.

— Кой цъка на прозореца ми? — с дрезгав глас се провикна стопанката.

Никой не отвърна. Само листата на лозницата под прозореца тихо прошумоляха и двете лястовички тревожно и сънено записукаха и навряха опашките си в гнездото над прозореца.

— Кой смее да цъка на прозореца ми среднощ?

— Няма никой, майко — обади се зад гърба ѝ тихият глас на Монка.

— Как тъй никой? Тука одеве някой замеряше прозореца с камъчки. Аз да не съм глуха? Брей, че тъмнило. Ако беше изгряла месечината, щяха да го видят очите ми този хубостник, който броди като караконджо ни в туй, ни в онуй време.

— Майко ма, затвори прозореца, защото става продух и ще ми угаси лампата.

— Олелеееее! Дрехите ми отидоха! — удари се с двете ръце по бедрата кака Тодорица. — Те са двама. Единият ме залъгва с камъчета, а другият обира прането!

Стопанката се обърна и затрополи надолу по стълбата. Когато тежките ѝ стъпки затихнаха, Монка се показа на прозореца.

— Казак! — повика тихичко тя. — Казак, ти ли си?

— Аз съм — излезе изпод лозницата обущарят Пеньо Казака, изправи се срещу прозореца и зъбите му светнаха.

— Казвай по-скоро какво има, защото мама ей сега ще събере дрехите и ще се върне.

— Слушай, Монке, първо: вземи тази книга, чети да видиш. Тя ти е подарък от мене за Първи май. Второ: давай цвете, Монке.

— Какво цвете? — попита Монка и пое книгата.

— За утрешното събрание. Ние с Инджето сме главните по украсата. Наредихме я. Две червени знамена вързахме: едното на църковната камбанария, а другото на най-високата топола пред читалището. Утре жандарите ще си глътнат езиците, като видят нашите знамена с чукове и сърпове. И друга една работа свършихме.

— Каква?

— Боядисахме с червена боя двата щъркела, дето мътят в гнездото върху покрива на поп Тодора.

— Чудесно! — плесна с ръце Монка. — Пада му се на този брадат козел. Знаеш ли какво е говорил вчера от амвона? Мама се върна разярена. «Краката ти — казва — няма да стъпват в клуба им, защото не знам какво ще те направя. Не искам дъщеря ми да ходи при ония, които се гласят да направят жените общи. Внимавай, дъще!» Видиш ли какво слово е държал поп Тодор на бабичките?

— Попски брътвежи. Дай сега цветята, защото утре ми трябват за трибуната на оратора.

— Ох, откъде да ти ги взема, Казаче, посред нощ?

— Подай ми саксиите с червеното мушкато. То е тъкмо за нас. Аз откога съм му хвърлил око.

— Дума да не става. За туй цвете мама ще ми отреже главата като на петровско пиле. Тя трепери

над него, гали си го, реже му сухите листенца с ножица, не дава прашинка да падне върху него. Аз тия саксии не смея да ги пипна.

— Тогава?

— Не зная, ти си отговорникът.

— Слушай, Монке, ти няма да оставиш трибуната без цвете. Утре е голям ден. Прочети стихотворението «Първи май». Сърцето ти ще подскочи. Знаеш ли какво можем да направим? Изнеси саксиите вън и ги нареди на полицата под прозореца. Ние с Инджето ще дойдем да ги приберем след полунощ, когато заспят архангелите. Утре от нас ги искай!

— Мама иде! Много ти благодаря за книгата! — викна Монка, блъсна прозореца и изчезна вътре.

Кака Тодорица запъшка по стълбата, заграбила с две ръце цялото пране.

— Добре, че се досетих òвреме. Забравила си пътната врата отключена. Пет пари не даваш. Влизаш като в кръчма. Ами ако се намърда някой и почне да обира ризите от въжето? Кокалановците замъкнаха баща ти на бойното поле и му отнеха живота. Разграбиха ни и ковачницата. Само ризите ни останаха.

— Майко — прекъсна я Монка, — позволяваш ли ми да полея мушкатото?

— Полей го ами, иска ли питане? Добре, че се досети един път през живота си.

Монка изнесе пръстените саксии, нареди ги върху полицата на прозореца и грижливо поля корените на цветята. Невидими водни струйки се проточиха надолу към калдъръма на улицата. От градината на съседите нахлу дъх на цъфнали ябълки.

— Затваряй прозореца и лягай! — обади се кака Тодорица.

— А цветето?

— Нека остане тази нощ навън. Пò му е хубаво на хладно.

Монка се усмихна в шепа и затвори прозореца. Пусна завесата. Разсъблече се. Легна си и разтвори книгата, която ѝ донесе Пеньо Казака. Прочете

заглавието: «Да бъде ден!» Ах, че е хубаво! Неспокойно прехвърли страниците и намери стихотворението за Първи май. Почна да чете:

Да спрат фабричните комини
и всеки черен труд да спре
и туй намръщено море
от морни роби и робини
да озари и приласкай
усмивката на Първи май!. . .

На един дъх девойката прочете всичките стихотворения, затвори полека книгата и я доближи до устните си. Две сълзи като елмази се търкулнаха от очите ѝ. Полекичка я сложи до главата си на възглавницата и духна лампата. Майката отдавна хъркаше в съседната стая, заспала гърбом с разперени ръце.

Пеньо Казака и ковашкият работник Инджето пристигнаха след полунощ. Месечината беше излязла над покривите, тъжно усмихната. Инджето подложи широките си рамене, а Казака стъпи върху тях и се изправи до полицата. Предпазливо протегна ръце, хвана едната саксия, наведе се и я подаде на Инджето. Ковашкият работник пое цветето и го сложи на земята. Казака смъкна и втората саксия. Тъкмо посягаше да вземе и третата — един грозен глас ревна зад гърба му:

— Стооой!

Двамата момци се обърнаха и видяха зад себе си мустакатата глава на старшия стражар от околийското Станчо Дранголника.

— Пипнах ли ви? Какво правите тук?

— Ние ли? Нищо — отвърна Инджето.

— Как тъй нищо? Аз нали виждам, че правите нещо?

— Правим — рече Инджето.

— Какво именно?

— Нареждаме цветя пред прозореца. Утре дъщерята на кака Тодорица ще празнува своя имен ден.

И.З.

Тя ми е годеница. Донесохме с братовчеда четири саксии и ги нареждаме.

— Никакви саксии! Никакви годеници! Не може!

— Защо?

— Защото законът не позволява нощем да се нареждат саксии под прозорците: На какво законно основание вие тук?

— Значи, законът не позволява. Ние не знаехме, че има такъв закон — рече спокойно Инджето и като се обърна към Казака, добави: — Слушай, братовчед, трябва да приберем саксиите и да ги отнесем дома. Подай ми и оная двете, дето си ги поставил вече на полицата.

Казака услужливо подаде останалите две саксии.

— Сега веднага в къщи! Марш! Срещна ли ви повторно на улицата — ще ви натикам в дранголника. Знаете ли утре какъв е ден?

— Ние ли? Не знаем — отговори Казака. — Какъв ден е утре?

Старшият го изгледа свирепо.

— Правиш се на ударен, сине майчин, махнете тия саксии от очите ми! Веднага!

— Добре — наведе се Инджето и грабна двете саксии. Другите две пое Пеньо Казака и додето старшият пристъпи към тях да ги види кои са, двамината момци изчезнаха в мрака.

На другия ден кака Тодорица обърна цялата махала надолу с главата.

— Нощес ме обраха! — ревеше тя и заканително размахваше пестник. — Четири саксии с мушкато са ми отмъкнали. Господи, какъв свят се навъди! Едно цветенце за попа няма откъде да откъсна.

Когато тръгна за църква, тя се упъти към големия площад, покрай клуба на комунистите. Целият площад беше затрупан от народ. Яйце да хвърлиш — на човек ще падне. Кака Тодорица беше любопитна жена. Дощя ѝ се да види защо се е събрало такова гъмжило от хора, затуй стъпи на един камък и погледна през главите. И що да види: пред самия клуб — трибуна. На трибуната маса, постлана с Монкината

кенарлия покривка, а на масата четири пръстени саксии. Нейното мушкато! Причерня ѝ пред очите.

— Така ли? — рече тя заканително и слезе от камъка. — Сега ще ме разберете! Сторете ми път!

И почна да си пробива път, като блъскаше наваличата с лакти.

— Хей, ти къде се втурна? — хвана я за яката Станчо Дранголника, който наблюдаваше с ордата си митинга и се звереше кого да измъкне.

— Цветята ми! Ония цветя на масата са мои! — викна кака Тодорица.

— Така ли? Значи, ти си била украсителката на червените. Навярно ти си боядисала и щъркелите на попа?

— Аз? — учудено го погледна кака Тодорица. — Да ме пуснеш, че като те хвана за мустаците, косъм няма да оставя. Гиди, черно плашило!

— Как ти смееш да оскърбяваш държавната полиция? — пламна старшият и свирна продължително.

Мигом дотърчаха трима стражари.

— Откарайте я в дранголника!

— Кого? Мене в дранголника! Не се е родил оня, дето може да ме арестува. Назад, кучета крастави!

И кака Тодорица започна да си засуква ръкавите. Тогава се намесиха работниците.

— Другари — провикна се един, — полицията иска да арестува една наша другарка, защото дала цветя за трибуната. Ще позволите ли?

— Не! — гръмогласно ревна цялото събрание. — Долу ръцете! Позор!

Стражарите се стъписаха, отблъснати от вълната на народното възмущение.

— Ела, другарко, тука, остани при мене — рече ѝ грамадният българин Лазар Бъчваров, който винаги носеше знамето с чука и сърпа начело на манифестациите. — Ако някой те пипне с пръст, ще му стоваря един.

— Ще остана! Аз друго бях решила, но сега ще остана. Оттука не мърдам! — натъртено рече кака

Тодорица. — И байрака ви ще нося. Щял бил да ме натика в дранголника. Мене! Жената на Рачо Ковача, дето точеше секири за най-дебелите дървета в Балкана, личния човек, дето го утрепаха през войната за оня, що духа. . .

Градушка от ръкопляскания посрещна оратора, който в този миг се изправи на трибуната.

Кака Тодорица впери очи към него, скръсти ръце на гърдите си и се приготви да слуша.

ПЪРВАТА СВЕТКАВИЦА

Снажният бесарабец Гаврил Георгиев сложи перодръжката върху мастилницата, премина с ръка по високото си изпъкнало чело, оправи косата си назад и погледна през отворения прозорец. Навън громолеше петъчното оживление. Трополяха каруци, чуваха се гласове на шопи, надошли от околните села да пазаруват, някакъв старец с треперлив глас се провикваше:

— Салепчията! Сааа-леп!

Гаврил Георгиев се усмихна, извърна глава към другаря си, който наместваше дума подир дума върху бялата книга, и рече:

— Майсторе!

— Аз! — погледна го с живите си, присвити, малко присмехулни очи Георги Кирков — редакторът на «Работнически вестник».

— Какво става с «похвалното слово»?

— Готово е. Излезе малко длъжко, но Янко ще подскочи като убоден с остен, когато го прочете.

— Като чух плачливия глас на салепчията, ми дойде на ум за оня бе, Петър Бакалов, дето се влачи подир реформистите. Ти какво му каза, че изскочи от редакцията почервенял?

— Аз ли! — Кирков остави настрана вестника и смъкна очилата си, почна да ги бърше с кърпичката си. — Слушах му цял час брътвежите. Най-сетне го пресякох: «Петре, Петре — му рекох, — умът не е толкова глупаво нещо, че да избере твоята глава за

Тодорица. — И байрака ви ще нося. Щял бил да ме натика в дранголника. Мене! Жената на Рачо Ковача, дето точеше секири за най-дебелите дървета в Балкана, личния човек, дето го утрепаха през войната за оня, що духа. . .

Градушка от ръкопляскания посрещна оратора, който в този миг се изправи на трибуната.

Кака Тодорица впери очи към него, скръсти ръце на гърдите си и се приготви да слуша.

ПЪРВАТА СВЕТКАВИЦА

Снажният бесарабец Гаврил Георгиев сложи пародръжката върху мастилницата, премина с ръка по високото си изпъкнало чело, оправи косата си назад и погледна през отворения прозорец. Навън громолеше петъчното оживление. Трополяха каруци, чуваха се гласове на шопи, надошли от околните села да пазаруват, някакъв старец с треперлив глас се провикваше:

— Салепчията! Сааа-леп!

Гаврил Георгиев се усмихна, извърна глава към другаря си, който наместваше дума подир дума върху бялата книга, и рече:

— Майсторе!

— Аз! — погледна го с живите си, присвити, малко присмехулни очи Георги Кирков — редакторът на «Работнически вестник».

— Какво става с «похвалното слово»?

— Готово е. Излезе малко длъжко, но Янко ще подскочи като убоден с остен, когато го прочете.

— Като чух плачливия глас на салепчията, ми дойде на ум за оня бе, Петър Бакалов, дето се влачи подир реформистите. Ти какво му каза, че изскочи от редакцията почервенял?

— Аз ли! — Кирков остави настрана вестника и смъкна очилата си, почна да ги бърше с кърпичката си. — Слушах му цял час брътвежите. Най-сетне го пресякох: «Петре, Петре — му рекох, — умът не е толкова глупаво нещо, че да избере твоята глава за

своя резиденция.» А той: «Майсторе, ти пак ме клъвна.» «Аз боклуци не кълва!» — извиках подире му. Според него ние трябвало да засилим класовото сътрудничество и да удушим класовата борба. . .

И Георги Кирков се засмя високо. Големите му като кълели мустаци се раздвижиха, заострената му брадичка почна да трепери.

— Добре си го наредил.

Долу по разклатената стълба се чуха тежки, бавни стъпки. Дъсчените стъпала заскърцаха.

Георги Кирков се ослуша.

— Дядото иде. Забелязал ли си как си носи бастуна? — попита Кирков.

— Как?

— Държи го през средата и като крачи — замахва назад, сякаш се варди от Янкосакъзовите кучета, които лаят подире му в хор с песовете на Такев.

Една спокойна ръка хвана външната дръжка на бравата. Вътрешната скръцна жаловито и се наклони надолу. Вратата се отвори и в стаята на Централния комитет влезе водачът на партията Димитър Благоев.

— Добър ден, другари! — поздрави той.

— Здравей, Дядо — станаха на крака и двамата редакционни работници.

— Сколаса ли речта си за Народното събрание? — попита Кирков.

Благоев изправи бастуна си в кътa до своята маса, окачи широкополата си шапка на дървената окачалка, седна на своя стол, обърна се към другарите си, метна крак върху крак и рече:

— Не съм още, но смятам да ги насоля наред. Хубаво ще ги наредя. Ти, Георге, как го беше казал? «Не могат вълкът и агнето да стоят в една кошара и същевременно вълкът да бъде сит и агнето цяло. Ние се борим еднакво и против едните, и против другите буржоазни котерии, които водят помежду си борба само за едно — кой да дере кожата на българския народ.» Много добре си го казал. Ти, Георге, трябваше да напишеш един роман, хумористичен.

Никой не може като тебе да разсмива и да жигосва. Аз пък обмислих цялата си реч. Искам да чуя и вие какво ще кажете. На либералите ще напомня най-напред 1900-та, последната от миналия век. Вие си спомняте каква я свършиха в Дуранкулак и Шабла. Двата кавалерийски ескадрона, изпратени от правителството, натъркаляха четиристотин души селяни. Още тогава българските селяни разумяха на какво са способни синчагите на някогашните чорбаджии и чибукчии на турските бейове и обърнаха погледите си към нашата революционна социалистическа партия. Ще им напомня и за студентския бунт през 1907 година, когато се откриваше Народният театър. На коя дата студентите освиркаха Фердинанда?

— На трети януари. Аз бях там — отвърна Гаврил Георгиев. — Кобургът излезе от двореца на колесница с бели коне. Той очакваше народът да си глътне езика, като види кочията му, и да почне да реве от радост, но студентите му преградиха пътя, спряха конете му и го освиркаха грозно.

— Тъй беше — поклати глава Благоев и прибра с лявата си ръка небрежно разпиляната върху гърдите дълга прошарена брада, — тъй беше! Тогава Фердинанд натири просветния министър Шишманов, изпрати всичките професори, заповяда да поставят ключ на университета и разгони студентите вън от София. А железничарите обявиха стачката, спряха влаковете и всички разбраха що значи работническа солидарност. . . След туй ще поговоря за «делата» на демократите. За днешния вътрешен министър искам да кажа две думи.

— Той разтури общинските съвети, щом докопа жандарската калъчка! — каза Гаврил Георгиев.

— А по събрания лъжеше за живите и за умрелите. Ти, Дядо, недей забравя и русенската поразия на този същия Такев, който се набърка в любовната история на българина и туркинчето, изпрати едно войсково отделение в къщата на сватбарите и по негова вина там изтрепаха двайсет и трима души невинни хора! — с гневен глас извика Кирков.

— Да, за Такев има какво да се каже. Той е един опасен противник. За него имам факти и документи в чантата си — продължи Благоев. — Вчера, като обмислях теоретическата постановка на речта си, реших, че ще трябва да почна от руската революция през 1905 година. Тя беше началото. През тая година милиони хора по целия свят почнаха настъпление срещу капитализма. Разгаря се борбата между труда и капитала. Трябва само нашите работници добре да разберат, че освобождението им ще бъде само тяхно дело. Така ли е, Георге?

— Така е, Дядо! Но пловдивският адвокат, министър Кръстев, не мисли тъй.

— А как мисли?

— Завчера в Народното събрание казал, че ние, социалдемократите, заблуждаваме народа.

— Защо?

— Защото сме твърдели, че в България има работническа класа.

— Я го гледай ти! Завчера аз не ходих в Народното събрание и не съм го чул.

— Ето, чети.

Благоев пое вестника на Демократическата партия, прегледа набързо редовете, които Кирков му посочи, и тъмен облак засенчи челото му.

— Тая работа не бива да остане така. Трябва да му дадем достоен отговор.

— Аз вече му написах едно «похвално слово» за съботния брой на вестника — рече Кирков.

— Само един отговор в «Работнически вестник» ще бъде малко. Ние трябва да покажем силата си на буржоазията, на столицата, на целия български народ.

— Как? — попита Кирков.

— Трябва. . . — загледа се Благоев през отворения прозорец и стисна юмрук, сякаш се приготви да го стовари върху главата на невидимия противник. — Трябва. . . да изкараме работниците на улицата. Те ще послушат гласа на партията, тъй както беше през дните на големите стачни борби. Ще изляза

зат на улицата нашите работници, ако ги призовем... Кажете и вие, другари!

— Да повикаме и секретаря на Общия работнически синдикален съюз — рече Кирков и стана.

— Къде е той?

— В «кокошарника». Работи момчето. Ей сега ще му кажа.

Кирков излезе от стаята на Централния комитет и закрачи бързо към верандата, където с груби дъски беше оградена малка стаичка — «кокошарника», както шеговито я наричаха партийните работници. Когато Кирков надникна вътре, завари младия секретар — чете, подпрял главата си с две ръце, заровил пръсти в къдравата си черна коса. Кирков го побутна с ръка по рамото:

— Георге, какво си се задълбочил?

— Чета, другарю Кирков.

— Какво?

— Препрочитам «Комунистическият манифест».

— Прекъсни за малко четенето. Ела да поговорим по един важен въпрос с Дядо Благоев.

Новият секретар на ОРСС пъргаво скочи. Той беше прехвърлил второто десетилетие на своя живот и бодро крачеше в третото. Току-що поболите му мустачки приличаха на редки житни стръкчета, превити надолу. Очите му горяха като въглени. Стиснатите му устни показваха, че притежава силна воля и непреклонен характер. Висока бяла колосана яка обхващаше гъвкавата му шия. Тънките пръсти на дългите му ръце неспокойно стискаха късото моливче, с което подчертаваше най-силните места на манифеста.

Когато застана пред Димитър Благоев, водачът на тесните социалисти го измери с очи и се усмихна. Той обичаше този нов човек с богата и пламенна душа. Едва доловима усмивка трепна върху устните на Георги Димитров.

— Слушай, Георге, ние тук решаваме един важен въпрос. Трябва да изкараме софийските работници на улицата. Партията иска да покаже, че в България

има силна работническа класа. Ти като секретар на Синдикалния съюз какво мислиш? Смяташ ли, че нашите работници ще излязат на улицата, ако ги призовем? — попита Благоев с малко лукава усмивка.

— До един! — звънна гласът на Георги Димитров.

— Ще излязат. Така е, Георге, а завчера министър Кръстев от трибуната на Народното събрание заявил, че в България нямало работническа класа. И класовата борба била измислица на тесните социалисти. Ние трябва да се явим на улицата най-малко с две-три хиляди души манифестанти, които да задръстят площада пред Народното събрание.

— Повече ще излязат! — викна уверено Георги Димитров.

— Откъде?

— Откъде ли? — Георги Димитров почна да нарежда на пръсти. — От ж. п. работилница, от военния, от леярната, от инженерната, от княжевските фабрики — спиртната и книжната, — всичките печатари ще дигнем. Само военният арсенал ще ни даде хиляда души.

— Хубаво. Кажете, другари, за кога да ги повикаме? — обърна се Благоев към Кирков и Гаврил Георгиев.

— Най-добре ще бъде да направим демонстрацията в сряда — пет часа. Тогава депутатите ще бъдат в Народното събрание — отговори Кирков.

— В сряда може. Георге, съобщи на местния синдикален съвет и на градската партийна организация, така им кажи: «Централният комитет нарежда в сряда да излязат всички работници на площад «Свети Крал». Оттам ще тръгнем.

— Само софийските ли работници ще участвуват в тая манифестация? Ако ми разреши партията, мога да отскоча и до Перник — продължи Георги Димитров.

— Какво ще правиш там?

— От Перник ще доведа две хиляди рудничари.

— Чудесно! — извика Кирков. — Ако пристигнат ония рудничари от Перник, жълтите плочки на

«Цар Освободител» ще се разклатят под подковените им обувки.

— Иди, щом като е тъй, и в Перник. На партийната организация ще кажем рудничарите да тръгнат за София с влака, който потегля подир пладне.

Младият Димитров изскочи окрилен от стаята на Централния комитет.

*

В сряда работниците от фабриките и работилниците напуснаха цеховете, преди да е привършил дългият работен ден. Замлъкнаха моторите, спряха крачните шевни машини, заглъхна грохотът на печатарските машини в скоропечатниците, тухларските работници изтърсиха калъпите с кирпичите, измиха си ръцете и поеха към «Свети Крал». Една огромна работническа река потече от гарата и от ж. п. работилница по «Мария Луиза» към почернялата стара църква на средищния столичен площад. Пернишките рудничари маршируваха, нарамили кирки, лопати, и пееха Кирковата песен:

Дружна песен днес да екне,
песен, песен на труда,
на сърца ни да олекне,
да живей, живей труда!

От обущарниците, от сбутаните кърпачници, от железарските работилници, от многобройните пивници изскачаха калфи, чираци, слуги и шумно навлизаха в колоната на рудничарите. Старите еснафи, бакали и златари, седнали пред дюкяните си с броеници в ръце, учудено и с уплаха гледаха тия почернели хора, излезли от подземните галерии на Пернишката котловина.

Когато ширният площад на «Свети Крал» почерня от работнически свят, от височината на църковната площадка прозвуча мощно и внушително гласът на синдикалния секретар, организатор на работниче-

ските стачки. Той викаше и размахваше високо бастуна си:

— Другари работници, в стройни редици всички към Народното събрание!

Манифестацията потегли шумно по булевард «Дондуков», по «Търговска», могъщата песен на труда раздруса площада пред княжеския дворец. Никога «Цар Освободител» не е виждал такъв порой от работници. Таблоиграчите в кафенетата зинаха. Иззад тежките завеси от брюкселски дантели на аристократическите къщи се подадоха изплашени женски лица.

— Къде отиват тези грозни и почернели хора? Какво искат? Защо пеят и тревожат гражданите? Ако се точат цяла вечер — ще развалят вечерната разходка на столичната аристокрация покрай царския дворец.

В челната редица крачеха членовете на Централния комитет. Георги Димитров предвождаше рудничарите. Те си го познаваха хубаво и вървяха с доверие подире му. Работническият свят засипа целия площад пред Народното събрание. Море от хора — яйце да хвърлиш, няма де да падне.

Очите на всички бяха втренчени към парадния вход на парламента. Над главите се възправяше високо големият паметник с въстаналия бронзов народ, конните казаци, Свободата с криле на раменете и меч в десницата, опълченците, хъшовете от димните кръчми на Браила и Букурещ, жени, деца и старци, устремени към утрешния ден. Някои от миньорите се бяха покатерили върху мраморния пиедестал на паметника, един се беше хванал за краката на препускащ кон.

Георги Кирков потърси с очи младия секретар на ОРСС и като го съзря — развълнуван и тържествуващ, стъпил върху мраморната ограда на паметника, — рече на Дядо Благоев:

— Щом това момче по заповед на партията можа да дигне на крак повече от четири хиляди работници и да ги докара тук — то ще иде много далеко!

И като сне сламената си шапка и я подаде някому, той се обърна към работниците, които бяха зад гърба му:

— Я ми помогнете да стъпя по-нависоко!

— Защо бе, другарю Кирков?

— Ще кажа две-три думи на ония, дето са вътре, в Народното.

Няколко корави ръце подхванаха редактора на «Работнически вестник» и го подигнаха нагоре. Кирков стъпи върху плочата, пред самата статуя на Свободата, и се провикна с мощния си плътен глас:

— Господин министър Кръстев, господа буржоазни народни представители, излезте навън да видите има ли в България работническа класа!

От парадния вход на Народното събрание подадоха глави десетина депутати от правителствената партия. Те гледаха и не вярваха на очите си.

— Куче, което не знае да лае, само вкарва вълка в кошарата. За Кръстев ми е думата — обади се един, махна ръка и тръгна назад към заседателната.

Александър Малинов посрещна осемчленната работническа делегация разтреперан, разтревожен:

— Господин Благоев, защо сте довели този народ пред Народното събрание? Защо смущавате нашата мирна работа? Какво искате вие? — обърна се той към работниците.

— Искаме осемчасов работен ден. Искаме женският и детският труд да бъдат поставени под закрилата на закона! — излезе напред синдикалният секретар и огнените му очи се впиха в сънния поглед на повехналия министър-председател.

— Искате. . . Но, господа, това е вече бунт!

— Това е само първата светкавица, господин министър-председателю! — извика Димитров.

— Кой е този млад човек? — обърна се Малинов към Димитър Благоев.

— Секретарят на Общия работнически синдикален съюз.

— Как се казва?

— Георги Димитров.

Малинов поклати замислено глава.

— Господа, правителството и Народното събрание ще решат въпроса за осемчасовия работен ден, а на улицата ние не ще позволим да се меси в нашите работи.

— Пред вас, господин минйстър-председателю, са представителите на българската работническа класа. Вие трябва да им дадете отговор! — натърти Благоев.

— Аз вече го дадох — отговори Малинов, — свободни сте, господа работнически делегати!

Делегатите напуснаха разкошния председателски кабинет с твърдо решение да продължат борбата. Те знаеха от «Комунистическият манифест», че никоя владетелска класа не слиза доброволно от сцената. Тя трябва да бъде смъкната със сила.

В ДИМЯЩИЯ МИНЬОРСКИ ГРАД

Ало, кой е насреща?

— Тук е комендантът на Перник, а там?

— Военният министър.

Комендантът скочи на крака:

— Слушам, господин министре!

— Какво става там?

— Нищо, господин министре!

— Как тъй нищо? А къде са пушките на вашите роти?

— Отнесоха ги.

— Кой?

— Рудничарите.

— А вашите гащи останаха ли на мястото си?

(Мълчание. Комендантът нищо не отговори, само започна да се поти откъм гърба и пипна гащите си, да се убеди, че са на мястото си.)

Гласът отсреща:

— Разкажете как стана тая работа!

— Господин министре, вчера, като узнах, че в Перник ще пристигне Димитров, аз лично поведох двете роти — да го арестувам, щом слезе от влака, — но когато отидох на гарата, заварих пет-шестстотин души рудничари — строени.

— Без оръжие ли бяха?

— Тъй вярно, без оръжие.

— Продължавайте.

— Аз попитах водача им Темелко Ненков: «Какво търсят вашите хора тука?» А той ми отвърна трос-

нато: «А вашите?» «Ние — рекох му — изпълняваме заповед.» «И ние изпълняваме заповед» — отвърна бунтовникът. «Така ли?» «Така. . .» Тогава аз кипнах, реших да ги разгоня с оръжие и изкомандувах на войниците: «Роти, мирно, готови за стрелба!» Но никой от войниците не дигна пушка срещу рудничарите. Нещо повече, господин министре, те ме гледаха като паднали от небето, сякаш не разбираха на какъв език им говоря. Тъкмо в тоя миг рудничарите запяха «Интернационалът». Толкова високо пееха, че заглушиха зимната виелица.

— А вие?

— Аз се опитах повторно да хвърля войниците срещу тях, но те се развикаха: «Другари, братя войници! Не изпълнявайте безумната заповед на вашия командир. Елате при нас!» А един въглищар разбута другите, излезе напред и ревна: «Кой смее да посяга на рудничаря? Снемай пушката!»

— И вашите две роти предадоха пушките си на разбунтуваната тълпа?

— Тъй вярно, господин. . .

— А вие, техният комендант, какво направихте?

— Аз. . . аз. . . бях принуден да отстъпя.

— Да отстъпите ли? Вие сте побягнали пред очите на врага. Вие сте дезертьор! Рудничарите разоръжават ротите, а вие бягате като заек в полето. Знаете ли какво ви очаква?

— Тъй вярно, зная.

— Сетне какво стана?

— Пристигна софийският. От първия вагон скочи затворникът. Като го видяха, рудничарите полудяха от радост. Почнаха да го прегръщат и да викат «ура».

— А вашите разоръжени «герои»?

— Те викаха повече от другите. След това го грабнаха на ръце и го понесоха към града.

— Сега Димитров къде е?

— На площада, господин министре.

— Какво прави там?

— Говори пред един огромен митинг от миньори, граждани и войници.

— Какви войници?

— Ония, които работят в рудниците.

— Но това е вече бунт! Генерал Кретиен ще ни изкърти зъбите, когато се научи. Веднага разгонете митинга и ми докарайте оратора вързан!

— Не мога, господин министре, нямам войници!

— Не можете. . . Как смеете да ми давате такъв отговор? Негодник!

И военният министър яростно удари слушалката на телефона върху вилката и натисна бялото копче на звънеца.

След два часа от столичната гара се откъртиха три влака: първият, натоварен с пехотинци, вторият — с конници, а третият — с оръдия. Локомотивите тежко запухтяха към Горна баня. Комините им бълваха фонтани от искри.

*

— Тръгвай да те водя на митинг! — се обърна старият миньор към другаря си, който пъшкаше и се мъчеше да отвърти замръзналия кран на чешмата — за да си измие почернелите ръце.

— Карай без мен. Я ме виж на какъв съм хал! За смях станахме.

Рудничарят го изгледа от главата до петите — жив да го оплачеш: фуражката му няма козирка, кокардата му се клатучка, увиснала на един конец. Шинелата му — на парцали. Въженце наместо колан. Гьоновете на ботушите му отпрани. Копае, додето му се скъсат вратните жили, а получава само едно канче булгур на двадесет и четири часа и спи на голата земя в дъсчена барака. На всичко отгоре и вода няма — да си изплакне ръцете.

— Ела, момче, да чуем нашия човек.

— Мене приказки не ми трябват. Мене ми трябва един ей такъв самун, да го разчупя и да го посипя с червен пипер и сол, че да ям, да ям. . .

— Няма да сбъркаш. Нашите го донесоха на ръце от гарата.

— Какъв е той?

— Комунист. Преди три дена излезе от Централния. Трябваше да лежи три години, но тъмничарите отключиха килията му, като видяха дебелия край на сопата.

— Защо го бяха запрели?

— Натъркал носа на един от вашите полковници, който си позволил, моля ти се, да изблъска пред Георги Димитров един ранен войник от пътнишкия вагон. Внимавай, пътнишките вагони са само за офицерите, а конските — за такива като нас.

— Ама сега Георги Димитров ли е дошъл? Защо не ми каза, че него ще слушаме?

Войникът се разбърза, пристегна въженцето на кръста си, изправи се и закрачи редом със стария рудничар надолу към площада. А площадът — задръстен. Притихнало море от човешки глави. Ораторът — източен и висок, с изпито затворническо лице, с буйна разрошена коса — ръкомаха и говори. Закъснелите рудничари не можаха да доловят нищо от думите му, защото зимният вятър ги отнасяше към долината на Струма. Опитаха да се промъкнат през навалицата към масата, върху която беше стъпил Димитров, но слушателите ги сръгаха с лакти.

— Нищо не чувам. Нали е пукнато тъпанчето на ухото ми от мината, която щеше да ме утрепе при Завоя на Черна. А бе, Сотире, защо не се метнеш на оня зид — хем по-високо, хем по-близо. Сетне ще ми разкажеш какво си чул.

Войникът се врътна наляво към кирпичения зид и се покачи чевръсто върху стрехичката му, направена от два реда керемиди, отрупана със сняг. Завря големия пръст на дясната си ръка под въженцето, отпусна единия крак, поизпъчи се, сякаш щяха да го фотографират, и напрегна слух.

«. . .Окрилен ида от мрачната затворническа килия, защото пред очите ни се извършва най-големият прелом в историята. Бурята на Великата октомврийска революция помете прогнилия строй на руските царе и помешчици, паднаха вековните вериги от ръ-

цете на милиони хора. Зората, която иде от Изток, залива с потоци светлина цяла Европа. Нейните лъчи достигнаха и до нас. Другари, наближава денят на нашето освобождение!

Какво става тук през тия паметни дни? Рудничарите гладуват, а престъпниците, които напълниха Македония с човешки гробове, не знаят къде да дянат парите си и почнаха да отварят банки за нови грабежи. Столицата трака зъби от студ, съглашенските окупатори горят оградите, а опитните миньори бягат от рудниците, защото гладна мечка хоро не играе. Защо докараха млади войници и ги мъчат като грешни дяволи да копаят въглища, когато не е тяхна работа? Защото, ако го няма черното пернишко злато — фабричните комини няма да димят и локомотивите ще спрат, и правителствените канцеларии ще бъдат затворени! Ние казваме на управниците: Дайте чиста и здрава храна, дайте жилища и култура, не мъчете децата — тогава ще има въглища, колкото щеше!

— Така е ! Вярно е! — залюля се целият площад от гръмогласни викове.

Сотирчо се размърда върху зида, забрави къде се намира, почна да ръкопляска, но се подхлъзна и се срина в снега с разперени ръце.

*

Влаковете с топовете и войниците пристигнаха на пернишката гара като запъхтени бегачи. Войниците наскачаха на перона, конниците изведоха конете си от вагоните, топчиите изтърколиха оръдията и насочиха цевите към димящия миньорски град. Рудничарите навъсени се прибраха в бараките на Бели бряг и Клепалото, гражданите се изпокриха в домовете си по Варош и Ралица, залостиха пътните врати. Зловещо мълчание настана по кривите улици. Чуваше се само тропот на подковани ботуши и конски копита. Блясъкът на голите ножове, набучени върху

пушките, накара да изтръпнат ония, които се взираха през замразените стъкла.

Цял ескадрон конници подкара арестувания Димитров към гарата. Ескадронният размахваше сабята си и се озърташе. Той знаеше, че пернишките рудничари са готови в огъня да влязат за тоя опасен човек, който крачи спокойно в снега пред конете с дигната над ушите балтонска яка и работнически каскет на главата. А дежурният телеграфист трескаво предаде на столицата с чертици и точици, че ръцете на Димитров са отново вързани. Тогава работническа София се наежи. Мигом се опразниха всичките партийни клубове, вечерните беседи бяха отменени. Металиците от нощната смяна на ж. п. работилница изоставиха струговете си, печатарите зарязаха словослагателските отделения, чираците ударихa ключовете на работилниците, обущарите се измъкнаха от кърпачниците си, които приличаха на кучешки колибки. «Мария Луиза» почерня. Лютата зима посрещна неудържимия човешки порой с леден вятър.

Посрещачите от Надежда, които се тълпяха върху трамвайния мост над линията, очакваха да се зададат три чифта огнени очи откъм Перник. Но те бяха изненадани, когато под тях профуча само един локомотив, отрупан с войници. Този локомотив докара Георги Димитров. Войниците го окръжиха плътно на перона и го подкараха към изхода. Но на площада пред гарата ги посрещна разбунена човешка стихия. Стотици гласове раздвижиха вечерния здрач:

— Къде сте го подкарали?

— Нали вчера излезе от затвора!

— Пуснете народния човек!

— Освободете го!

— Уууу! — се понесе заплашителен вик, като бучение на гороломен зимен вятър.

Димитров обходи с очи хилядния народ, усмихна се и сне каскета си.

— Назад! — насочиха пушките си срещу народа войниците от конвоя, но никой не мръдна от мястото

си. Съглашенските войници, които патрулираха край гарата, смаяни наблюдаваха разтревожения народ.

— Кого посрещате? — попита един от тях на завален български език.

— Георги Димитров — отговориха няколко гласа.

— Какъв е той?

— Болшевик!

Чуждите войници се спогледаха, размениха няколко думи помежду си и се надигнаха на пръсти, да го видят. Един от тях се мушна в тълпата, проби си път към конвоя и почна да вика: «Vive Les soviets!»

— Какво вика онзи англо-френец? — попита командирът на конвоя.

— Вика да освободите арестувания!

— Кой заповядва тука? — зина командирът.

— Народът! — отговориха му първите редици.

— Народът! — подхванаха другите зад тях.

Тая вечер юначният народ изтръгна с щурм своя любим водач от ръцете на полицията. До полунощ столичните улици кънтяха от революционни песни.

Когато командуващият окупационните войски генерал Кретиен научи за големия митинг в Перник и за намесата на негови войници при освобождението на един комунистически водач, тръпки го полазиха по гърба и той веднага заповяда да бъде спряно освобождаването на българските военнопленници от Първа дивизия.

Димитров се прибра в къщи след полунощ, седна до огъня и дълго гря помръзналите си ръце. Сестрите му го гледаха с широко отворени очи: какъв брат имат! Целият град се дигна да го отърве от ръцете на полицаите. Баба Парашкева почна да го гълчи:

— Защо не стоиш мирен бре, сине? Вчера излезе от тъмницата. Стой си у дома на топло. Чувай, вече не те пущам. Обещай, че няма да излизаш!

А нейният Георги отвърна на шега:

— Добре, мамо, до утре няма да излизам.

В ТЪМНИЦАТА НА КЮСТЕНДЖА

И в тая нощ, далече сред морето,
аз виждам лодка в здрачна синева
и в нея — два могъщи силуета,
обърнати на север — към Москва!

Иван Бурин

Надвечер една рибарска лопатарска лодка прошумоля по тихите води на канала, който свързва Варненското езеро с пристанището. В лодката имаше трима лодкари. Единият седеше на кормилото и замислено гледаше напред, вторият размахваше веслата, а третият се беше излегнал на дъното, опрял гръб върху водарското буре, и весело премигваше срещу слънцето, което биеше право в очите. Откъм морето духаше хладен вятър и чорлеше червената му апостолска брада. Лодката бързо пресече дългите сенки на старите флотски казарми и наближи големия мост между града и Галата. Горе крачеше войник с натъкнат нож на пушката. Войникът дочака лодката да приближи и дигна ръка:

— Стой!

Весларят спря лодката. Брадатият изви очите си нагоре:

— Тебе что?

Войникът мълчаливо обходи с очи малкия плавателен съд. Нищо подозрително нямаше. Трима рибари излизат в морето. Оня с червената брада е липованец от езерното село. Позната физиономия. Голямо буре мъкнат. Ще шарят много дни в морето.

— Минавай! — извика войникът.

Весларят удари лопатите и лодката се плъзна под моста към пристанището. В тихите води на залива лодкарите заобиколиха един висок товарен параход с ръждива броня, с почернял олющен комин. Той беше засенчил половината пристанище. Нито един от моряците, които се лутаха върху корабната палуба, не удостои с прощален поглед мъничката черупка, напираща към изхода на пристанището. Само старият Кобург, замръзнал с острата си брадичка в зеленясалия бронзов медальон, сякаш проследи лодкарите със змийски очи. Лодката взе курс към високия каменлив бряг на Галата. Дълго се люшка по вълните нагоре-надолу, докато най-сетне бордът ѝ се чукна лекичко върху един голям крайбрежен камък. Казакът стана прав и се протегна. Разкърши рамене. Лодкарят, който стоеше на кормилото, се озърна наоколо, доближи пръстите до устните си и свирна два пъти. Тогава изневиделица измежду камъните се надигнаха трима брадати мъже с меки шапки, с пътни чанти в ръцете, с горни палта, преметнати през лактите. Един след друг пътниците наскачаха в лодката, залюляха я и насядаха кой където намери място.

— Готово! — рече последният, прескочи напречната дъска, седна до казака и потърси с очи някого горе върху зеления гребен на стръмния бряг. Размаха ръка за прощален поздрав и се обърна към другарите си:

— Кольо Пенев. Виждате ли го? Най-горе върху белия камък? Довиждане, Кольо!

Лодкарите удариха дружно лопатите. Водата покрай брега беше тиха и прозрачна. През жълтозелените петна от мазут се виждаха ята сребърни рибки. Лодката се отдалечи от безлюдния бряг и потъна в голямото море. Един от пътниците — очилат и сух, строен, представителен мъж — се понадигна, сне шапката си и я размаха:

— На кого махаш, Христо?

— Прощавам се с родината. С Никола Пенев се прощавам. Българийо мила. . .

Вълните изведнъж станаха големи, грабнаха лодката и я помъкнаха навътре, сякаш бяха я закукили. Почнаха да я подхвърлят, наклониха я наляво, помъчиха се да я обърнат, но опитните ръце на лодкарите не я даваха. Тогава една ядосана вълна я блъсна назад, като че й заповяда да се върне по-скоро там, откъдето е тръгнала — в тихото пристанище, — но лодката упорито си пробиваше път и навлизаше все по-дълбоко в безкрайната водна стихия. По небето се носеха тежки оловни дъждовни облаци. Целият кръгозор имаше оловнозелен цвят, като водата. Назад градът почна да бледнее. Потъмняха неговите бели грамади от къщи, градините. Но ето че на север между облаците като скъпоценно зърно припламна вечерницата. Оня, който беше седнал до казака, побутна леко с ръка другаря си:

— Георге, погледни!

И той дигна ръка към звездата.

Очите на всички се обърнаха към небесното светило. Сухият мъж нетърпеливо се изправи.

— Това е съветската звезда. Нашият водач! — извика той. — Лодкари, карайте към звездата!

Лодкарят Андрей го подръпна за ръкава:

— Седни, защото ще обърнеш лодката.

Звездата примигна няколко пъти и се загуби. Оловното небе се обърка с водата. Вечерта погълна куршумените кули, царската градина с алеите, статуите и лозята на близкия Евксиноград. Запръска дъжд. Пътниците наметнаха горните си палта. Лодкарите разгънаха платното, метнаха го върху лодката и направиха «гроб».

— Георге, ти си най-отзад, я надигни платното и виж иде ли втората лодка!

— Иде — отвърна къдрокосият, понадигна се и сложи ръка над челото си, — като патица се люшка върху гребените на вълните. Големи вълни!

— Позадръжте лодката, докато ни настигнат другарите — обърна се първият към лодкарите.

Мракът покриваше всичко и само светлината на шабленския фар се бореше юнашки с нощния мрак,

когато втората лодка настигна първата и се изравниха.

— На добър час, другари! — извика познат глас от втората лодка.

— Докторе, ти ли си бе? Елате още по-насам! — отметна платното и показа главата си водачът на първата лодка. — Още по-близо! Така. Според мене най-добре ще бъде Христо да се прехвърли при вас, а Боев да дойде в нашата лодка. Приемате ли?

— Може! — отвърна оня, когото нарекоха доктор. — Ела, Христо, при нас. Скачай! А ти, Боев, мини сега при бай Василя и при Георги. Така. Само че няма да се делим. Чувате ли? Заедно ще вървим.

— Дадено! — отговори водачът на първата лодка и подаде ръка на пъргавия Боев да прескочи при него.

Разместиха се, скриха се под платното и навлязоха в черноморската нощ.

Кои са тия петима млади мъже, безстрашно заплавали към примамната светлинка на вечерницата, дето припламна и пак изчезна в облаците? — Петима български комунисти нелегално пътуват към съветската земя. Те бързат да заварят откриването на Втория конгрес на Комунистическия интернационал. Георги Димитров, Васил Коларов, Христо Кабакчиев и доктор Никола Максимов са делегати на Българската комунистическа партия. Студентът Христо Боев е секретар на делегацията. Вторият конгрес ще заседава в столицата на свободните съветски социалистически републики. Там ще се съберат за втори път водачите на световния пролетариат.

Но защо българските депутати не са се качили на някой голям черноморски параход с удобни и светли каюти, с трапезария, плетени столове и снежнобели легла? Рейсовите параходи вземат пътя от Варна до Одеса за едно денонощие. А през Румъния на север до руската граница и по-нататък има железопътна линия. Защото са пресечени всичките законни пътища за комунистите. През тая тежка година за младия Съветски съюз английски и французки броненос-

ци браздяха черноморската шир. Те не позволяваха птичка да прехвръкне през това море, макар че беше много далеч от границите на техните държави. Водеха разговори — спомня си по-късно Васил Коларов — само с дулата на бордовите оръдия. Червените войници настъпваха в равнините на Полша, ескадроните на Будьони препускаха към долината на Висла, а в Севастопол се беше загнездил заграбеният от белогвардейците руски държавен флот. «Военните черупки на балканските черноморски държави пазеха страните си от пренасянето на болшевишката зараза» — пише Коларов. Три кордона от кораби оръдия бяха завардили свободната черноморска стихия, но смелите рибари с мъничките си моторници и платноходки бяха вече пробили бронята на блокадата. Куриерите на комунистическите партии се промъкваха под цевите на самите оръдия.

Опасно дело е да пътуваш през 1920 година с такива нищожни лопатарски лодки, с каквито не са смеели да навлязат в морето нито финикийците, нито древните гърци. И вятърът да те блъска към каменливите брегове на Добруджа. Неотдавна през време на едно пътуване до съветския бряг в Черно море загина секретарят на Турската комунистическа партия. В черноморските вълни завърши дните си и гръцкият делегат, а в буреносното Северно море потънаха пратениците на Френдузката комунистическа партия. Скъпи, незабравими жертви. Апостоли на свободата.

Никола Пенев замина от столицата за Варна да подготви нелегалното пътуване на българските делегати. Намери лодката, натъкми хляба, кашкавала, луканките и десетина бутилки с ракия и коняк за лодкарите, уговори деня на тръгването и прати телеграма до София. Кабакчиев и доктор Максимов пристигнаха с влака през Тракия, а Димитров, Коларов и Боев минаха с бързия през Горна Оряховица. Преди да потеглят вечерта, Димитров и Коларов отидоха в Народното събрание, подписаха се в депутатската присъствена книга и се измъкнаха,

Пенев ги посрещна сутринта на варненската гара и ги отведе към тръстиките на изумрудното тихо езеро. На едно потайно място намериха и другите двама делегати, вече пристигнали и готови за път. Денят беше прохладен, облачен. Вятърът клатеше крайбрежните тръстики, морските вълни блъскаха вълнолома, бели бисерни гребени прескачаха стената. Седнаха на пясъка. Димитров постла горното си палто, легна на гръб и се загледа към облаците.

— Докога ще чакаме, докторе? — обърна се той към доктор Максимов.

— Докато Кольо каже, че пътят на лодките е свободен.

— Къде са тия лодки, искам да ги видя — стана Коларов, спусна се към брега и нагази златистия пясък. Стигна до лодките, които се плакнеха в плитчината, разгледа ги, поклати глава и се върна.

— Е? — извърна очи към него Димитров.

— Най-обикновени лопатарски лодки. Черупки. Но ако вятърът духа към север, може да им се поставят платна.

— А лодкарите?

— Вътре са. Опънали се. Спят като заклани.

— Натаралянкали са се за кураж — обади се Христо Кабакчиев.

— Няма що, трябва да чакаме — рече Коларов и легна до Георги Димитров.

Поведоха разговор за стачката на транспортните работници, за парламентарните избори.

Денят премина бавно. Дрезгавият писък на чайките затихна. Далеко на запад, където се изгуби слънцето, небето поруменя като южна ябълка, шумът на морето се превърна в грохот. Ненадейно в тъмнината по пясъка се появи човек. Той се приближи предпазливо до лодките, разбута лодкарите, нещо зашепнаха, чу се трополене и изведнъж непознатият се върна тичешком пак по същия път, откъдето беше дошъл.

Пътниците за Съветския съюз се спогледаха озадачени.

— Какъв е този гостенин на лодкарите? — с тре-

вога попита Кабакчиев. — Навярно е някой агент на полицията. . .

— Не вярвам — отвърна Коларов, — Никола Пенев не стъпва на гнила дъска.

Никола Пенев пристигна в тръстиките при делегатите към полунощ.

— Хайде, ставайте! — рече той.

— Свободен ли е каналът? — попита Димитров.

— Не е. Ще нощуваме тук наблизо в къщурката на един партиен другар. Утре ще заминете.

В малката белосана къщурка накрай града, осветена само от един ръчен фенер, настана голямо вълнение, когато влязоха избраните мъже на Българската комунистическа партия. Домакинът с трепереши ръце им наля по чашка ракия, наряза им една краставица, а невестата му дълго постила и оправя двете сиромашки легла. Преди да заспят, делегатите обсъдиха всичко и решиха да не се качват от брега на езерото в лодките, а да идат на Галата и оттам да потеглят. Инак, когато минават покрай поста на канала, ще се намъкнат направо в ръцете на врага.

И ето ги сега, люлеят се в открито море, а наоколо — огромни вълни, дъжд и мрак. В окото ти да бръкне някой — няма да го видиш. Лодкарите опънаха двете платна на първата лодка. Втората пак изостана назад. Нейните слаби светлинки се давеха в морето: ту се появяваха като светулки, ту изчезваха отново в тъмнилото, докато най-сетне съвсем угаснаха. Грохотът на бурната нощ стана стихиен.

Капнали от умора, дълго чакане и напрежение, тримата пътници се загърнаха хубаво в балтоните си, дигнаха яките над шиите си, наместиха се един до друг в дъното на лодката и се унесоха. Тъй минаха час, два. Но ето че някой почна грозно да реве:

— Ставайте! Потъваме!

Коларов се стресна и се надигна седнал, но Димитров и Боев спяха дълбоко, упоени от могъщия шум на вълните. Те нищо не чуха.

— Какво има? — попита Коларов.

— Оня тутманик — почна да кръщи брадатият

лодкар — заспал и изтървал кормилото. Вятърът блъска и носи лодката не знам накъде. Платното се развързало. Ще се издавим! Ама че работа. . .

И той почна да ръга с лопатата заспалия кормчия.

— Главата ще ти счупя, ей, Гриша! Събуди се!

Заспалият се размърда.

— Добре де. . . буден съм — отговори той и се прозя сънено.

— По-скоро дръж платното! Вържи го!

— Де го туй платно? — зашари Гришата с две ръце в тъмнината.

Когато платното отново заплющя, здраво завързано над главата му, Коларов пак се отпусна на дъното и сложи глава върху рамото на Димитров.

«Насмукал се е тоя брат — помисли си той. — Пенев си нямал друга работа, ами напълнил лодката с бутилки. И вчера лодкарите бяха пияни. Заспал нашенецът и изтървал кормилото. Добре, че оня с червената брада се държи. А Георги и Боев спят — нищо не чуват. Здрав сън имат. Как бучи морето, сякаш се събарят светове. . .»

Кормчията почна да пипа в тъмното и да ломоти:

— Бурето, къде се дяна туй буре?

— Защо ти е? — прозвуча гласът на липованеца.

— Умирам за вода.

— Ей го там, зад гърба ми. Пий!

Кормчията прескочи заспалите пътници, набара бурето, наведе се, завъртя канелката и подложи гърлото си под нея. Насмука се хубаво, стана, олюля се и се върна пак на мястото си, като забрави канелката отворена. Водата почна да шурти. Напълни дъното на лодката. Подмокри дрехите на заспалите пътници, но те не я усетиха.

Когато се събудиха, бурята беше притихнала, но вълните се надигаха като високи хълмове и слънцето златеше разпенените им гребени. Милиони зайчета се гонеха в далечината. Бурето се клатушкаше празно назад-напред.

— Къде е водата за пиене? — попита Коларов и

почна да изцежда в морето мокрия ръкав на балтона си.

— Тя. . . водата — измъпка кормчията — изтекла нощес. . .

— Изтекла? Какво ще правим без вода? — изправи се Георги Димитров и гласът му гневно затрепера, но като видя, че лодкарят се е уплашил здравата, добави по-меко: — Колко дни имаме до Одеса?

— До Одеса прави — започна Андрей казакът — три дни и три нощи път, ако вятърът не духа насреща и ако не изпукаме от жажда.

— Тука в дамаджаната има малко вода — рече Христо Боев, надигна преполовената дамаджана и я разклати.

— Тя ще ни бъде неприкосновен запас. А докторът и Христо Кабакчиев се загубиха в нощта — замислено впери очи по необозримата морска шир Васил Коларов. — Мене ме тревожи този вятър. Той блъска лодката навътре в морето. Никакъв бряг не виждам. Кажете: какво може да се е случило с другата лодка?

— Нищо — отвърна кормчията.

— Как нищо?

— Познавам ги ония лодкари от другата лодка. Те падат малко нещо страхливи. Щом са видели снощи каква буря се надига — обърнали са лодката назад, към варненския бряг.

— А пътниците?

— Ще тръгнат днес. Времето сега е тъкмо за път.

Една голяма вълна подхвана лодката, полека я измъкна на плещите си до самия гребен и я събори надолу. Така я наклони, че още миг, и пътниците щяха да се намерят във водата.

— Лопатите! — извика казакът.

Лопатарите загребаха енергично и насочиха лодката пряко срещу вълните.

Димитров се загледа далеко на изток, видя огненото кълбо на слънцето, което се показа окъпано, сякаш го бяха родили вълните, протегна ръка, нагреба вода с шепа, намокри си челото и рече:

— Аз, Василе, обичам такова море, с грохот и големи вълни. Бурята е моята стихия. Не съм роден да живея затворен в една стая. Спокойният и тих живот не е за мене. . . А онова там какво е? Един комин бълва пушек. Наляво от нас минава параход.

Всички впиха очи към близкия параход, който час по час израстваше и потъваше зад хълмовете на вълните.

— Спрете лодката! — с повелителен глас извика Коларов. — Ако са врангеловци — с нас е свършено!

Лодката се притаи между две вълни като уплашена птичка, подгонена от хищник, но не можа да се задържи дълго време на затуленото място. Зададе се шумна разпенена вълна, грабна лодката, издигна я високо и сякаш забоботи предателски:

«Ето я лодката, която се беше укрила! Ето я!»

Но параходът пореше вълните и отминаваше бързо на юг. Тъкмо в оня миг, когато разтревожените пътници сметнаха, че опасността е минала, големият параход започна да намалява бързия си ход, коминът му се заклати, обкованата му с желязо броня потрепера и той спря.

— Видяха ни! — изправи се Боев. — Капитанът е насочил далекогледа си към нас.

Георги Димитров го хвана за ръката:

— Седни, Христо! Спокойствие. Все едно, че сме рибари, които са се откъснали от брега и нямат нужда от тяхната помощ. Щом разберат, че не искаме помощ от тях — ще отминат. Така ли е, Андрей? — обърна се той към казака.

— Правилно. Не викаме ли, ще си идат — поклати глава липованецът.

И наистина параходът отново забоботи и продължи своя път. Неговият корпус почна да намалява и запраши по посока на Цариград. Лодкарите пак загребаха. Пътниците разгънаха пакетите с храната, която беше накупил Пенев от варненските колбасари, похапнаха, поканиха и лодкарите. От дамаджаната сръбнаха само по две глътки. Юлското слънце се вдиг-

на високо и напече. Димитров се съблече и рече на младия лодкар Гриша, който се задъхваще:

— Дай на мене лопатите!

— Но ти не можеш да гребеш.

— Кой ти каза, че не мога, дай, дай!

Лодкарят се отмести. Димитров, който беше следил с наблюдателно око как весларят се бори и побеждава вълните, бързо навлезе в гребането. Зачерви се. Очите му светнаха възбудено. По челото му избиха капки пот. С увлечение и млада сила той нападаше вълните, които идеха една след друга — без начало и край.

— Ти, другарю Димитров, трябва да си врял и кипял в нашия занаят — му рече Гришата.

— За първи път хващам лопата. Моите пръсти са навикнали да стискат само мъничката металическа буква и перодръжката. Преди години аз бях словослагател. Печатарската работа е тежка. Гребането е друго нещо. Хубаво се разкърших.

Цял ден мъничкият плавателен съд възлиза по вълните и пада надолу с носа в дълбеите между тях. Стихията си играеше с лодката като с отбрулен лист. Пътниците напрегнато обхождаха с очи водната пустиня. Завареният път беше безлюден. Никъде не се виждаше дим от комин, нито се белееше лодкарско платно. Надвечер старият казак натъпка лулата си с тютюн, засмука и рече:

— Почна да затихва. До първи петли вълнението ще спре.

Мълчаливо вечеряха. Едвам преглъщаха, защото жаждата беше започнала да ги мъчи. Морето потъмня. Повторно се загърнаха в балтоните си и се наместиха гръб до гръб. Но ето че там, където небето още продължаваше да пламти, леко зачервено от залеза, изневиделица сякаш върху екран израсна мрачният силует на един огромен военен параход.

— Крайцер! — отсечено рече Коларов.

— Ето я блокадата срещу Съветския съюз! Чувате ли моторите му — барабанят! Ние трябва да се отстраним веднага, за да не връхлети отгоре ни това

чудовище! — стана Димитров и грабна енергично лопатите.

В същия миг блесна светлината на един мощен прожектор и почна да опипва потъмнелите вълни. Лодката се гмурна надолу. Гребенът на една висока вълна я закри майчински от дебнещите очи на морските насилници, дошли тук от водите на Ламанш да угасят пламъците на революцията, която превръщаше на пепел стария свят на помешчиците, на романовците, на робските вериги. Светлината на прожектора изведнъж угасна и нашите пътници, които очакваха най-лошото, стиснали юмруци и прехапали устни, се намериха отново в мрачината. С облекчение си поеха дъх.

— И този път отървахме кожата, Василе. Тия, ако ни хванат, няма да ни простят. Те са акулите на капитализма. Добре, че лодката ни е мъничка — говореше Димитров и продължаваше да гребе. — Всяко зло за добро.

— Отвсякъде ни дебнат враждебни сили. Дайте още надясно, защото бученето на мотора се засилва. Крайцерът сякаш наближава — подкани Коларов лодкарите.

Черното чудовище премина на двадесетина метра от лодката. Машините му пореха с гръмовит рев морската гръд. Нито една светлинка. Като че върху палубата нямаше жива душа. Но очите на пиратите шареха в нощта. Когато барабанният грохот се отдалечи и заглъхна, пътниците в лодката отново се наместиха за сън. Коларов поръча на лодкарите:

— Слушайте, другари, да се разберем. Тая нощ — никакво пиене. Поради вашето пиене изтървахме водата. Стъпим ли на съветска земя — ще се почерпим. Дръжте здраво, защото и вашият, и нашият живот е в ръцете ви.

Тримата заспаха, сгушени един до друг. Месечината се гмуркаше във водата. Тя беше нарисувала една трептяща златна пътека до дълбочината на нощта.

Единият лодкар предпазливо прескочи през заспалите и седна до кормчията. Зашепна:

— Ти, Гриша, да не се изхлузиш пак през нощта и да изтървеш кормилото. Големи хора караме. Видя ли ги какви са? Една лоша дума не казаха, макар че ги оставихме без вода. Имат си уважението към такива като нас.

— Ами, имат.

— Как «ами»? Други, ако бяха на мястото им, главите ни щяха да счупят за тази вода. Ти само ги послушай как приказват — отдалеч ти става ясно, че не са какви да е хора. Отиват да вършат хубава работа, но не казват каква. Мене ми е драго, че и ние помагаме с лопатите.

— На мене пък не ми е драго.

— Защо?

— Защото старикът — и той посочи с глава към заспалия липованец — пресуши одеве последната бутилка и сега спи като праведник.

— Има право човекът, лодката е негова.

— Че какво. Бутилките бяха общи. Изхвърли ги от лодката — да не ги гледам празни. Не, чакай! Утре ние ще минем край Жириловка. Я да се отбием там. Ще да се видим с нашенците, ще да напълним бурето с вода, а пък дамаджаната — с парцуца. Много ми е сладка румънската парцуца. Повече ми се услажда от млякото. Празните шишета ще ги оставя на Гаината. Ще изкараме за тях една черпня.

— А бе ти взе ли оня ден фитографиите? — досети се изведнъж първият лодкар.

— Зех ги.

— Хеле, а. Моята на два пъти ми иска картички: извади се на портрет и ми го проводи да те видя какъв си станал. Ако утре се изтърсим в Жириловка, тя ще си умре от смях, като ме види такъв небръснат. Вълнясал съм като някой поп. Но фитографът ме е издокарал.

— Ами ако ни пипнат? Ние сме избягали войници. Военен съд ни чака, хей! Не забравяй.

Другият млъкна. Дълго гледа наляво, където

сега сладко бе заспала Добруджанската равнина, селата ѝ, сгушени в долищата, избуялите чифликчийски ниви. Замислено поклати глава:

— Може и да ни пипнат. По-добре да не се отбиваме. Ще наближим брега и виж, че сме срещнали някого от нашенците. Барем вода ще вземем и ще научим новини. Дали са живи и здрави нашите. Нищо не ми пишат. А пък старите хора лесно мрат. Аз туй съм го забелязал.

— И аз — поклати глава Гришата. — Значи, утре покрай Жириловка. Тъй съм съгласен. Ще минем съвсем близо. Искам да видя какво са посели нашите в нивата, дето е на самия бряг: жито или мамули. Ти какво мислиш?

— Аз ли? Да знаеш как ми се спиии! — прозя се другарят му, без да го слуша.

— Изкарай един сън — предложи му Гришата.

— А ти?

— Сега плаването е лесно. Нощта е тиха. Лодката върви сама.

Съненият лодкар се търколи на дъното и додето сложи глава върху коляното на Боев, захърка.

На втората сутрин морето беше гладко като полирана мраморна плоча. Някъде в далечината на запад сребреше брегът на Северна Добруджа, напръскан с мастиленозелени петна: дъбовите гори.

— Виждам един град. Едвам се мержелее. Какъв е този град? Къде се намираме? — попита Коларов, като раздвижи ръцете си, пое свеж въздух и отметна палтото си.

— Кюстенджа! — отвърна кормчията. — Наляво, вън от града, върху самия бряг е комарджийницата, но тя не се вижда. Там румънските чокои и българските чифликчии изсипват торби със злато.

— Злато, което грабят от джобовете на селяните — обади се Димитров.

— Георге, буден ли си? Знаеш ли какво мисля? — обърна се към него Коларов. — Защо да не минем покрай самото устие на Дунава?

— Какво ще правим там?

— Ще напълним бурето с речна, сладка вода. От дунавската струя, която навлиза в морето, ще нагребем. По-добре речна вода, отколкото никаква.

— Може — рече Димитров и протегна ръка към водата. — А сега предлагам да се изкъпем. Водата е топличка. Цял ден ще бъдем бодри. Хайде, Христо, съблечай се!

Лодкарите спряха лодката. Тримата пътници се разсъблякоха и се хвърлиха смело в морето. Под краката им нямаше помен от дъно или пясък, но те не се бояха, защото знаеха да плуват.

— А вие, другари? — подкани Димитров лодкарите. — Хайде!

— Тц! — поклати глава казакът. — Ние сме къпани.

— Нас дъждовете ни къпят — засмя се Гришата и сложи шъпа на устните си.

През този ден лодката с опънати платна се носеше все по̀ на север, далеко от брега. Но наместо към устието на Дунава двамата добруджанци я бяха насочили натам, където се е загнездило тяхното липованско селце Жириловка.

На третата сутрин силен крясък на чайки разбуди делегатите на Втория конгрес на Комунистическия интернационал. Те потъркаха очи и ги вперихa към скалите и пясъците на близкия бряг.

— Тъдява трябва да е устието на Дунава — сложи ръка над очите си Коларов, — но аз не виждам никаква следа от река.

— А, устието е още далеко. Къде е устието — махна с ръка кормчията.

— Но що щем толкова близо до брега? Не е разумно да се навираме в очите на румънските крайбрежни власти — поклати глава Димитров.

— Всъщност къде се намираме? — викна Коларов. — Според вчерашните пресмятания тая сутрин ние трябваше да наближим дунавските ръкави. Къде сме, Андрей? Отговаряй!

— Тук е Жириловка — отговори кормчията.

— Каква Жириловка?

— Нашето село. Ей го там до канала «Свети Георги». Ние с оня приятел сме от туй село. Не сме виждали нашенски човек, откак дизинтирахме от румънската армия, затуй рекохме да понаближим. Имаме си и момичета, които ни чакат — наивно започна да разправя кормчията.

— А бе, другари, не разбирате ли, че ще ни погубите? Какво е това неразумно своеволие? Да не смятате, че сме тръгнали на сватба? — гневно викна Димитров.

— Не бой се, другарю Димитров. Ние тук няма да годинясваме. Щом срещнем някого от нашенците — ще му предадем, каквото имаме за даване, и ще го накараме да налее бурето ни с прясна вода. Ние главно за водата. Няма да слизаме на брега. Нашенците са хора услужливи.

— Вие на своя глава нямате право нищо да вършите. Така сме се договорили. Него ще слушате — и Димитров показа с пръст Коларов. — Тук, на лодката, той командува.

— Обръщай към устието! — с твърд глас, който не търпи възражение, заповяда Коларов.

— Почакайте поне да видим оная лодка, която иде откъм брега. Няма нищо опасно, защото я разбрах, че е рибарска. Май че ще излезе нашенска. Калпакът на лодкаря с черната брада ме съмнява. . . Ами че този лодкар е мой чичо бе! На баща ми брат. Чичооо! Чичооо! — почна да вика кормчията. — Давай насам, насам! Я гледай ти какъв късмет, чичо иде! — със светнали от радост очи заговори кормчията Григори.

Жириловският рибар боязливо и неохотно насочи лодката си към нашите пътници и като позна своите земляци, прехапа устни.

— Вие що щете тук?

— Плуваме из Черното море! — усмихна се Григори.

— Плувате. Търсите си белята. Ами ако ви пипнат? Румънските жандари обърнаха селото, претършуваха всички тавани, мазета и плевни за вас, а вие

шарите покрай брега. Бягайте, откъдето сте дошли, защото знаете ли какво ви чака?

— Какво може да ни чака? — почеса ухото си Григори.

— Железа на ръцете и краката! — разтърси брадата си жириловчанинът. — Тъмница! Това ви чака!

— Бре — рече кормчията, — ами вода да имаш?

— Имам в бъкела, но колко е тя.

— Колкото е, дай ни я, че закъсахме. Умираме от жажда.

Жириловчанинът подаде дървения бъкел, стегнат с железни обръчи. Григори преля водата в дамаджаната и върна бъкела.

— Носи, като е тъй, много здраве на нашите. Кажи им, че сме отлично — плуваме. Никой не може да ни спре. А тук има две картички. Дай ги на сестричката. Тя си знае на кого да ги предаде. Прощавай, чичо!

— На добър ви час! — дигна ръка и сне калпака си жириловчанинът, загледан към необикновените хора в лодката.

Много му се искаше да попита като какви може да бъдат тия брадати големци, но не посмя.

— Сега навътре в морето! Давай! — провикна се Коларов.

— Навътре значи на югоизток — опита се да възрази единият лодкар.

— Като се отдалечим от брега, ще поемем пак на север. Това е!

Лодкарите мълчаливо загребаха. Много пъти се извръщаха назад и жадно поглъщаха с очи родното село, познатите скали и пясъци, сламените покриви, утринния димец от комините. Сърцата им се изпълниха с тъга и копнеж за родното място. Жириловка полека-лека се изгуби в утринната омара. Когато навлязоха на пет-шест километра в морето, лодката кривна наляво и се плъзна с опънато платно към устието на голямата река. Наоколо беше тихо и спокойно. Откъм добруджанския бряг долитаха бели

чайки и карабатаци с черни крила като на гарваните, с писък докосваха водата и чезнеха в синята безбрежност. Слънцето възлизаше нагоре. Но ето че там, където дунавските ръкави изливат мътната си вода в морето, се появи стълбец синкав дим. На небосклона се очерта мъничък кораб като детска играчка.

— Румънски стражеви кораб! — широко разтвори очи лодкарят Григори и изтърва лопатите.

— Сега я оцапахме! — хвана червената си брада казакът и почна да я скубе.

— Защо спираш? Греби или дай на мене. Ние трябва да се изплъзнем от очите на капитана — изправи се Димитров и посегна да вземе лопатите от ръцете на Григори.

— Ами — поклати глава безнадеждно лодкарят, — ще се изплъзнем. Свършено е. Заловени сме. Той вече пое към нас.

Горчива усмивка трепна върху устните му. И двете му ръце затрепераха. Другите двама лодкари си глътнаха езиците.

Димитров и Коларов се спогледаха.

— Трябва да очистим лодката! — тихо проговори Димитров и прокара ръка по челото си.

— Има ли в книжата ни нещо, което може да ни изложи? — попита Коларов.

— У мене — отговори Димитров — е пълномощното за конгреса. Нося и доклад за синдикалното движение в България. Ти, Христо?

— Нищо нямам — отвърна Боев и почна да се опипва.

— Все пак трябва внимателно да претърсим джобовете си. И вие, другари! — обърна се Коларов към лодкарите. — Да нямате нещо потулено в лодката?

Лодкарите почнаха да мънкат:

— Ние, значи, като тръгнахме, тогава де, през първата нощ. . . нали вашият човек донесе бутилките. . .

— Няма време за усукване. Казвай бързо какво има в лодката! — стрелна го с очи Димитров.

Лодкарят не можа да издържи погледа му. Почна да мига:

— Има. . . една бомба.

— Бомба? Каква бомба?

— Динамитна.

— Веднага я хвърли в морето!

Лодкарят измъкна бомбата изпод една дъска на дъното на лодката и я пусна във водата.

— Друго? — попита Коларов.

— Има и друго — отговори Григори, без да посмее да го погледне.

— Какво?

— Още една бомба.

— А бе вие сте превърнали лодката на погреб — викна Коларов.

Григори се наведе и почна да рови в предния кът на лодката. Измъкна един изпомачкан и наквасен куфар, превързан с връв.

— Кой ти го даде? — се наклони Коларов над главата му.

— Оня, дето идва през нощта в тръстиката. . . Паланков. Примоли се човекът. . . Отивате, казва, в Одеса, вземете този куфар, няма да ви тегне. И ние го взехме.

— Значи, оня, дето се навърташе около лодките в тъмнината, е бил Паланков! — рече Коларов и посегна към куфара.

И Коларов, и Димитров познаваха добре тая личност. В началото на революцията той беше прекарал в Съветския съюз, сетне се беше прехвърлил в България. Тъмен тип. Никой не го знаеше на кой господ слугува.

— Да го хвърля ли? — попита лодкарят, който все още стискаше куфара.

— Не! — отвърна Коларов. — Дай го на мене! От парахода ни наблюдават.

Клекна в лодката. Опита се да отвори куфара, но той беше заключен здраво.

— Строши му заключалката! Бързо!

Григори измъкна ножа си, строши металната заключалка и отвори куфара. Пред очите на пътниците блесна една цев, направена от ламарина като калмукан за прежда, споена с калай.

Коларов пое цевта, разгледа я и рече тихо на Димитров:

— Шпионско писмо. Хубаво ни е наредил Паланков. Дай ножа!

Пое ножа от ръцете на лодкаря, трескаво проби една дупка в цевта и я пусна в зелената вода. Калмуканът проблесна като риба и изчезна към дъното.

— Още?

Димитров извади от куфара един плик. Разтвори го и зашари с очи по листовете, изписани на пишеща машина.

— Това какво е?

— Шпионски сведения за разположението на румънската войска в Добруджа.

Коларов, пребледнял от възмущение, пое листовете, накъса ги на ситни парчета и ги пръсна в морето.

— Вие сте сложили змия усойница в пазвата си! — стрелна той с очи лодкарите.

Румънският параход наближаваше под пълна пара.

— Никой да не мърда! Всички да стоят на местата си, за да не будим подозрение! — рече Димитров. — Боев, разрови останалите книжа в куфара!

Боев се наведе.

— Има вестници.

— Какви?

— Български, французки. . .

В този миг параходът с грохот мина край лодката. Вълнението я залюля. Разпенената вода, която се надигна откъм десния му борд, поръси пътниците със солени капки. От капитанския мост се чу висока команда на руски език:

— Снимай паруса!

— Спуснете платната! — поръча Димитров на

лодкарите и те бързо почнаха да развързват въжетата.

— Военна канонерка — рече Коларов.

От канонерката спуснаха подемната стълба.

— Свърши се нашето морско пътуване, Василе! — рече Димитров, усмихна се с горчиво съжаление и първи се изкачи по стълбата към корабната палуба. Подире му тръгнаха и другите.

Румънските моряци закукиха лодката и я изтеглиха на палубата.

Претърсиха пътниците, лодкарите. Взеха им книжата, портфейлите. Разровиха куфарите, но вътре не намериха нищо подозрително.

Лейтенантът, който извършваше обиска, ритна с лъскавия си ботуш разтворения куфар на Паланков. Щом зърна вестниците, той се наведе и почна да ги рови. Димитров и Коларов гледаха неспокойно движението на ръцете му, грижливо нагънатите вестници. Ами ако между вестниците има още «нещо». Но, слава богу, нямаше нищо друго, само вестници. Делегатите на Българската комунистическа партия се спогледаха и въздъхнаха с облекчение. Капитанът на канонерката се залови да прави опис на намерените вещи. Старателно записваше всяка дреболия, но щом стигна до парите, дигна очи към Коларов:

— Може ли да не ги записваме?

— Напротив, ние настояваме всичко да бъде точно описано! — натъртено изговори Коларов и капитанът неохотно почна да описва чуждестранната валута, която можеше да влезе в джоба му.

Лодкарите откараха долу в трюма, а делегатите останаха на палубата. До тях се изправиха войници с пушки. Поставиха ги под арест. Канонерката зацепи водите назад към Кюстенджа. Облакътен върху борда на кораба, един офицер често извиваше глава и наблюдаваше брадатите пленници. Той вече беше разбрал от книжата им кои са и къде отиват. Щом срещна погледа на Димитров, офицерът кимна с глава и доближи леко ръка до челото си. Поздрави арестуваните.

— Навярно е съчувственик на болшевиките — рече Димитров, след като отвърна на поздрава му.

Канонерката летеше покрай брега на равна Добруджа. Виждаха се добруджански села, рибарски лодки, развълнувани житни ниви, почнали вече да русеят, и тъмнозелени царевици. По крайбрежните камъни бяха накацали карабатаци с изправени нагоре глави. Те седяха мълчаливи, важни, замислени, загледани към морето, сякаш чакаха далечни закъснели гости.

Часовете минаваха. Пладне. От готварницата идеше дъх на топло ядене.

— Взеха ни и храната, а ние огладняхме — рече Димитров. — Христо, обърни си гърба към готварницата. . .

— Аз съм повече жаден, отколкото гладен — отвърна Боев.

Но ето че след малко при арестуваните се изправи един моряк с цял пшеничен хляб. Подаде го на Коларов и му обясни със знаци и на румънски, че го изпраща оня офицер, дето се беше облакътил на борда.

Гладните пътници, преди да разчупят хляба и да си го поделят братски, поискаха вода. Същият моряк им донесе една кълбеста стъкленица — пълна догоре.

В Кюстенджа канонерката пристигна късно вечерта. Войници с набучени ножове подкараха шестимата черноморски пътници по улиците на града, покрай светналите витрини на магазините, покрай локалите и кафенетата, покрай черния паметник на Овидий, заточен в тоя край от римския император Август през осмата година на нашата ера. Отведоха ги в едно караулно помещение. Но щом изнурените българи се отпуснаха на голия под, тъй като наровете бяха заети от войници, и задрямаха без вечеря, пристигна заповед да ги откарат в карцерите на кюстенджанските казарми. Отведоха ги сънени. Натикаха мълчаливо Коларов и Димитров в първия карцер. Двамата водачи на българските работници хлътнаха в една циментова яма — два метра дълга, метър широка, тъмна задушна и зловеща.

— Това е. . . това е. . . същински гроб! — рече Коларов, след като опипа в мрака студените стени на карцера. — Ние сме погребани. Аз, Георге, се задушавам. Не мога! Не мога!

Димитров кипна, извърна се назад, набута вратата и почна да удря силно с юмруци.

Часовият отвън щракна ключа. Отвори. В зловещия карцер нахлу светлина и въздух. Затворените изскочиха навън. Войникът, слисан, загледа по-пълния, който продължаваше да повтаря «не мога», и, види се, разбра, извърна се и затрополи с подкованите си ботуши. Отиде да съобщи някому. След малко пристигна с караулния началник, който крачеше изпъчен, бос, навлякъл нечиста нощница.

— Какво има? — попита караулният на румънски с началнически тон, който никак не подхождаше на външния му вид.

— Задушавам се в този гроб! — дигна ръка Коларов и посочи карцера.

От съседната стая изскочиха двама мъже — момци добруджанци, които през деня бяха освободени от войнишката си служба и прекарваха в казармата последната си нощ. И двамата бяха по бели гащи. Те преведоха думите на Коларов и предложиха своята стая на арестуваните българи.

— Има място — викаха добруджанците.

— Ну са поти! — клатеше глава началникът, разкрачен и важен с нощницата си като библейски пророк.

— Какво казва той? — обърна се Димитров към момчетата и направи две крачки напред.

— Казва: не може! — отговориха и двамата.

— Не може ли? — извика гневно Димитров, изправи се срещу сънения караулен началник, измери го с очи от главата до петите и решително закрачи към стаята на добруджанците. — Как тъй да не може? Всички след мене!

Караулният разтвори безпомощно ръце.

— С такива упорити хора не можеш да излезеш

наглава — проломоти той и премести часовия пред вратите на добруджанците.

Посместиха се гостолюбивите момчета, сториха място, настаниха гостите и почнаха да ги разпитват откъде идат, накъде са тръгнали и защо са ги докарали в казармата. Коларов им разказа накъсо цялото премеждие.

— Хубава каша са забъркали вашите лодкари — проговори единият от момците, който беше отстъпил леглото си и си постилаше на пода оръфано войнишко одеяло.

— А как живеят работните хора в България? — обади се нечий развълнуван глас от тъмния кът на стаята.

— И там, другарю, е същото, както у вас. Богатите обират сиромашията, трупат имоти и пари, а царският камшик плющи по народния гръб — отговори Димитров и потърси с очи оня, който зададе въпроса.

— А комунистите? — пак се обади същият глас и в мрачината се надигна на колене един момък, източен и сух, със светнали очи.

— Ние сме на първата линия. Зимъс нашата комунистическа партия раздруса България с две големи стачки, насочени срещу реакционната политика на правителството и грабежите на българската буржоазия. Ние спряхме всичките влакове, автомобили, трамваите замръзнаха на релсите. Замълчаха морзовите апарати в пощите. Нямаше кой да приеме нито една телеграма, нито едно писмо. Правителството беше принудено да изпраща в провинцията разпоредбите си до окръжните управители със самолети. Мина стачката на транспортните работници. Преди да угаснат нейните последни въглени, избухна и масовата политическа стачка. В нея взеха участие всички чиновници — от началника до разсилния. Дори метачите на столичните улици захвърлиха метлите. Ние показахме на владетелската класа стоманения юмрук на организирания народ. . .

Синовете на Добруджа слушаха развълнувани тоя

черноок българин, който с една нищо и никаква лодка се е впуснал през бурните води на морето към земята на дяда Ивана. Такива хора като него и Коларов те не бяха виждали никога през живота си.

— Другарю Димитров — рече момъкът, който ловеше жадно всяка дума от устата му, — мога ли да попитам още нещо?

— Питай! — извърна се към него Димитров.

— Ще победят ли болшевиките? Май че много зле ги притиснаха отвсякъде.

— Ще победят! — твърдо прозвуча гласът на Димитров. — Първо, защото съветските хора се бият за правда и за свободен живот и, второ — той вдигна нагоре големия си пръст, — защото един велик мъж, най-големият човек на нашата епоха — Ленин, — развя знамето на революцията.

Додето Димитров разправяше на довчерашните войници за страната на изгряващия социализъм, Коларов пребърка джобовете си, намери едно празно листче, разгъна го, опря го на стената и почна да пише писмо до Централния комитет на Българската комунистическа партия. Като свърши, пак нагъна листчето и сложи надпис:

До господин Димитър Благоев
ул. Дебър № 31
София

— Другари — обърна се той към добруджанците, — ще ви моля, като излезете утре оттука, да изпратите това писмо в България. Сложете го в плик, препишете върху плика адреса и не забравяйте марка! Нашите хора трябва да узнаят къде сме и на какъв огън се печем.

— Дайте го на мене — протегна ръка сухият момък, пое листчето, внимателно го скъта в измачкания си войнишки бележник и го скри под възглавницата си.

— Ти какво работиш? — попита го Димитров.

— Аз ли? Ратай съм. Скитам от чифлик на чифлик. Ям горчив чорбаджийски хляб.

— Ще дойде ден, когато ратаите ще станат господари на чифлиците, и този ден не е далеч, другари! Помнете ми думите! А сега, лека нощ! Да поспим, защото утре не знаем какво ни чака — приключи разговора Георги Димитров и в голямата стая настъпи тишина. Чуваха се само бавните стъпки на часовия пред вратата.

На другия ден караулният, след като свали нощницата и препаса калъчката си, доби голяма смелост, изскочи навън, наруга войниците и заповяда да натикат веднага арестуваните българи в карцерите. Димитров и Боев влязоха в първия карцер. Постлаха върху цимента горните си палта, легнаха и плътно долепиха гърбовете си един до друг. До едно време разговаряха, сетне заспаха. Не разбраха кога свърши денят, кога мръкна и пак се съмва — в карцера беше вечна нощ. Коларов прекрачи прага на съседния карцер заедно с един циганин, който беше набутал отнякъде вълнено одеяло. Двамата хубаво се затоплиха.

След дълги и мъчителни часове ги изкараха от карцерите и ги преместиха в помещението, определено за затворници подофицери. Там за шестимата — делегати и лодкари — имаше само един дървен одър, но сравнен с циментовия под на карцерите, той изглеждаше като балдахин. Над одъра върху стената незнайна затворническа ръка беше написала с едри букви на румънски: «И тая беда ще мине!»

Като узна от лодкаря Григори съдържанието на надписа, Димитров рече:

— Авторът на тази поговорка съвсем не прилича на Данте, който над вратата на ада прочел: «Вие, които прекрачвате този праг, надежда всяка оставете!» Мъжествена ръка е шарила върху тази тъмничарска стена.

От прозореца се виждаше широк казармен двор. Навън гърмеше военна музика. Строени войници маршируваха назад-напред, въртяха се из двора и пееха. Димитров обходи с очи двора, казармената ограда, часовия пред вратата.

— Прозорецът — рече тихо той на Коларов — не е висок. Ние можем да се спуснем и да прехвърлим оградата. . . ако стане нужда.

Мина още един ден. От казармата ги преместиха в една мрачна каменна сграда — военния затвор. Вкараха и шестимата в едно подземие, наблъскано със затворници. Теснотия, спарен нечист въздух, животинска бърлога. Тъй като нямаше нито една гедя свободно място, някои от затворниците се бяха настанили под наровете и подаваха навън само главите си като лалугери. Щом чуха българска реч, затворниците се раздвижиха, наскачаха, заобиколиха новодошлите.

— Какви сте вие? — попита Димитров.

— Българи сме — отговори най-старият, който беше спуснал дълга пророческа брада и другите го наричаха дядо Стоян.

— Що щете тук?

— Изловиха ни в Силистра като мишоци и ни натикаха в дупката.

— Какво сте правили там?

— Събор правихме. От цяла Добруджа се бяхме насъбрали да решаваме.

— Какво?

— А че решихме да искаме старата граница, както я беше поставил дядо Иван, хубаво решихме. Но нали знаеш, каквото намислят мишките, котараците го развалят. Румънските жандари ни изловиха и ни окошариха. Сега чакаме да ни подберат.

— Къде ще ви карат?

— Къде ли — в солниците. Там гният ония, които искат право на този свят.

— Тебе не вярвам да те откарат, дядо Стояне? — потупа го по рамото Димитров.

— Мене ли? Мене най-напреж, защото, думат, брадата ми била царска, а главата ми — воденичарска. Нищо, където е народът, и аз съм там, не си оставям момчетата сами.

— На колко си години?

— Осемдесет и една подбрах. Ами вие защо стоите

прави? Мръднете бре, хора, да сторим място на тез наши братя българи! — подкани дядо Стоян своите.

Пристигна затворническият бръснар с машинка за стрижене и трикрако столче. Най-напред оръфа червената брада и прошарената коса на лодкаря Андрей, сетне зареди другите. Димитров стисна зъби и подложи буйната си кадрава коса.

Донесоха мамалига. Пльоснаха я върху една маса. Двама затворници се заловиха да я режат с конец: съсредоточено, точно, всекиму по равно.

Всеки ден измъкваха по няколко души от затворниците, поставяха железа на ръцете и нозете им и ги подкарваха към далечните солници — на каторжна работа. Силистренските съборяни оредяха. Една сутрин отмъкнаха и лодкарите. На прощаване липованецът обърса с ръкав очите си. Гришата хвана с двете си оковани ръце десницата на Георги Димитров:

— Простете ни, другарю Димитров, голямо зло ви докарахме.

— Няма нищо, момчето ми, горе главата! Хубаво е, когато човек разбере грешката си и никога не я повтаря — приятелски го изпроводи големият човек до вратата.

И дяда Стояна оковаха. Вързаха му с желязна верига набръчканите ръце, които близо един век бяха водили юнашка борба с жилавата добруджанска нива, и го повлякоха. Затворниците посрещнаха с гневен ропот насилието над беловласия селянин. Ръждивият звук на тежките вериги изпълни сърцата им с обида и отрова.

Затворникът Невенеску — румънски социалист, прибран в тъмницата за революционна пропаганда — пресрещна в коридора на военния затвор самия корпусен командир и го спря:

— Господин корпусен командир, какво правите?

Командирът, изненадан, го изгледа продължително в очите.

— Моля! — рече той.

— Вие сте заключили в една килия двама големи български комунисти.

— Прозорецът — рече тихо той на Коларов — не е висок. Ние можем да се спуснем и да прехвърлим оградата. . . ако стане нужда.

Мина още един ден. От казармата ги преместиха в една мрачна каменна сграда — военния затвор. Вкараха и шестимата в едно подземие, наблъскано със затворници. Теснотия, спарен нечист въздух, животинска бърлога. Тъй като нямаше нито една гедя свободно място, някои от затворниците се бяха настанили под наровете и подаваха навън само главите си като лалугери. Щом чуха българска реч, затворниците се раздвижиха, наскачаха, заобиколиха новодошлите.

— Какви сте вие? — попита Димитров.

— Българи сме — отговори най-старият, който беше спуснал дълга пророческа брада и другите го наричаха дядо Стоян.

— Що щете тук?

— Изловиха ни в Силистра като мишоци и ни натикаха в дупката.

— Какво сте правили там?

— Събор правихме. От цяла Добруджа се бяхме насъбрали да решаваме.

— Какво?

— А че решихме да искаме старата граница, както я беше поставил дядо Иван, хубаво решихме. Но нали знаеш, каквото намислят мишките, котараците го развалят. Румънските жандари ни изловиха и ни окошариха. Сега чакаме да ни подберат.

— Къде ще ви карат?

— Къде ли — в солниците. Там гният ония, които искат право на този свят.

— Тебе не вярвам да те откарат, дядо Стояне? — потупа го по рамото Димитров.

— Мене ли? Мене най-напреж, защото, думат, брадата ми била царска, а главата ми — воденичарска. Нищо, където е народът, и аз съм там, не си оставям момчетата сами.

— На колко си години?

— Осемдесет и една подбрах. Ами вие защо стоите

прави? Мръднете бре, хора, да сторим място на тез наши братя българи! — подкани дядо Стоян своите.

Пристигна затворническият бръснар с машинка за стрижене и трикрако столче. Най-напред оръфа червената брада и прошарената коса на лодкаря Андрей, сетне зареди другите. Димитров стисна зъби и подложи буйната си къдрава коса.

Донесоха мамалига. Пльоснаха я върху една маса. Двама затворници се заловиха да я режат с конец: съсредоточено, точно, всекиму по равно.

Всеки ден измъкваха по няколко души от затворниците, поставяха железа на ръцете и нозете им и ги подкарваха към далечните солници — на каторжна работа. Силистренските съборяни оредяха. Една сутрин отмъкнаха и лодкарите. На прощаване липованецът обърса с ръкав очите си. Гришата хвана с двете си оковани ръце десницата на Георги Димитров:

— Простете ни, другарю Димитров, голямо зло ви докарахме.

— Няма нищо, момчето ми, горе главата! Хубаво е, когато човек разбере грешката си и никога не я повтаря — приятелски го изпроводи големият човек до вратата.

И дяда Стояна оковаха. Вързаха му с желязна верига набръчканите ръце, които близо един век бяха водили юнашка борба с жилавата добруджанска нива, и го повлякоха. Затворниците посрещнаха с гневен ропот насилието над беловласия селянин. Ръждивият звук на тежките вериги изпълни сърцата им с обида и отрова.

Затворникът Невенеску — румънски социалист, прибран в тъмницата за революционна пропаганда — пресрещна в коридора на военния затвор самия корпусен командир и го спря:

— Господин корпусен командир, какво правите?

Командирът, изненадан, го изгледа продължително в очите.

— Моля! — рече той.

— Вие сте заключили в една килия двама големи български комунисти.

— И вие не одобрявате нашата постъпка, така ли? — иронично каза командирът.

— Възмутен съм! Знаете ли кои са те? Знаете ли, че са народни представители от българския парламент, водачи на работния народ, делегати на световния конгрес на Третия комунистически интернационал? Мислите ли, че никой няма да държи сметка, задето вашите органи вчера са ги натикали в карцерите?

— Заплашвате ли ме? — изръмжа корпусният командир.

— Не ви заплашвам, а предупреждавам. Тия хора нямат никаква вина пред румънските закони. Освободете ги!

Командирът махна с ръка и отмина. Влезе в кабинета си, натисна звънеца на бюрото и почна да крачи нетърпеливо назад-напред по мекия килим. Един млад офицер открехна вратата, влезе на пръсти и застана мирно:

— Заповядайте, господин корпусен командир!

— Разпореждам веднага да се преместят задържаните българи в по-чиста стая. Капитан Пападополу да снеме незабавно дознание и да ми докладва.

— Слушам, господин корпусен командир!

Адютантът удари крак, обърна се и изскочи от стаята.

След половин час Васил Коларов влезе в кабинета на военния следовател. Капитан Пападополу стана прав и се поклони, протегна ръка и попита:

— Parlez vous français?

— Oui, monsieur! — отвърна Коларов.

— Седнете, моля — покани го следователят и продължи разговора на френски, след като Коларов седна в креслото: — И аз бях наскоро в Русия — но изведнъж млъкна и не каза кой го е изпратил в страната на съветите и по каква работа. — Пушите ли?

Коларов взе една цигара от кутията на военния следовател и дълго я въртя между пръстите си.

— Позволете да ви попитам, господин Коларов — метна крак върху крак следователят и смукна с наслаждение цигарата си, — вие имате ли семейство?

— Да — отговори Коларов.

— Деца?

— И деца имам.

— Тогава, господине, как е възможно хора с такова видно обществено положение, особено вие — баща на малки деца, народен представител, известна личност, — да седнете в една рибарска черупка и да се упътите през морето към Русия? Ами че вие можехте да се издавите. Не помислихте ли за семейството си, за децата си, преди да стъпите в лодката?

Коларов отговори:

— Ние комунистите сме войници на нашата партия. Ние изпълняваме нейните заповеди. Да се откажем от пътуването, понеже е съпроводено с опасност за живота ни? Да не изпълним партийното решение? Дума да не става. Колкото се отнася до моето семейство, аз съм убеден, че ако се случи нещастие, нашата партия ще се погрижи за него.

Следователят остана така изумен от Коларовите думи, че не знаеше какво да каже. Той започна да изпитва дълбока почит към тия хора с мъжествена воля, които служат на едно велико дело и не се боят от черноморската стихия, когато отиват да изпълняват заповедта на своята партия. Почна да задава въпроси. Осведоми се за всички подробности около пътуването, прелисти доклада на Димитров за синдикалното движение, разгледа вестниците, измъкнати от куфара на Паланков, и след като стисна силно ръката на Коларов, почна да пише доклад до корпусния командир.

«. . .Горепосочените българи — заключи той — нямат вина пред законите на румънската държава и следва да бъдат освободени.»

Но господарите на тая чокойска страна, които бяха наблъскали затвора «Дофтана» с най-личните синове на румънския народ, а в солниците всеки ден изпращаха роби с вериги на ръцете, не мислеха като

добродушния капитан Пападополу. Военно-чокойската клика, пипнала веднаж в ръцете си такива видни комунисти, каквито са Димитров и Коларов, не смяташе да ги изтърве. Те трябва да бъдат провъзгласени за държавни престъпници на всяка цена.

В затвора пристигна важна птица от Букурещ: самият кралски военен прокурор майор Страт — едно охранено зъбато дворцово куче, — и седна на следователската маса да изкове обвинение срещу невинните български затворници. Отначало Страт се опита да скрие вълчите си зъби.

Изправиха Коларов пред него.

— Наредих да ви изпращат храна от офицерската трапезария — започна Страт, — няма защо да ми благодарите. И вестници ще ви носят, французки. Български нямаме. — Последните думи прокурорът изговори със съкрушен вид, сякаш липсата на български вестници е лично за него нещастие. — С голямо удоволствие научих, че вие сте пожелали да получите една румънска граматика, за да изучите нашия език. Ще я получите.

До кралския прокурор се беше наместил някакъв тип със сипаничаво лице, подпухнали зачервени очи и с бели ръкавици.

— Извинете, моля — сепна се прокурорът, — забравих да ви представя: господинът е префектът на Кюстенджа. И той се интересува от вашето дело.

Сипаничавият тип се поклони мълчаливо.

Прокурорът почна да рови в папката. Извади един червен напечатан лист.

— В книжата ви, господин Коларов, са намерени позиви с комунистическо съдържание. Можете ли ми каза какво е съдържанието на този позив?

Коларов пое винения лист и бързо го прочете.

— Едно обикновено съобщение за публично събрание на Варненската партийна комунистическа организация. Това не е никакъв позив.

— А това? — ехидно подаде префектът втори напечатан лист.

Васил Коларов с недоумение зачете едно възвание на някакъв «Добруджански революционен комитет».

Стъписа се и разтвори ръце.

— Такива документи са намерени между вашите книжа — изправи се сипаничавият.

Коларов възмутен извика:

— Нашите куфари и чанти бяха прегледани още в момента, когато ни взеха на канонерката. Има подробен протокол, съставен на мястото. Всяко наше листче е описано. В книжата ни нямаше нищо подобно. Вие очевидно правите опит да подхвърлите тия документи, за да изградите срещу нас несъстоятелно обвинение. Аз протестирам!

Грозното лице на префекта потъмня от ярост.

— Ще видим! — закани се той и напусна стаята, като тръшна вратата.

В килията Димитров узна какви «документи» се опитват да подхвърлят кралските чиновници, поклати глава и рече:

— Не можаха да ни изправят пред съда като «шпиони» и «болшевишки агенти», сега се опитват да ни набъркат в някаква добруджанска организация. Не искат да ни изтърват.

Когато Коларов тръгна повторно към кабинета на кралския прокурор, в коридора го настигна следователят Пападополу.

— Не бойте се! — рече тихо той. — Дръжте се тъй, както се държахте пред мене. Те ме смениха, защото не се съгласих да скроя обвинение против вас!

Прокурорът тъкмо беше разтворил напреде си някаква папка и четеше на глас, когато Коларов почука и влезе.

— Патро милия![1] — замислено рече на себе си прокурорът.

Коларов веднага съобрази:

«Това навярно е докладът на капитана от кано-

[1] Патро милия — четири мили.

нерката. Значи, ние сме заловени на четири мили от румънския бряг.»

Страт се извърна назад, протегна ръка към библиотеката и изкара един голям том, подвързан с кожа. Дълго го прелистя, най-сетне намери онова, което търсеше, прочете целия пасаж и прехапа устните си.

— Троя мил — рече той пак на себе си.

Коларов разбра, че прокурорът се рови в някакво съчинение по международно право и чете дефиницията за териториалните води.

— Господин прокурор — пристъпи той напред, — вашите хора ни заловиха на четири мили от брега, което значи — вън от румънските териториални води. Те нямаха право да ни арестуват и да ни мъкнат тук, за да ни измъчвате. Протестирам!

Прокурорът пламна. Долната му челюст затрепера от злоба, но той не намери думи да отговори. За да се добере до изход от затрудненото положение, прокурорът бързо измъкна от чекмеджето си някаква кожена кесийка с метални инициали и я хвърли към Коларов. Сетне извади изпод бюрото си цял чувал с нелегална литература:

— А за това какво ще кажете? — проговори той през зъби.

— Ще кажа, че нямам никакво понятие за тая литература, нито какво съдържание има, нито откъде сте я взели.

Тогава Страт се опита да измъкне нещо от Коларов с хитро скроени въпроси. Той не знаеше, че такива хора като Димитров и Коларов могат винаги да го захлупят под шапката си.

— Вие сте комунист — почна той, — комунист, нали?

— Да.

— Вие се готвите да правите революция. Така. А щом като започнете революцията, ще се обявите против армията и ще вдигнете оръжие срещу нея.

«Иска да ме подхлъзне на динена кора и да чуе от моите уста, че сме дошли в Румъния да разбунтуваме румънските войници» — си рече Коларов и отговори с желязна комунистическа логика:

— Господине, когато назреят условията и удари часът — ние ще правим революция не против армията, а заедно с армията против господарската клика! И трябва ли да ви напомня, че ние не сме дошли в Румъния и не сме смятали да идваме, а нас ни заловиха незаконно румънските граничари вън от пределите на вашата държава!

Кралският прокурор се облещи. Неговият план да хване затворника в клопка отиде по дяволите.

Занизаха се затворнически дни. Караулният началник изпращаше всеки ден войник да купи храна и вестници за просветените българи, които неуморно четяха, обсъждаха прочетеното и чакаха. Войниците, които пазеха затвора, бяха в окаяно положение: дрипави, небръснати, изгладнели. Те гледаха с лакоми очи скромната храна на затворниците и приемаха с благодарност всяко парче, което им предложеха.

Веднъж караулният началник надникна в затворническата килия и като се извърна назад да види не го ли следи някой, влезе, притвори зад себе си вратата и рече:

— Братя българи, искам да поговоря с вас.

Георги Димитров, който четеше до мъничкото прозорче, стана, затвори книгата, остави я на стола и отговори:

— Казвай!

— Искате ли да избягаме заедно? — прошепна караулният.

Димитров впи изпитателно очи в този съмнителен въоръжен страж на румънската буржоазна държава.

— Къде да бягаме?

— В България. Ние се сговорихме с моите момчета. Всички са готови, остава само вие да се съгласите. Когато кажете, ще тръгнем. Ние знаем пътищата. Ще прехвърлим границата, без да ни усетят.

— А защо искате да избягате? — студено го

попита Димитров. През своя живот той беше срещал много провокатори.

— Тук няма живот за нас. Искаме да се измъкнем. Вижте ни хала. Нито знаем на кого служим, нито разбираме защо гладуваме. От вас ще искаме само едно нещо: когато стигнем в България — вие ще ни помогнете да си намерим работа. Друго не щем.

«Този Страт не е толкова глупав човек, щом като измисля такива капани» — си помисли Димитров и сложи ръка върху рамото на караулния:

— Слушай, момче, иди при своите другари и вече няма да говорим за тая работа. Все едно, че нищо не си ми казал. Ние няма да бягаме, защото нямаме никаква вина, а ще си идем освободени. Румънските власти са длъжни да ни отворят вратите на затвора. Ти, Василе, какво ще му кажеш? — обърна се той към Коларов.

— Същото! — отвърна Васил Коларов.

Караулният се измъкна като попарен от килията.

Превали половината на месец юли. Жегата стана непоносима. Един ден ги подкараха към морския бряг. Цял отряд войници ги съпровождаха. Командирът на войниците крачеше важно напред. Когато стъпиха на пясъка, фелдфебелът изкряска нещо, войниците се разтичаха и заеха позиции по съседните каменисти височини. Залегнаха и насочиха пушките си срещу арестуваните. С учудване и тревога трите българи наблюдаваха тая демонстрация и чакаха да видят какво ще стане. Но ето че фелдфебелът седна на пясъка и почна да събува ботушите си. Разсъблече се и направи знак на затворниците да сторят същото.

— Ще падне къпане! — весело извика Димитров и почна да се разкопчава.

С голяма наслада нагазиха в прохладната зелена вода на Черно море. Вълнението беше слабо и водата ги плакнеше нежно и гальовно.

Върнаха се освежени, ободрени.

23 юли. В полунощ караулният завъртя ключа

на килията, блъсна вратата и разбуди заспалите българи.

— Ставайте! — викна той. — Ще вървим!

— Къде? — наскачаха и трите.

— Началството знае.

Отведоха ги в друго помещение, където завариха кралския прокурор. Върху една маса бяха разхвърляни папките по делото — цяла грамада.

«Те навярно ще ни откарат в Добруджа, за да ни намъкнат в някой процес против добруджанските дейци за измяна. Такава ще е работата» — помисли си Коларов и сърцето му се сви.

По разпореждане на Страт въоръжени полицаи направиха подробен оглед на трите затворници. Описаха и зъбите им.

Навън забуча камион. Изведоха арестуваните и ги накараха да се качат в него. Трите силни мъже се хванаха за каната, стъпиха върху каучуковото колело и се прехвърлиха чевръсто горе в каросерията на камиона. Там вече се бяха наместили двама цивилни агенти. Подадоха им куфарите и остатъка от парите, които беше прибрал капитанът на канонерката. Коларов с трепет следеше дали ще пренесат и многобройните папки по делото. Но камионът потегли и Коларов пошепна на Димитров:

— Няма да ни съдят.

— Защо? — попита Димитров.

— Папките с делото останаха.

Камионът се втурна в нощта на юг по белите добруджански пътища. Пътниците поеха с отворени гърди упоителния дъх на узрелите жита. Пълна месечина грееше на небето. Минаха през села, заспали дълбоко в хлътнали долини, покрай сребърни саплъци от слама, през царевици като гори. Осъмнаха някъде в необозримата равнина. Нищо не се виждаше наоколо — само храни, дървени противопожарни наблюдателници и хилядолетни могили. Единият от агентите бърбореше на французки:

— Бях пленник в България през 1917 година. Добри хора са вашите. Лично на мене позволяваха

да си ходя, където ща. Пущех, представете си, свободно, в кафенетата влизах. . .

По едно време той изкара часовника си и рече:

— До 12 часа трябва да стигнем границата.

Сърцето на Коларов затупка радостно.

— Георге, Боев, решили са да ни прехвърлят през границата — обърна се той към другарите си и щастлива усмивка озари лицето му.

— Измъкнахме се, значи, от ноктите на военночокойската реакция — извика Димитров и отправи орлов поглед напред. Изведнъж пред очите им се ширнаха наблъсканите квартали на Добрич, но шофьорът дълго лъкатуши по най-крайните и затънтени улички, докато измъкне колата на южния край. Ето и шосето за Варна: широко, продънено, посипано с летен прах. Камионът спря. Полицаят, който седеше при шофьора, скочи на земята.

— Отива да свърши една важна работа — рече словоохотливият агент. — Искате ли нещо от града?

— Хляб — каза Коларов — и друго, каквото намери.

Полицаят закрачи по улицата и кривна. Мина половин, мина един час. Агентите станаха нетърпеливи. Час по час гледаха часовниците си.

— Няма да го чакаме! — рече единият. — Ще вървим без него.

Камионът отново потегли между царевиците, покрай бостаните и слънчогледовите ниви на добричани. Скоро стигнаха границата. Моторната кола спря пред румънския пост.

— Сега, молим, подпишете, че сте докарани до българската граница живи и здрави и че сте получили всичките си вещи — поднесе единият от агентите бял лист на българите. . .

Димитров, Коларов и Боев се подписаха на драго сърце. Сетне се ръкуваха с двамата агенти, с войниците от поста, нарамиха си куфарите и закрачиха бързо към границата, която минаваше по билото на една височинка. Но преди да стигнат граничната линия, чуха зад гърба си вик:

— Стойте! Стойте!

— Няма да се обръщаме! — каза Димитров и тримата ускориха още повече крачките си.

Но един войник с пушка ги догони.

— Трябва да спрем! — рече обезпокоен Коларов и се обърна. — Какво искате?

— Върнете се да си получите хляба. Полицаят пристигна от града с машина.

Нямаше що да сторят. Пак се върнаха към румънския пост. И наистина стражарят ги беше догонил. Той носеше един хубав бял хляб, салам и бутилка вино. Коларов му напълни шепата с монети. Заедно със стражаря беше пристигнала и някаква жена с фотоапарат. Тя разкрачи триножника и викна на развален български език:

— Молим да правиш един фотография!

И почна да щрака. Фотографира българите в лице, в профил и наредени един зад друг.

— Това пък на какво мяза? — кипна Георги Димитров. — Тия типове се гаврят с нас!

— Остави ги. Не аспаривай глупца!

И като се обърна към жената, попита:

— Може ли да ни изпратите една картичка до София? Адресирайте я до Народното събрание.

— Готово. Ще изпратиш на тебе един хубав фотография.

Щом прехвърлиха граничната линия, срещу тях се затече един български граничар — с цървули и навуща — и радостно раздруса ръцете им.

— Изплъзнахте се от лапите на румънските чокои! — рече той и поведе скъпите гости при другарите си.

Насядаха в поста заедно с войниците, разчупиха белия хляб, отвориха бутилката.

— Не можахме да разберем коя сила застави румънските генерали внезапно да разтворят вратите на военния затвор и да ни пуснат! — рече Георги Димитров.

— Силата е дядо Иван, другарю Димитров — извика един от войниците.

— Как? — погледна го Димитров озадачен.

— Много просто: показа им юмрука си и те си глътнаха езиците.

Началникът на поста добави:

— Народният комисар на външните работи на Съветска Русия изпрати нота до румънското правителство да бъдете веднага освободени. В същата нота съветското правителство предупреди румънското правителство, че ако то посегне върху вас, ще бъдат взети мерки срещу всичките арестувани румънски граждани в Съветския съюз.

Подир пладне една конска талига понесе тримата черноморски пътешественици към зеления оазис на Варненския залив.

НЕУСТРАШИМИЯТ

Той беше невидим, фантом или сянка.
Озове се в черква, мерне се в седянка.
Покаже се, скрий се, без знак и без след,
навсякъде гонен, всякъде приет.

Иван Вазов

Последни влязоха в заседателната зала на Столичния общински съвет кметът Калинков и помощник-кметът Папазов. Дебеловратият пратеник на банкерите, индустриалците и домопритежателите Папазов се намести на председателското място, а кметът — в креслото надясно. Той нямаше да води заседанието. Покрай двете дълги маси, постлани със зелено сукно, се бяха вече наредили общинските съветници. Комунистите — седмина на брой — заеха левицата. Зад тях върху наскоро сглобени чамови скамейки, плътно насядали един до друг, столичните граждани бяха дошли да чуят какво става в общинския съвет. Отвън напираха, викаха, блъскаха вратата ония, за които вътре нямаше място. Председателят натисна копчето на електрическия звънец зад гърба си. Веднага през вътрешната врата подаде угоднически главата си секретарят на общината:

— Заповядайте, господин кмете!

— Донес бюджета. Да влязат стенографите! И кажи на стражарите да не пускат вече никого. К кво е това хунско нахлуване в общинския дом?

Ние тук не сме дошли да играем «Царицата на чардаша»!

— Искаме да влезем! — появи се на входната врата един едър мъж — хамалин, с преметнато намотано въже през рамото, веждата му разделена от дълбок белег на зараснала рана. Синеоко добродушно лице. Той натисна с дясното си рамо полуотворената врата и започна да работи с лактите си.

— Хей, ти там. . . Защо се блъскаш? Не видиш ли, че няма място? — изръмжа председателят.

— Аз молим да вляза вътре.

— Много си ми потрябвал. Къде да те сложа, на главата си ли? Какво ще правиш, като влезеш?

— Ще слушам.

— Общинският бюджет не е лъжица за твоята уста. Дръпни се или веднага ще заповядам да те вържат с онова въже, дето си го метнал през рамото си. Георги Димитров е проводил тук цялата си паплач от Коньовица.

— Господин помощник-кмете, не оскърбявайте народа! — стрелна го с очи комунистическият съветник Васил Мулетаров.

— Коньовица се е намърдала в съвета, а нейния водач го няма. От няколко седмици не се е вестявал тук. Ние се трепем да оправяме хорските работи, а той не смее да надникне насам. Защо не идва — питам?

— Не идва, защото вътрешният министър е пуснал полицейски копои подире му. Вие много добре знаете, че има заповед за неговото арестуване — обади се най-младият съветник Тодор Данаилов — деловодител на Централния комитет на комунистическата партия.

— Заповед имало. . . че какво, като има заповед? Българската полиция не яде хора. Ние тука сме поставили на разглеждане бюджета на столичния град, милиончета разиграваме, а съветникът Георги Димитров се крие в миша дупка, уплаши се, значи. А тъкмо сега искаме да чуем неговата дума, тук, на

зелената маса, а не по митингите и в «Работнически вестник». Къде е Георги Димитров?

В този миг глъчката навън в коридора изведнъж притихна, гражданите се отместиха настрана, вратата се разтвори и пред очите на съветниците се изправи с целия си ръст Георги Димитров! С разтворена бяла шилеровска риза, смолисточерна подстригана брада. Неспокойните черни къдри бяха окръжили неговото високо умно чело.

— Тук съм! — рече гостенинът, размаха меката си шапка за поздрав, усмихна се и тръгна към левицата.

Като втрещени го посрещнаха буржоазните съветници. Подире му се намъкна и хамалинът с въжето. Той изпухтя, огледа се и победоносна усмивка заигра по устните му.

— Влязох! — рече той на гражданите и скръсти ръце като дете, което иска да покаже, че ще мирува и ще слуша.

Председателят си глътна езика. Пое, без да се обръща назад, тежката папка с бюджета от секретаря, наклони се към кмета. Разтвори папката, потули с нея кметската глава и своята, както правят съдиите, когато се съвещават, и изломоти:

— Този път го пипнахме! Самичък се намърда в клопката! Викай полицията!

— Сега не може, общината е набъкана с народ. Ще ни изтрепят. Те ще послушат, ще им омръзне и ще почнат да се разотиват. На края ще го арестуваме.

— Но той може да се измъкне.

— Къде? Всички врати съм завардил. Пиле не може да прехвръкне.

— Ще скочи през прозореца.

— Толкова по-добре: ако скочи — няма да се дигне. Да заповяда — прозорецът е отворен. Долу на плочника има постлани дюшеци. Откривай заседанието. Другото остави на мене.

Георги Димитров зае мястото си до комунистическия съветник Ламби Кандев и погледна през ра-

мото му към Тодор Данаилов. Не беше виждал Тошката от онова заседание на съвета, когато пияният пожарникар стовари отгоре му един стол. Комунистическата партия дигна глас да брани уволнените трамвайни служители, които взеха участие в транспортната стачка. В общинския съвет се изправи да говори Тошката, но един пиян пожарникар го халоса със стол. Гражданите се втурнаха и угасиха реакционната ярост на тоя оборкан тип, но Тошката си изпати. Общинската зала вече заприлича на бойно поле, където комунистите се борят с тъмните сили на реакцията. Димитров попита с очи Тодора: как си, мина ли ти? И пипна с ръка гърба си. Тодор поклати глава: нищо му нямало.

«Такова тихо момче — помисли си Димитров, — а се хвърли безстрашно върху пожарникаря. В душата му има революционен заряд. В Дупница той и Станке носеха червеното знаме. В една ковачница са закалени двамата. Дали майка му продължава още да се кръсти пред портрета на Карл Маркс?» Веднъж Тошката изкарал от домашния иконостас иконата на някакъв брадат светия и поставил на мястото ѝ портрета на Карл Маркс. Майката не забелязала подмяната и продължавала да се моли още по-горещо, докато най-после ѝ казали на кого се моли.

— Защо стори тъй бре, сине? — почнала да го упреква старицата.

Но Тодор я потупал по рамото:

— Нищо, майко, този човек заслужава по-големи молитви от твоя светец. . .

— Пристъпяме — забоботи гласът на дебелия председател — към разглеждане на бюджета. Бюджетът, както ви е известно, е бил повърнат. . .

Задрямалото старче, което беше седнало до самата председателска маса, изведнъж опули очи и сложи ръка на ухото си, да чуе хубаво за какво става дума и кой какво е повърнал.

— Кой иска думата за общи разисквания? — обърна се председателят най-напред към своите

стари грешници, които много обичаха да бъркат в общинския джоб и сега му беше времето да хвърлят прах в хорските очи. Но никой от тях не дигна ръка.

Тогава зачервените очи на дебеловратия се отправиха към комунистите.

— Нека се изкажат по-напред изпечените бюджетарни дейци — подхвърли Мулетаров.

— Да сметна ли, че никой не иска думата за общи изказвания? — Старият народняк побърза да претупа надве-натри големия въпрос.

Тогава се изправи Георги Димитров.

— Аз искам думата! — прозвуча неговият глас и мина като електрически ток през сърцата на гражданите. Удари с длани масата и се загледа за миг навън през отворения прозорец. Бързо построи мислите си. Те се наредиха като войници, готови всеки миг да напуснат изходната си позиция. Ръцете му сякаш захапаха сукното. Очите му се извърнаха към председателската маса. Дебеловратият посрещна с омраза погледа му, а кметът Калинков, който беше решил да го предаде на полицията, сведе очи. Пречупи се като скакалец в голямото кресло.

Гражданите се раздвижиха, но Георги Димитров изведнъж изви глава към тях и щом се срещнаха неговите бляскави очи с очите на работниците — всички притихнаха. Хамалинът сръга с лакти съседа си и проговори, без да се обърне:

— Сега ще започне млатенето. Аз го познавам. На първомайската манифестация с него вървяхме най-напред. Отваряхме път за другите. Стражарите с пушки, а ние с юмруци, и пак разчистихме пътя. Той е такъв — пет пари не дава за полицията.

— Кой смее да говори там? — ревна председателят и натисна големия звънец. — Ти там с въжето или ще мълчиш, или ще те изритам като футболна топка.

— Я се опитай! — отвърна хамалинът и се усмихна добродушно. Показаха се големите му зъби. Ръцете му все още бяха скръстени на гърдите.

— Господа общински съветници! — дигна дес-

ницата си Георги Димитров и постави край на спора между председателя и хамалина.

Всички го зяпнаха в устата.

— Ще започнем със заплатите на нещастните две хиляди и петстотин души общински служители. Те получават просяшки заплати. Има опасност работниците по трамваите и осветлението да викнат най-после: «Стига толкова, не можем повече да работим с такива ниски заплати, а вие, общински съветници, правете, каквото щете!»

— Вярно! — обади се един боязлив общински метач, но щом забеляза, че очите на дебеловратия го търсят, свлече се надолу и се потули зад гърба на хамалина.

Папазов пак натисна звънеца. Звуците — ръждиви и тревожни — излязоха през отворения прозорец и заглъхнаха в зеления шумак на Градската градина. Настана тишина. Само дървените пейки леко поскърцваха.

Димитров продължи речта си. Хвана слушателите си за ръцете и ги поведе. Разказа каква е сега българската градска и селска община и какво иска да направи от нея комунистическата партия. Увлечените съветници, изпратени тук от старите котерии, които докараха работния народ до просяшка тояга, неспокойно следяха думите на този неукротим човек. А той стреляше направо и не даваше промах.

Старият Гешев дремеше с полузатворени очи като крокодил, но мисълта му работеше трёвожно: «Този същият Георги Димитров ще поведе един ден голтаците към банките. Ще ни оплячкосат касите. Трябва да отнемем държавния камшик от ръцете на Стамболийски. . . Я какво казва?»

— . . . Разноските по издръжката на общинския апарат трябва да паднат върху плещите на имотните класи. Работните маси трябва да бъдат освободени от всякакви облагания! — прокънтя гласът на Георги Димитров.

«Ще ти дам аз едно облагане на имотните подир

малко, като ти сложа железа на ръцете и те подкарам към Дирекцията на полицията» — стрелкаше го с малките си очички кметът Калинков.

— . . . В Плевен — обърна се Димитров към столичните граждани върху чамовите скамейки — комунистическият съвет реши да обложи имотните граждани. Тогава имотните поискаха да се произведе референдум — одобрява ли народът такова облагане? И почнаха да раздават подкупи. По триста лева даваха на оня, който гласува против комунистите, но народът им нанесе съкрушителен удар. Имотната класа беше бита и повалена.

След това ораторът блъсна вратата на новите апартаменти, в които се бяха разположили довчерашните черноборсаджии, военни доставчици, спекуланти и кожодери.

— . . . Софийските домопритежатели виждат насън как болшевиките пристигат, отнемат им сградите и ги пращат някъде в циганската махала, а ония от циганската махала идват в центъра и се настаняват в къщите на Петко Тодоров, на Калинков, на господин Гешев.

Тръпки полазиха по гърба на дремещото старче. То подскочи, зина, намести си очилата:

— Няма ли кой да му затвори устата? Как смее да заплашва, че ще доведе цигани в моята къща? Ами че моите персийски килими за циганско крака ли са?

— . . . Ние такива неща сега не смятаме да правим — прекъсна го Димитров. — От българската буржоазия сега искаме една дребна отстъпка, но тя е толкова дебелоглава, че очаква да заиграе по гърба й дебелата сопа. Съветникът Петко Тодоров ме заплашва. «Вие — казва — ще обложите имотите, доходите и капиталите, но те ще избягат, ще идат в провинцията, там, където няма комуни. Те ще прехвърлят границата и ще се измъкнат в чужбина.» Нека го сторят. Такава една постъпка ще бъде прекрасно доказателство за патриотизма на българските капиталисти.

— Да се махат! Вън! — изрева хамалинът и очите му се разгоряха.

— Стражар, изкарай от залата оня тип, дето реве! — извика председателят, но никой не се отзова на неговата заповед.

Папазов погледна озадачен към Калинков. Кметът натисна копчето зад себе си, но и този път никой не се показа на вратата.

— . . . Като слушате тези хора и гледате техните крокодилски сълзи — продължи Димитров, — ще помислите, че с тях вече е свършено. Тяхната собственост лежи като тежък кръст върху плещите им. Но, господа, комунистическата партия е готова да ги освободи, като смъкне от гърба им тежкия кръст на собствеността. Щом им конфискуват богатствата, те вече няма да имат грижа да бягат от родината си. А утре. . . ние ще им предложим да запретнат ръкави и да работят.

И като се обърна към председателя и кмета, Димитров изговори натъртено:

— Ще ви поканиме да работите. Всички в нашата земя трябва да си изкарват хляба с полезен труд.

В залата настъпи оживление. Гражданите почнаха да разговарят помежду си и да шумят. Председателят натисна звънеца.

— . . . Събрали се — властно заглуши общия шум гласът на Димитров — стотина души домопритежатели в градското казино да протестират. Срещу кого? Срещу комунистическите общински съветници. Защо? — В очите му блесна мълния. — Защото искаме да вземем пари от богатите и да направим улици в крайните квартали, да издигнем училища и болници, 60 милиона искаме да хвърлим за жилищни постройки на бездомниците.

Хамалинът удари дланите си. След него почнаха да ръкопляскат всичките граждани.

— Кой ръкопляска? — облещи се дебеловратият. — Тук не е цирк. Къде се намирате?

— Искате да разсипете хората, които с честност и спестовност са успели да посъберат пари. Грабеж

проповядвате! — пресече оратора един от банкерските съветници и се загледа в големия брилянт на златния си пръстен.

Но Георги Димитров не остана длъжен.

— Искаме да сложим край на 40-годишната практика, според която шепа господа забогатяват за сметка на общината, а разноските плаща работният народ.

— Ще ви бъде ли приятно, ако ви отнемат часовника? — попита оня с елмазения пръстен.

— Не става дума за вашия часовник, нито за вашия брилянтен пръстен, аз говоря тук за облагане на капиталите, на доходите и на недвижимите имоти! Ето какво иска нашата комунистическа партия!

— Обрули му ушите! — рече хамалинът и пак скръсти ръцете си. — Карай, другарю Димитров!

— В партията на комунистите са се събрали хора от кол и въже! — изпищя неврастенично кметът Калинков.

— Нашата партия има над 40 хиляди души членове. Между тях може да проникнат и съмнителни елементи, но щом ги открием, ние веднага им посочваме вратата. А какво правите вие? Когато видите, че някой откраднe няколко милиона, издавате му диплом за големи способности и го правите държавен управник.

В залата избухна смях. Хамалинът пак заръкопляска. Дебеловратият почервеня. Скакалецът скочи. Той беше решил да повали Георги Димитров с един удар. Тънкото му гласче прописка:

— Горите са пълни с разбойнически шайки и техните водачи са до един комунисти! Вие ги пращате.

Но Димитров го смаза.

— Големите разбойници — отговори той — не са в горите, те са тук, в кабинетите, в канторите, в банките!

Гражданите зашумяха одобрително. Хамалинът размаха ръцете си над главите на другите и почна да се смее оглушително.

— Куче, което не знае да лае, само вкарва вълка в кошарата! — рече на себе си председателят и изгледа мрачно кмета, който потъна смачкан в креслото си. Поседя малко и изведнъж скочи пак. Дигна юмруците си нагоре.

— Стига бе! — викна му съветникът, когото бяха изпратили в общината келнерите и готвачите на столичните ресторанти. — Ние тебе не желаем да те слушаме! Думата е дадена на другаря Димитров!

— Аз. . . аз. . . не позволявам на един келнер...— запъна се кметът.

— Келнер съм, но имам ум да се разправя с такива кметове като тебе! — стисна зъби съветникът.

— Особено с такива плиткоумни кметове! — добави Мулетаров.

— Аз. . . не искам ум от човек, който ми поднася бира и комуто съм давал по един грош бакшиш!

Тогава се намеси Георги Димитров:

— Че някой от нашите другари е келнер, това не е позорно. Аз се гордея, че в столичния съвет има келнери. И трябва да ви кажа, че вашият заместник ще бъде или този келнер, или друг човек като него и цяла София ще се гордее, че има такъв кмет!

Публиката затропа от възторг. Скамейките почнаха да пращят.

— На края ще ви кажа едно нещо: спасението на България, на Балканския полуостров и на целия свят е в комунистическата революция, която иде! Който не вижда това, той страда от кокоша слепота!

Гласът му прокънтя над главите на гражданите, изскочи навън и се понесе над окъпания във вечерна слънчева позлата стохиляден град.

Председателят се обърна към кмета и процеди през зъби:

— Какво чакаш? Викай полицията! Не виждаш ли, че свърши. Трябва да му вържем ръцете и затворим устата на този. . .

Калинков стана и се измъкна безшумно през малката врата. Влезе в своя кабинет. Димитров

изкара кърпа от джоба си и почна да бърше потта от хубавото си закръглено чело.

— Иска ли друг думата? — попита председателят. — Господин Димитров, ние изслушахме вашата реч. Седнете си на мястото да чуете думата и на другите съветници. Да не смятате, че в тоя съвет само. . .

В тоя миг вратата зад гърба му се блъсна силно. Влезе Калинков — бял като платно. Зъбите му тракаха, ръцете му трепереха.

— Какво значи това? — обърна се той към Георги Димитров. — Жицата на моя телефон е прерязана. Ние нямаме връзка с Вътрешното министерство! Вратите са завардени от непознати хора. Пред моя кабинет стоят двамина непознати с ръце в джобовете. Общината е блокирана. Това. . . това е революция!

Смъртно изплашени, съветниците отдясно наскачаха и почнаха да се блъскат един през друг към кметския кабинет. Дебеловратият се втурна към прозореца, сякаш искаше да се хвърли в градината.

— Дръжте го! — изрева хамалинът.

Настана голяма бъркотия. Навалицата с викове изскочи в коридора, затрополи надолу по стълбата. Съветниците от старите котерии се заключиха в кметския кабинет.

Комунистите напуснаха общината и се пръснаха по многолюдните улици.

Когато след десетина минути камъните на улица «Левски» заискриха под копитата на един полицейски ескадрон и старият шайкаджия Митович скочи от своя кон — от Георги Димитров нямаше нито следа.

Митович се затече нагоре по стълбите, закрачи по коридора и спря пред кметския кабинет. Тихо почука:

— Отворете, аз съм, градоначалникът Митович.

Вратата на кметския кабинет страхливо се открехна. Мустакатият градоначалник попита:

— Кого да арестувам?

— Ей оня! — озъби се дебеловратият и посочи с пръст към Калинков.

— Защоооо? — попита учуден Калинков.

— Защото той изтърва Георги Димитров.

Митович козирува, обърна се, удари крак и си тръгна. Навън свиреше проточено и плачливо един сляп латернаджия с раздрънкан инструмент.

НАРОДЕН ЗАКРИЛНИК

Водил бе Чавдар дружина
тъкмо до двайсет години
и страшен беше хайдутин
за чорбаджии и турци,
ала за клети сюрмаси
крило бе Чавдар войвода.

Христо Ботев

Влакът беше пълен с войници-отпускари, които отиваха на юг, към Завоя на Черна и Каймакчалан, където черната жътва не спираше. Там синовете на българския народ гаснеха като мухи, разкъсани от снарядите, простреляни от куршумите на англофренците, пометени от пристъпите на епидемиите и на глада. Ноември 1917 година. Повечето вагони бяха открити. По крайпътните дървета стояха омърлушени гарвани с мокри крила. Войниците, наблъскани като добитъци в товарните вагони, сгушени под платнищата, гледаха запустелия кър и мълчаливо се прощаваха с нивите, където посърнали невести хвърляха семена и невръстни деца натискаха ралата с немощните си ръце. Там, където спираше ешелонът, в надпревара към вагоните се втурваха по десетина задянати войници с раници. Те сякаш бързаха да отидат час по-скоро на огнената мелница, за да не изтърват реда си. Разплакани жени тичаха подире им и се спъваха, малки деца подсмърчаха и

гледаха ококорени почернелите мъже, закърпените шинели, провесените от вратите надолу към колелата на вагоните подковани ботуши. Целият влак имаше само един вагон за пътници. Той беше определен за офицери и войнишкият ботуш нямаше право да влиза там.

На една гаричка с липови дървета, от които капеше жълта шума, машинистът удари спирачката и вагоните се сблъскаха с грохот. От чакалнята изскочи един тежко натоварен войник и закуца мъчително към първия товарен вагон. Подире му объркана тепаше състарена млада жена с шарена престилка, черна забрадка, спуснати до кръста заплетени коси и хубави хлътнали разплакани очи. Тя мъкнеше две големи бели торбички, догоре натъпкани.

— Има ли при вас едно местенце и за мене? — попита войникът ония, дето бяха седнали най-отпред — с провесените крака.

— Няма, брате, къде си тръгнал с този куц крак? Бягай назад!

— А бе бягай назад, ти казвам, там е празно!

Войникът закуца бързо, колкото можеше. Невястата го сподиряше като сянка. Тя спираше пред всеки вагон и се молеше:

— Защо не му сторите мъничко място? Той е куц. Вижте го какъв е. Ах, божичко, ще остане!

— Бягай назад в пътнишките! Едвам се влачиш! Ако те подгонят англичаните, като заек ще хвърчиш. По-бързо! — обади се един брадяга с лула.

Кондукторът даде сигнал за тръгване. Локомотивът изпищя. Жената почна да вика:

— Тичай, Венко! Тичай!

Раненият напрегна последните свои сили, повлече куция си крак и когато стъпи върху стъпалото на пътнишкия вагон, ешелонът се беше вече откъртил. Жената с хлътналите очи дълго тича редом с вагона, докато му подаде торбичките. Тя не намери време дори да заплаче. Но щом последният вагон изтрещя покрай нея, сякаш я перна с желязна ръка

по лицето, запъхтяната жена дигна престилката си към очите и се затресе.

Войникът влезе в коридора, спря се до прозореца на първото купе и смъкна раницата от раменете си. Пусна я на земята, намести торбите до нея и погледна навън. Едри дъждовни капки замрежваха прозореца. Едвам се мержелееха нивите, които беше орал и жънал. Дърветата бягаха назад, сякаш му махаха с голи клони и викаха: сбогом! Буца заседна на гърлото му. Обърна се назад и погледна в купето. Там седеше само един човек — хубав млад мъж, с черна къдрава коса и брада като смола, големи блестящи очи. Цивилен.

Щом очите на двамата се срещнаха, оня отвътре протегна ръка, отвори вратата на купето и викна:

— Другарю, влез вътре, не стой в коридора, защото ще те сгазят.

«Чуден човек — помисли си войникът, — вика ми «другарю» — и помъкна торбите си вътре. Домакинът му помогна, додето се настани.

— Видях те от прозореца — рече той, — зле куцаш. Защо не остана в болницата?

— Изписаха ме. Място нямало. Докараха тежко ранени, а нас — по-здравите — ни изритаха.

— Къде отиваш?

— Тръгнал съм да гоня Михаля към Завоя на Черна. Как ще се завлека дотам с един крак, не знам.

— Много нещо мъкнеш бе, брате!

— Не е мое. Ротата ми, кажи-речи, е цялата нашенска. Щом сляза, всички ще почнат да ме гледат в ръцете. Гладни хора, какво да ги правиш. Армаганец дадоха женурята им. Хей, умира от глад в окопите нашият брат!

— Нашият брат мре в окопите от глад, а управниците обърнаха топа и срещу Русия. Малко им се видя един фронт. . .

В този миг по коридора мина един военен с гола глава, златни пагони на раменете, очилат, намръ-

щен. Той погледна втренчено през прозореца и отмина, като забави крачките си.

Войникът изтръпна: полковник!

— Ей сегинка ще ме прегази като луда крава. . . — проговори той и докато изрече думите си, полковникът се обърна, дръпна гневно ръчката на вратата и викна:

— Войник!

Раненият скочи на крак и отдаде чест.

— Аз, господин полковник!

— Знаеш ли, че този вагон не е за тебе?

— Тъй вярно, зная, господин полк. ..

— Тогава що щеш тука?

— Никъде нямаше място за мене, господин полковник!

— Той е ранен и едвам се влачи, а вагоните са претъпкани. Тук има място, нека остане — намеси се цивилният.

— Не е ваша работа! А ти ще очистиш вагона още на първата спирка. Веднага!

— Слушам, господин полковник!

И като затръшна вратата, полковникът закрачи към своето купе.

Щом влакът намали хода си, войникът задяна пак раницата, смъкна торбичките си и рече с горчива усмивка:

— Изгониха ме от рая. За тях ние не сме хора. Ако не изпълня заповедта му — поглеж, че ме изправил пред военен съд.

Цивилният се дигна да му помогне, докато се настани в празната спирачка на съседния вагон. Ръцете му трепереха от възмущение.

Когато влакът отново тръгна, полковникът се появи пак, да провери дали е изпълнена заповедта му. Тогава черноокият млад мъж се изправи срещу него и рече:

— Господин полковник, това, което направихте, е недостойно!

— Как? — извика полковникът.

— Повтарям: вашата постъпка е недостойна. Изхвърлихте един ранен български войник, когато целият вагон е почти празен.

— Знаете ли вие какво значи военен закон?

— Освен вашите военни закони има и други, човешки закони, които очевидно вие не познавате. Този нещастен куц войник е жертва на вашите безумия: наместо да засее нивата си или поне да остане в болницата, докато зарасне раната му, той отново бърза за фронта, а вие не му позволявате да прекара няколко часа на топло и сухо. Изблъскахте го!

— Кой сте вие, господине, дето си позволявате да ми говорите с такъв език?

— Аз съм народен представител.

— Как се казвате?

— Казвам се Георги Димитров, от партията на тесните социалисти.

— Къде отивате?

— Не съм длъжен да ви докладвам.

— Вие сте тръгнали да бунтувате войниците. Но ще ви науча аз вас!

— Вие не можете да ме научите, защото нищо не знаете, но оня, когото изтласкахте, няма да ви забрави никога!

От околните купета подадоха главите си няколко души офицери. Полковникът се обърна изведнъж и зачервен като рак, закрачи свирепо в коридора.

В този вагон, който пътуваше към Южния фронт през 1917 година, се срещнаха трима души. Единият — вдъхновител на ония, които според думите на Антон Страшимиров по-късно щяха да «колят своя народ тъй, както турчин не го е клал», другият — орач и работник, баща на момчетата, които след четвърт век щяха да поемат с оръжие в ръка хайдушката пътека на Ботев и Левски в Балкана, а третият — един от най-големите мъже на нашата

епоха, неустрашимият борец за правда и за комунизъм. През този дъждовен ден той отиваше на Южния фронт, да разкаже на българските войници за първите светкавици на Великата руска октомврийска революция и който за току-що разказаното застъпничество беше осъден на три години затвор.

Навън валеше ноемврийски дъжд. Вагоните се блъскаха като стадо овце, насметени от зъл овчар.

В ИСКЪРСКИЯ ПРОЛОМ

Нас ни пленяваше оная лъвска смелост
на българина с лъвската глава.

Евгени Долматовски

Работниците от мината слязоха късно. Салонът вече беше препълнен. Матейката едвам се промъкна между навалицата, която се трупаше до вратата. Духна фенера. Наблегна с дясното си рамо, разбута най-крайните, повлече подире си фенера и прекрачи прага. Но и вътре беше същото. Човешки гърбове и глави. Нищо не можеше да види нисичкият огняр. Виждаха се само белокорите клони на дърветата, изписани по кулисите, и една електрическа крушка, спусната надолу от тавана, оплюта от мухите. Тя струеше жълта лимонена светлина. Студеният вятър напираше да разкъса облепените с хартия счупени стъкла на прозорците.

— Къде се навираш като сляпо куче? Не виждаш ли каква е теснотия? — обърна се към Матейката един почернял, небръснат мъж.

— Искам да го видя.

— Покачи се тогава на главата ми! — изръмжа небръснатият.

Работниците бяха отчаяни, зли, наежени. Голямата народна стачка, която трая цели петдесет и пет дена, се провали. Предателите от Локомотивната организация, влечугите от Телеграфо-пощенския съюз подложиха динена кора под краката на стач-

ниците. Отново запищяха заледените локомотиви, завъртяха се огнените им колелета, откъртиха се неподвижните вагони, по телените въжета потеглиха малките вагонетки, пълни с руда, пощенци затракаха в апаратните, учителите влязоха в задушните стаи при дечицата, но буцата, която беше заседнала в гърдите на всеки работен човек, натежа още повече. Вилнееше зла зима. Вятърът беше отърсил снега от клоните на дърветата и ги размахваше заплашително. Хората нямаха дърва и въглища. Децата зъзнеха, облечени в дрипи, хлябът не стигаше. А народните обирници имаха всичко. Джобовете им бяха натъпкани с военни печалби, в избите им лежаха чували с брашно, сандъци със захар, качета със сирене, тенекии с беломорски зехтин. Брашното им беше бяло като сняг, докарано отвъд океана срещу златото на Народната банка. Книжният лев се топеше като снежинка върху горещата длан на трескав човек. Вратовете на кожодерите надебеляха още повече, скривалищата им — натъпкани с плячка и стока. «Работнически вестник» излизаше наполовина изпоядан от цензурата. Нощем стражарите удряха с приклади по вратите, ходеха на лов за комунисти.

— Аз на главата ти няма да се покача, но ще ти бъда много благодарен, ако ми помогнеш да стъпя ей тука върху полицата на прозореца. Какво да правя, не съм порасъл — кротко рече Матейката.

Черният погледна през рамото си и му се понрави виновната усмивка на момъка, който беше също такъв боялия като него и още носеше на главата си войнишка фуражка без кокарда.

— Хайде! — рече той, подхвана с лявата си ръка прегънатото коляно на Матейката, хопна го нагоре и огнярят пъргаво скочи върху напуканата прозоречна полица.

— Какво? — попита небръснатият.

— Същият. Такъв го видях в София, когато погребвахме тримата убити работници. Той вървеше начело и окото му не мигаше от пушките на полицаите. Газеше ги. Три ковчега носехме на ръце и крачехме подире му.

— Кой ги уби? — надигна се Лазар Бъчваря, снажният знаменосец на първомайските манифестации, който беше дал ухо и гледаше над очилата, паднали върху носа му.

— Стой си на мястото бре, човек, какво те прихванаха изведнъж — хвана го за лакътя неговата съпруга — суха състарена жена, която не беше смъкнала черната забрадка през целия си живот, защото всичките й рожби се намираха в гробищата под снега.

Матейката му направи знак да млъкне.

— Шшшт! Почва!

И щом секретарят на Общия работнически синдикален съюз — къдравокосият, пламенният народен водач, безстрашният, неуловимият — заговори, виновната усмивка върху устните на огняря се разтегна и стана много хубава и светла. Той знаеше, че оня там ще каже нещо необикновено и туй нещо ще даде криле на всички, които са дошли тука намръщени и не знаят кой път да хванат и в коя дупка да се наврат. И колкото повече се издигаше гласът на оратора, толкова повече миньорите забравяха своите страдания, псувните, побоищата и заканите, ставаше им ясно, че борбата не е свършена и ще продължи докрай.

— . . . Наричат ни готованци нас, комунистите, работническата класа! И кой ни нарича? — Ония, дето са се впили като кърлежи в народната снага и смучат. Едрите капиталисти, чифликчиите, селските чорбаджии, царските лакеи. Били сме градски безделници. Погледнете си напуканите ръце, другари минни работници, и кажете: безделници ли са комунистите? Искали сме да храним хората от общ казан, както уж болшевиките хранели руския народ, искали сме да направим общи нивите и жените на селяните. Има ли човек със здрав мозък, който да повярва на такава дивотия? Другари, ще ви кажа: комунистическата партия в Русия не отне имота на

селяните, защото те нямаха имот, а им даде земя. Направи ги господари на ония просторни чифлици, които от векове владееха помешчиците. А колкото се отнася до жените — нека не заблуждават лековерните ония, които търгуват с дъщерите си, разменят си жените, киснат по цели нощи в кабаретата и посягат на чуждата чест, без да им мигне окото. Комунистическата партия се бори за чисто и свето домашно огнище, в което жената няма да бъде робиня и работно добиче, а другарка и съратница на мъжа...

— Чуваш ли? — сръга с лакът жена си Лазар Бъчварина, защото знаеше, че в църква поп Никола, дъртият, тъпчеше главите на бабичките с дивотии.

А Матейката изгледа победоносно целия салон, сложи до краката си фенера, силно изръкопляска и пак хвана дръжката на светилото си.

Работниците слушаха с полуотворени уста. Челата им се бяха разведрили. Очите им горяха. Неусетно тоя магьосник смъкна воденичния камък от плещите им.

— . . . Какво искаме ние? В името на какво зовем през тая ледена зима работниците и селяните до един да се наредят под нашето знаме? Ние искаме (гласът му стана твърд като стомана) хляб, въглища, облекло и квартири за народните маси. Искаме да бъдат смъкнати веригите от ръцете на затворниците, които военните съдилища натъпкаха в тъмниците. Искаме да бъдат дадени под съд виновниците за военната катастрофа, които напълниха с гробове долината на Вардар и македонските чукари! И те смеят да наричат политически апаши нас, българските комунисти, които единствени излязоха с манифест против войната през 1915 година!

Матейката пак остави фенера си, за да изръкопляска, но тъкмо в този миг в салона нахълтаха пет-шестима полицаи с дигнати нагоре пушки, водени от един старши стражар с черни мустачки и котешки очи. Стражарите разблъскаха притихналите прави слушатели, които бяха до вратата, и затрополиха с подковените си ботуши. Старшият се из-

прави пред Бъчварина, огледа целия салон, спря погледа си върху оратора, присви очи, разпери ръце и викна:

— Стоооой! Събранието е разтурено! Всички да си вървят в къщи!

Но Георги Димитров не мръдна, макар че го видя и чу. Той не обърна никакво внимание на заповедта и продължи да говори. Думите му сякаш шибаха полицая по лицето.

— Димитров, спирай! — впи в него котешките си очи старшият. — Аз те арестувам! Тръгвай пред мене!

Върху лицето на оратора не трепна нито един мускул. Салонът се раздвижи. Глух ропот се надигна в последните редици като грохот на пристигащи вагони. Над тоя ропот кънтеше само Димитровият глас — неудържим като планински порой, който събаря камъните. Матейката захапа долната си устна и бързо почна да диша.

Тогава полицаят побледня, цял се разтрепера. Изкара револвера си и го насочи към оратора.

— Или ще млъкнеш, или ще те застрелям! — изкрещя той като луд. — Едно!

Но срещу него стоеше един безстрашен човек. Без да снема очи от ръката с револвера, Георги Димитров се провикна:

— Да живее Българската комунистическа партия!

— Две! — отекна гласът на полицая.

— Да живее Съюзът на съветските социалистически републики! — отекна гласът на Димитров.

— Майчице! — изпищя стрина Лазарица. — Ще оставите ли този звяр да гръмне хубавия човек?

И захлупи очи с ръце.

В същия миг стана нещо необикновено. Матейката през главите на работниците се хвърли и се строполи като пантера върху полицая. Ръката, която стискаше револвера, се залюля наляво-надясно и един куршум прониза тавана.

— Ах, твойта мамица! — ревна Бъчварина и

протегна големите си ръце към полицая, но той беше вече изчезнал под краката на наскачалите работници.

Настана голяма олелия. Запращяха седалищата. Градушка от юмруци се изсипа по главите и гърбовете на стражарите, които с вой се измъкнаха от салона.

— Дръжте го! — прокънтя навън в мрака Лазаровият глас. — Стой, мерзавецо, стой да те потопя в реката като гръста!

Но старшият беше сварил да се намъкне незабелязано в празната читалищна барака за въглища и трепереше като лист. . .

Подир половин час на гарата спря нощният влак. Светлината на вагоните заигра по лицата на миньорите изпращачи. Георги Димитров втренчено потърси с поглед нисичкия огняр с войнишката шапка и щом го зърна, бързо се затече към него и му сграби десницата:

— Благодаря ти от сърце! Онова псе щеше да гръмне, ако не се беше стоварил отгоре му.

— Дребна работа, другарю Димитров — отговори Матейката и хубавата усмивка отново грейна на устните му.

— Хайде готово! — проехтя някакъв дрезгав глас.

Влакът потегли. Георги Димитров се метна върху стъпалото на първия вагон и махна с ръка към работниците, додето го погълна мракът на Искърския пролом.

ПОП АНДРЕЙ

«Да се обеси червения поп!
Без кръст и без гроб!»
До телеграфния стълб бе изправен.
До него палача.
Капитана.
Въжето
бе готово.
Балкана
тъмнееше мрачен.
Небето —
сурово.
Попа стоеше огромен,
изправен в целий си ръст.

Гео Милев

Въстаникът, който стоеше с пушка в ръка пред вратата на Главния революционен щаб, натисна бравата, отвори и влезе.

Водачът на въстанието седеше наведен над една голяма карта, разгъната върху масата, с червен молив в ръката. Задълбочен, загрижен, потънал в мрежата на бойните операции.

— Другарю Димитров — рече тихо въстаникът, — другарю Димитров. . . напира да влезе.

— Кой? — рязко извърна глава Димитров.

— Един поп.

— Поп ли? Какъв поп? — учудено попита водачът и остави молива върху картата.

— Въстаник от Медковец.

— Поп? Въстаник? Пусни го да влезе.

Поп Андрей шумно прекрачи прага, протегна ръка и заговори високо:

— Аз му казвам: пущай ме бе, човек, а той води преговори. Поп Андрей Игнатиев от село Медковец, въстаник! — представи се попът.

Димитров пое ръката му и го покани.

— Седни, дядо попе.

Изгледа го от главата до петите.

Калимявка. Изпотено и зачервено мургаво лице с юнашки мустаци, разрошена и побеляла от прахоляка брада. Дълго, сукнено расо. Над расото препасана кавалерийска сабя. И клепачите му побелели, само очите му пламтят под гъстите сключени вежди. Като задухани въглени святкат. Огън човек.

Попът седна, изкара един пешкир от джоба си и почна да бърше високото си чело.

— Какво направихте в Медковец? — попита Димитров.

— Ние в Медковец добре я свършихме. Уловихме ездача за крака и го строполихме от коня. Дигнахме народа. Развяхме червеното знаме. А тук?

— Днес в три часа и Берковица падна в наши ръце. Революционната войска преследва враговете към Петрохан. Две дружини — Фердинандската и Белимелската — потеглиха през Крапчане, през Белимел и Липен за Враца. Нашите докараха габровнишкото укрито оръжие. Станахме силни. Сега разполагаме с десет хиляди червени войници само във Фердинанд. Разпратихме по гладните балкански села кервани от каруци с жито.

— А Лом? — подскочи нетърпеливо попът.

— Ти беше ли в Лом?

— Бях.

— Разкажи — рече Димитров и тревожно впи очи в гостенина.

— Какво да ти разказвам. . . Вчера нападнахме казармата. Целият град е в наши ръце, но казармата държи противникът. А вътре са се набъкали с

жените и децата си народните душмани — до един. Ние, медковците и кривобарчаните, налетяхме откъм Щърбановата мелница, но ударихме на камък.

— Защо? — викна Димитров.

— Защото сме с голи ръце.

— С какво оръжие разполагате?

— Шарено. И карабини, и трилинейки, и бердани, а ония, които не можаха да се оръжат с пушки, размахват манари, сатъри, железни вили.

— А врагът?

— Врагът е наместил на всеки ъгъл по една картечница и коси ли, коси. Под всяка керемида на казармата — пушка. Куршуми като град падат отгоре ни, бомби хвърлят. На всичко отгоре и казармата е заобиколена с бодлив тел.

— И какво направихте?

— Нищо. Беше решено нощес да ударим казармата. Тъй ни се каза: щом чуете камбаната на голинската църква — всички напред срещу казармата! И ние чакахме, чакахме — цяла нощ не сме мигнали, а камбаната мълчи като онемяла. Пропяха първи петли, втори. Почна да се развиделява. Пропадна общата атака. Разбрахме я. Ония, които призори пропълзяха и се опитаха да прережат с ножици бодливия тел — бяха изпонашити от картечниците. Там си и останаха. Нищо не можем да направим.

Георги Димитров се навъси. Тъмен облак засенчи високото му чело.

— Тогава, дядо попе, да се откажем от революцията.

Поп Андрей трепна, сне калимявката си и я положи върху картата.

— От великото дело — бавно проговори той — ние няма да се откажем. Поп Андрей няма да дигне бял байрак, щом като веднъж е изкарал сабята от ножницата.

«Я го виж ти — орман папаз!» — помисли на себе си Димитров и продължи високо:

— Всички ли въстанаха по вашите села?

Попът поклати глава:

— Като препусках насам, видях един нашенец: постлал си чувалчето под една дебела сянка и спи. Ние правим революция, а той спи върху чувалчето. Нямах време, инак щях да скоча от коня и да го сритам.

— А ти защо си оставил бойната линия? — неочаквано го пресече Димитров.

— Пратеник съм. Другарите ме проводиха да искам топ. Като луд съм препускал през полето дотук. Ние ще съборим казармата върху главите им и ще ги пометем, ако ни дадете вашия топ.

— Но той замина за Берковица.

— Берковица е вече паднала. Дайте заповед час по-скоро да върнат топа. Мене ме е изпратил народът за топ. Попа без топа не тръгва.

Димитров се усмихна. За първи път през тия напрегнати и велики дни бегла усмивка окъпа неговото сурово лице.

— Отец Андрей — почна той и натисна с червения молив една черна точица върху картата, — врагът е тук, в Бойчиновци. Тая нощ ние ще очистим железницата за Лом. Щом семафорът покаже свободен път — вземай топа и тръгвай.

Димитров се изправи: разговорът е свършен.

Лицето на поп Андрей светна. Черната му брада затрепера. Развълнуван пристъпи към народния водач:

— Другарю Димитров!

— Казвай, отче!

— Ще ми позволиш ли на мене, стария медковски поп, да те прегърна от сърце като мой рожден син. Днес и аз бях на митинга. Пристигнах тъкмо когато ти започна да говориш на въстаналия народ. Слушах те, слушах и си рекох: това е, попе! Камъкът е хвърлен. Ние няма да спим, няма да ядем, няма да се уморим и няма да сложим оръжието, докато не разбием властта на монарха, на генералите и банкерите. Сега съм готов на всичко! — произнесе тържествено той.

И като разтвори големите си ръце, поп Андрей сграби Димитров, притисна го до сърцето си и го целуна горещо по челото. Грабна си калимявката от масата.

— Прощавай, сине, ако стане нещо! — извика той, обърна се назад и изскочи все тъй бурно, както беше влязъл.

Какъв е този необикновен влак, който излезе от Бойчиновци и нахълта в пожълтялото царевично море къде Мърчево? Най-отпред се движи и трака равномерно един открит вагон. Върху платформата му е търкулнато напрашено планинско оръдие, което опипва далечината с тъмното око на своята цев. До оръдието са наместени две картечници. Локомотивът пухти след открития вагон и го блъска напреде си припряно и сърдито, а подире си тегли закрит товарен вагон, пълен с въоръжени хора. Влакът вози въстаническия отряд на поп Андрей и на Кирил Митев. Тези брадясали, почернели хора с каскети и с калпаци, с пушки на коленете, готови за стрелба, са бойците, които отиват да щурмуват ломската казарма. Цял ден те водиха неравен бой срещу многочислените врагове, които се бяха загнездили в Бойчиновци. Блъскаха, трепаха, додето най-сетне накараха войниците от Шуменската дружина да съблекат ризите си и да ги развеят като бели байраци. Да е жив и здрав Христо Михайлов! Всички го знаеха, че е голям комунист, но никой не знаеше, че е такъв изпечен топчия. Като насочи онова ми ти берковско оръдие, че като ги запердаши! Войниците гърмяха срещу въстаниците с четири топа и осем картечници, но Христо почна да изпраща на всичките огневи гнезда снаряди с такава точност, че им запуши устата. Отвсякъде се чуваха насърчителни гласове:

— Удряй, Христо!

— Здраво бий, другарю Михайлов!

— Скоро ще им видим сметката!

Окрилени, с нестихващо ура полетяха въстаническите вериги в атака. Далеко напред между най-

първите се развяваше расото на медковския поп. Дългата му брада се ветрееше. Мълнии излизаха от очите му. Застрашително святкаше сабята, която попът размахваше високо над главите, като увличаше напред всички и викаше с продрано гърло:

— Ура-а-а!

Шуменската дружина падна на колене, но нейният командир успя да се измъкне. Като заек побягна в царевиците. Три оръдия, четири картечници и над триста пушки влязоха в ръцете на революционерите.

И ето го сега поп Андрей — уморен и още изтръпнал от вихъра на битката, седи в открития вагон с провесени надолу крака и пътува на север.

Дадоха му двайсетина души от славната Лопушанска дружина. Нищо, че са малко. С такива хора човек може да влезе в огъня. Момците на Георги Димитров са истински лъвове.

Влакът дълго пухтя през пожълтелите необрани царевици и спря на Долно Церовене. От апаратната изскочи дежурният чиновник с червена лента на ръка. Попът се дигна.

— Къде отивате, другари? — извика чиновникът.

— На сватба в Лом — процеди през зъби поп Андрей.

— Но вие си дирите бедата.

— Защооо? — измери го с очи попът.

— Защото Лом падна.

— Как тъй падна? — провикна се чернокапият командир на въстаниците.

— Отиде Лом. Днес, докато вие тътнехте къде Бойчиновци, загърмяха топовете и откъм Дунава. На ломското пристанище е пристигнала правителствена артилерия от Видин. Народните врагове са принудили въстаниците да напуснат града. Нашите церовенски комунисти се върнаха. Те разказват ужаси. Ломските палачи вилнеят. Убиват де когото настигнат. По улиците на Лом, в Моминброд и

Дългошевци падат снаряди. Цели махали са се подпалили.

— А въстаниците къде са? — викна поп Андрей.

— В царевичните ниви. Крият се хората — какво да правят.

Поп Андрей извърна глава към втория вагон, откъдето бяха наскачали лопушанците и слушаха като попарени. Слънцето клонеше към залез. Далеко в пепелявата есенна равнина се чуваха глухи топовни гърмежи. Техният грохот се носеше над нивите и глъхнеше към върховете на Вереница. Гласът на попа прозвуча властно и насърчително:

— Не се бойте, другари! Щом юнаците чуят нашия топ, ще рипнат и ще дойдат пак при нас. Момче, дай път на машината! Карай срещу окървавените ломски палачи! — заповяда той на машиниста и устреми орлов поглед напред.

Топа на попа отново прокънтя в гористия хайдушки дол край село Брусарци. В манастирището срещу гората се наместиха командирите на въстаниците. Вихрушката на битката отново възпламени кръвта на лопушанци. И когато конниците на Кабзата ударихa десния фланг на врангелистите и се понесоха вихрено през село Киселево, поп Андрей изкара още веднъж сабята си, ревна гороломно и пак увлече подире си всичките пехотинци. Щом видяха голите кавалерийски саби, наемните разбойници обърнаха гръб. Повлякоха оръдията, картечниците и потънаха в безкрайното Ломско поле.

Но от Бойчиновци пристигна задъхан пратеник със заповед: поп Андрей да напусне веднага брусарския фронт и да се върне назад с оръдието, защото враговете напират с големи сили откъм Враца.

— Тъй ли? Отивам! — викна попът. — Вие тука ще държите здраво, додето се върна! Довиждане!

И локомотивът заблъска открития вагон пак към Медковец. Въстаниците дълго гледаха как се отдалечава революционното оръдие, което превзе Берковица, прокуди враговете отвъд Петрохан и за-

пуши гърлата на бойчиновските царски топове. Прав, като статуя от чер мрамор — внушителен и безстрашен, — върху платформата стоеше медковският поп и стискаше юмрук. Щом влакът зави и тая незабравима картина изчезна, юначните лопушанци за пръв път наведоха глави. Камък падна на душите им. Някой проговори унило:

— Няма го вече топа на попа. . .

В четвъртък поп Андрей насочи мерника на оръдието си срещу Медковец. Последният снаряд той изпрати към медковските народни изедници и кожодери. Преди да изостави оръдието, той се наведе, сне калимявката си и целуна неговата вече занемяла цев. Мълчалив и печален закрачи през Габровнишкия дол към селото си. В петък вечерта враговете го заловиха край Медковец, когато прескачаше прелеза на селската мелница. Вързаха мъжките му ръце и викнаха:

— Тръгвай!

В неделя на 30 септември 1923 година глашатаят на медковското селско общинско управление с барабан разгласи заповедта на военния комендант: всички да излязат на гарата, където ще бъде обесен попът бунтовник.

Заточиха се медковци по улиците: мъже и жени, старци и деца.

С болка на сърцето и притъмнели очи те отиваха да се простят с човека, който първи застана под знамето на великото народно въстание и последен напусна неравния бой. И го видяха — вързан върху фенерния стълб пред самата гара. Палачът го беше омотал и пристегнал до стълба с едно въже, навито от главата до петите. Краката му висяха. Те не опираха до земята. Само пръстите му едвам досягаха напечената пръст.

С поглед, впит в далечината, и гордо изправена глава, с разрошена брада и объркана коса, този мъченик и народен герой стоеше, стиснал зъби, и твърдо понасяше обидите, гаврата и ударите, които сипеха върху него мъчителите. Ония, които до

вчера трепереха само като чуеха името му и се криеха в миша дупка, когато неговият топ разтърсеше земята, сега го шибаха с бодливи тръни, като се надигаха на пръсти да стигнат лицето му, псуваха го на майка, удряха го с колове, измъкнати от градинските огради. А той мълчеше. И мълчанието му беше грозно. Алена струйка кръв течеше от носа към устата му.

Майките силно притискаха децата до гърдите си, с побелели устни и разтреперани колене пристъпваха слабите духом, силните търсеха неговия мъжествен поглед.

На площада зад гарата палачите приготвиха бесилка за поп Андрея. Дотътраха маса и стол, наместиха ги до един телеграфен стълб, високо на стълба завързаха въжето. Направиха примка. Развързаха жертвата си от фенера. Поп Андрей се свлече на земята, защото нозете му бяха изтръпнали, но бързо се съвзе и стъпи здраво. Закрачи към бесилката с ръце, вързани отзад. Прохладен септемврийски ветрец го посрещна, разведри му челото и го погали по разрошената коса.

Тази беше последната милувка в живота му. Изкачиха го на масата и му развързаха ръцете. Попът обходи с прощален поглед далечните ниви, градините на Медковец, хилядния народ. Жените дигнаха престилките си и почнаха да подсмърчат.

Един дебеловрат фелдфебел с широка нашивка на пагоните си се разкрича долу под масата и кресна:

— Кажи, попе!

— Какво да кажа? — глухо проговори поп Андрей.

— Кои бяха другите, дето вървяха подире ти?

— С мене беше целият народ! — високо викна въстаникът и очите му се разгоряха.

— Кажи имена, защото бесилка те чака!

— Днес вие ще обесите мене, но утре вас ще бесят. Запазете въжето, убийци!

— Млък! — ревна един царски офицер и зама-

ха със сабята си. Удари го тежко по рамото и се обърна към палача: — Какво чакаш? Слагай му въжето!

— Попе, качвай се на стола! — изломоти палачът, но ръцете му се разтрепераха.

Поп Андрей стъпи върху стола, ръцете на палача се разтрепераха още повече, когато хвана увисналата примка.

— Мене бесиш, а пък ти трепериш! — проговори поп Андрей, грабна примката от ръцете му и я намести на шията си. Сам ритна стола и увисна. Неколцина изверги хванаха долния край на въжето и го опънаха.

Жените и децата нададоха сърцераздирателен писък. Един глас извика високо:

— Същински апостол! Левски!

— Кой вика? — изкрещя с пресипнал глас оня, който преди малко удари поп Андрея със сабята си

И обходи с поглед многолюдната тълпа, но срещна такава палеща ненавист, че тръпки полазиха по гърба му.

Вятърът избухна и дигна пушилка. Сухите царевици зашумоляха.

ОКОВАНИЯТ ДИМИТРОВ

Сиромах Стоян, сиромах,
на два го пътя вардиха,
на третия го хванаха,
черни му върви развиха,
мъжки му ръце вързаха
и го в тъмница хвърлиха.

Народна песен

На 30 януари 1933 година престарелият Паул фон Хинденбург, председател на Германската република, фелдмаршал от Първата световна война, която замрежи и нашите бойни полета в Тракия, Македония и Добруджа с дървени кръстове, назначи за държавен канцлер главатаря на германските фашисти, бъдещия подпалвач на Втората световна война — Адолф Хитлер.

— Тогава — разказва австрийският писател Ернст Фишер — Хитлер беше насъбрал около себе си всички декласирани, пропаднали съществования, разорени офицери, разгулни студенти, провалени благородници, отчаяни дребни буржоа, измамници, авантюристи, политически убийци, водачи на разюзданите свободни корпуси, които вилнееха след разгрома на германската войска, шпиони и криминални престъпници.

Тази глутница от тъмни хора през септемврийските избори за райхстага през 1930 година беше увлякла подире си няколко милиона души герман-

ски гласоподаватели. Вкамененият Хинденбург трепна, съживи се и протегна десница към утрешния претендент за световно господство. И през една ледена януарска нощ на трибуната в Берлин се изправиха двамата рамо до рамо: преданият ратай на хохенцолерните, гробокопачът на германската държавна независимост, прегърбен и мрачен, и «австрийският ефрейтор» с нахлупена до ушите фуражка, със зловещо бляскащи очи, подкастрени мустачки. А долу под нозете им със запалени главни в ръцете удряха крак безконечните колони на есесовците, щурмоваците и на стоманените каски.

Националсоциалистите протягаха вдървени ръце напред и поздравяваха своя «фюрер», както древните римляни (друг поздрав не можеха да измислят!), и отсечено крещяха:

— Води ни, фюрер! Ние ще дойдем след тебе!

И той ги поведе — в това никой не трябва да се съмнява — към окървавените бойни полета на Орел и Ленинград, към стоманената стена пред Москва, към гигантското гробище на Мамаев Курган.

Щом пипна в ръката си камшика на фашистката власт, Адолф Хитлер реши да разчисти веднъж завинаги сметките си с мощната Германска комунистическа партия, която в парламентарните избори получи близо пет и половина милиона гласа. Тая партия прегражда пътя на националсоциализма към нова световна човешка касапница и трябваше да бъде унищожена с огън и меч. За да хвърлят прах в очите на германския народ, хитлеристките главатари скроиха един плиткоумен план: ще запалят райхстага, ще дигнат голяма олелия, ще разтръбят по всичките краища на страната, че комунистите са го запалили, ще поразят въображението на дребната буржоазия, като я изплашат с огън, и тя ще повярва, че няма по-страшни хора от комунистите. Тогава момчетата на Херман Гьоринг ще запретнат ръкави, ще грабнат топорите и ще излязат на историческата сцена като спасители» на оте-

чеството и на човечеството от болшевизма. За председателя на райхстага Херман Гьоринг най-лесното нещо беше да изпрати нощем подпалвач в парламента, защото между неговото жилище и райхстага имаше таен подземен коридор, а ключовете от вратите дрънчаха в джобовете му.

На 27 февруари през нощта буйни пламъци обхванаха вехтата парламентарна сграда. С пронизващ писък полетяха камионите на пожарникарите. Подире им с лудешка бързина се понесе автомобилът на държавния канцлер Адолф Хитлер, който в кабинета си нетърпеливо хапеше устни, час по час гледаше часовника и чакаше обещания от Гьоринг пожар. Цяла вечер той напряга ума си да измисли някакви паметни, исторически думи, които да хвърли в очите на чуждестранните вестникари. И ето го сега — стремглаво се измъкна от черната си кола и дигна очи нагоре. Горещият дъх на пламъците го удари по лицето. Хитлер се стъписа, озърна се наоколо, забеляза един английски дописник с бележник в ръка и кресна:

— Това е знак божи! Сега вече никой не ще ни попречи с железен юмрук да смажем комунистите! Вие — направи той няколко крачки към дописника — сте свидетел на една велика нова епоха в германската история. Този пожар е нейното начало!

Поласканият свидетел кимна с глава, записа добросъвестно думите на канцлера и смукна издълбоко лулата си.

Хитлеристките хрътки излязоха от леговищата си и тръгнаха на лов за комунисти. Най-напред нападнаха в затворническата камионетка холандеца Маринус Ван дер Лубе, скитник по пътищата и гост по леките заведения на Третия райх и Средна Европа, порочен, декласиран тип, изключен от редовете на Холандската комунистическа партия за разколническа дейност. Хитлеровите агенти се бяха запретнали отдавна да го обработят, да го докарат до малоумие, да го превърнат на свое сляпо

оръдие и тогава да го изблъскат пред имперския съд. Той им беше винаги подръка.

Огънят на райхстага беше вече изгаснал и зимният вятър разнасяше черната пепел, когато Георги Димитров скочи от третокласния спален вагон на мюнхенския влак и закрачи по перона на берлинската гара. От вестника, който купи по пътя, той узна за големия пожар и за първи път прочете името на Ван дер Лубе.

«Смахнат човек или. . . провокатор» — помисли си пътникът, хвърли вестника в едно кошче за отпадъци и слезе в тунела на метрото, за да се прибере в къщи.

В ресторант «Баернхоф» работи келнер Хелмер. Той е член на националсоциалистическата партия, безогледен тип, готов да продаде за пари баща си и майка си. Като прочете, че Гьоринговата полиция е определила 20 хиляди марки за оня, който посочи подпалвачите на райхстага, Хелмер се разтрепера като изгладнял пес пред готварница, написа донос, упъти се към полицията и заговори възбудено:

— Ван дер Лубе? Отлично го познавам. Той често идваше в нашия ресторант и сядаше при тримата славянски съзаклятници, които са добре познати на почитаемата полиция. Кого, славяните? Как да не ги познавам? Нали бях натоварен да ги наблюдавам. . . Единият от тях — снажният с високото чело — е бил водач на някакво въстание в родината си, а сега е член на Изпълнителния комитет на Третия интернационал. Това е известно на полицайпрезидиума? Тогава ще ви кажа и друго: четиримата винаги си доближаваха главите и си шепнеха, но щом наближех до тяхната маса — разговорът им веднага спираше. Опасни хора. . . Дали идват всяка вечер в ресторанта? Не, всяка вечер не идват, но щом пристигнат, аз на драго сърце ще ви уведомя по телефона!

На 9 март вечерта безочливият клеветник дигна телефона и съобщи на углавната полиция:

— Пак дойдоха!

Двамина въоръжени полицаи — криминалисти — влязоха в ресторанта, размениха две-три думи с келнера Хелмер и се насочиха между навалицата към масата на Георги Димитров. Легитимираха се и го поканиха да тръгне след тях. Димитров стана, плати сметката си на Хелмер, каза му довиждане, облече балтона си и тръгна след полицаите. Отведоха го в предварителния затвор на берлинската полиция. Почнаха да бъркат в джобовете му. Прибраха му всичките пари (350 марки и 10 долара), часовника, очилата, бележника. Нито едно листче не му оставиха. Разтвориха му паспорта.

— Вашето име? — попита полицейският следовател.

— Георги Димитров Михайлов.

— А в паспорта пише Рудолф Хедигер. Защо?

— Аз съм български политически емигрант. Напуснах родината си след въоръженото народно въстание през 1923 г. Съдилищата на палача Цанков ме осъдиха на смърт. По стъпките ми вървят наемните убийци на българската полиция. Принуден съм да крия името си.

— Каква работа вършите?

— Обикалям столиците на Европа. След разгрома на въстанието Цанковите полицаи напълниха българските затвори с десетки хиляди хора — работници и селяни. Аз съм техен застъпник пред онния, за които е скъп човешкият живот. Бил съм в Прага, Виена, Амстердам, Париж, Брюксел. Разказах за терора в България на такива видни хуманисти като писателя Стефан Цвайг в Австрия, Неедли в Чехословакия, Анри Барбюс и Ромен Ролан във Франция. Аз следя българските вестници, пиша статии в чуждестранния печат, осветлявам чуждестранното обществено мнение за положението в България. Такава работа върша.

Блъснаха го в тясна затворническа килия, в която имаше само един дървен одър. Почнаха да го мъкнат час по час пред следствената комисия, коя-

оръдие и тогава да го изблъскат пред имперския съд. Той им беше винаги подръка.

Огънят на райхстага беше вече изгаснал и зимният вятър разнасяше черната пепел, когато Георги Димитров скочи от третокласния спален вагон на мюнхенския влак и закрачи по перона на берлинската гара. От вестника, който купи по пътя, той узна за големия пожар и за първи път прочете името на Ван дер Лубе.

«Смахнат човек или. . . провокатор» — помисли си пътникът, хвърли вестника в едно кошче за отпадъци и слезе в тунела на метрото, за да се прибере в къщи.

В ресторант «Баернхоф» работи келнер Хелмер. Той е член на националсоциалистическата партия, безогледен тип, готов да продаде за пари баща си и майка си. Като прочете, че Гьоринговата полиция е определила 20 хиляди марки за оня, който посочи подпалвачите на райхстага, Хелмер се разтрепера като изгладнял пес пред готварница, написа донос, упъти се към полицията и заговори възбудено:

— Ван дер Лубе? Отлично го познавам. Той често идваше в нашия ресторант и сядаше при тримата славянски съзаклятници, които са добре познати на почитаемата полиция. Кого, славяните? Как да не ги познавам? Нали бях натоварен да ги наблюдавам. . . Единият от тях — снажният с високото чело — е бил водач на някакво въстание в родината си, а сега е член на Изпълнителния комитет на Третия интернационал. Това е известно на полицайпрезидиума? Тогава ще ви кажа и друго: четиримата винаги си доближаваха главите и си шепнеха, но щом наближех до тяхната маса — разговорът им веднага спираше. Опасни хора. . . Дали идват всяка вечер в ресторанта? Не, всяка вечер не идват, но щом пристигнат, аз на драго сърце ще ви уведомя по телефона!

На 9 март вечерта безочливият клеветник дигна телефона и съобщи на углавната полиция:

— Пак дойдоха!

Двамина въоръжени полицаи — криминалисти — влязоха в ресторанта, размениха две-три думи с келнера Хелмер и се насочиха между навалицата към масата на Георги Димитров. Легитимираха се и го поканиха да тръгне след тях. Димитров стана, плати сметката си на Хелмер, каза му довиждане, облече балтона си и тръгна след полицаите. Отведоха го в предварителния затвор на берлинската полиция. Почнаха да бъркат в джобовете му. Прибраха му всичките пари (350 марки и 10 долара), часовника, очилата, бележника. Нито едно листче не му оставиха. Разтвориха му паспорта.

— Вашето име? — попита полицейският следовател.

— Георги Димитров Михайлов.

— А в паспорта пише Рудолф Хедигер. Защо?

— Аз съм български политически емигрант. Напуснах родината си след въоръженото народно въстание през 1923 г. Съдилищата на палача Цанков ме осъдиха на смърт. По стъпките ми вървят наемните убийци на българската полиция. Принуден съм да крия името си.

— Каква работа вършите?

— Обикалям столиците на Европа. След разгрома на въстанието Цанковите полицаи напълниха българските затвори с десетки хиляди хора — работници и селяни. Аз съм техен застъпник пред онния, за които е скъп човешкият живот. Бил съм в Прага, Виена, Амстердам, Париж, Брюксел. Разказах за терора в България на такива видни хуманисти като писателя Стефан Цвайг в Австрия, Неедли в Чехословакия, Анри Барбюс и Ромен Ролан във Франция. Аз следя българските вестници, пиша статии в чуждестранния печат, осветлявам чуждестранното обществено мнение за положението в България. Такава работа върша.

Блъснаха го в тясна затворническа килия, в която имаше само един дървен одър. Почнаха да го мъкнат час по час пред следствената комисия, коя-

то заседаваше в недогорялото крило на райхстага. Полицаите се държаха към него с прусашка надменност и грубост. Един агент, който го водеше по стълбището на райхстага към зала «Бисмарк», се провикна нарочно с висок глас към другаря си, за да го чуе и арестуваният:

— В България този субект е избягнал наказанието, макар че е бил осъден на смърт, но тук той ще увисне на бесилката, помнете ми думата!

Димитров не го удостои дори с поглед.

След като полицейският разпит приключи, бутнаха напреде му следствения протокол за подпис, но Димитров завъртя глава:

— Няма да подпиша!

— Защо? — попита строго полицейският следовател.

— Защото нямам доверие в никаква полиция, особено в сегашната германска полиция, а всичко онова, което намеря за нужно да кажа, ще го дам в собственоръчно написано изложение.

И той написа изложението.

«. . . Програмите и уставите на всички комунистически партии и на Комунистическия интернационал забраняват индивидуалния терор под страх на изключване от комунистическата партия на всеки член, който си служи с метода на индивидуалния терор. Всички извършени терористически актове в България, включително и атентатът в Софийската катедрала през април 1925 г., бяха публично и най-решително осъдени както от мене лично, така и от партията, към която принадлежа, и от Комунистическия интернационал. Ние сме комунисти, а не анархисти.»

В берлинската криминална полиция позволяваха на арестуваните 15 минути дневна разходка. Там, в оградения с високи стени тесен и мрачен двор, където неволниците мълчаливо крачеха назад-напред, се срещнаха двамина от най-светлите умове на международното работническо движение: Димитров и Телман. Водачът на германските ко-

мунисти съзря отдалеч българина с изпъкналото мургаво чело, прошарената къдрава коса и орловия поглед и трепна:

— Димитров!

Дълбоко развълнуван, Телман се изправи срещу него само за един миг. Как се искаше на Димитров да го прегърне братски, но един полицай се втурна между тях, хвана грубо Телман за рамото и го отклони. Гневен пламък избухна в очите на Георги Димитров.

Гестаповците бяха арестували Телман преди шест дни. Затвориха го, защото беше водач на милионната Германска комунистическа партия и зовеше работниците да се възправят срещу окървавения фашизъм, защото водеше безпощадна битка срещу подпалвачите на нова война, защото обичаше горещо страната на изгряващия социализъм и говореше на германските работници:

— Ние знаем една страна, където няма фашизъм. Там е съвършено немислимо всичко, що става в Германия, където фашистките убийци се тренират и упражняват кървавия си занаят в работническите квартали. Тази страна е Съветският съюз.

Когато белезиците стегнаха Телмановите ръце, Гьобелсовата машина за лъжи разтръби по целия свят: «В Берлин под сградата на комунистическата партия са намерени взривни вещества, които могат да дигнат във въздуха цялата германска столица.» Затуй Телман трябва да бъде изправен пред имперския съд. Нацисткият «юрист» Франк обеща адски разкрития: когато започнел процесът срещу Телман, светът щял да затаи дъх от ужас! Но след като изсърбаха в Лайпциг горещата попара, която им надроби Георги Димитров, Хитлеровите ратаи не се осмелиха да изкарат и Телман пред съда. Те го държаха в затворническата килия цели единадесет години и половина. Дойдоха най-тежките дни. Танковете с черните кръстове пълзяха под стените на Москва и Ленинград, гестаповските фелдфебе

то заседаваше в недогорялото крило на райхстага. Полицаите се държаха към него с прусашка надменност и грубост. Един агент, който го водеше по стълбището на райхстага към зала «Бисмарк», се провикна нарочно с висок глас към другаря си, за да го чуе и арестуваният:

— В България този субект е избягнал наказанието, макар че е бил осъден на смърт, но тук той ще увисне на бесилката, помнете ми думата!

Димитров не го удостои дори с поглед.

След като полицейският разпит приключи, бутнаха напреде му следствения протокол за подпис, но Димитров завъртя глава:

— Няма да подпиша!

— Защо? — попита строго полицейският следовател.

— Защото нямам доверие в никаква полиция, особено в сегашната германска полиция, а всичко онова, което намеря за нужно да кажа, ще го дам в собственоръчно написано изложение.

И той написа изложението.

«. . . Програмите и уставите на всички комунистически партии и на Комунистическия интернационал забраняват индивидуалния терор под страх на изключване от комунистическата партия на всеки член, който си служи с метода на индивидуалния терор. Всички извършени терористически актове в България, включително и атентатът в Софийската катедрала през април 1925 г., бяха публично и най-решително осъдени както от мене лично, така и от партията, към която принадлежа, и от Комунистическия интернационал. Ние сме комунисти, а не анархисти.»

В берлинската криминална полиция позволяваха на арестуваните 15 минути дневна разходка. Там, в оградения с високи стени тесен и мрачен двор, където неволниците мълчаливо крачеха назад-напред, се срещнаха двамина от най-светлите умове на международното работническо движение: Димитров и Телман. Водачът на германските ко-

мунисти съзря отдалеч българина с изпъкналото мургаво чело, прошарената къдрава коса и орловия поглед и трепна:

— Димитров!

Дълбоко развълнуван, Телман се изправи срещу него само за един миг. Как се искаше на Димитров да го прегърне братски, но един полицай се втурна между тях, хвана грубо Телман за рамото и го отклони. Гневен пламък избухна в очите на Георги Димитров.

Гестаповците бяха арестували Телман преди шест дни. Затвориха го, защото беше водач на милионната Германска комунистическа партия и зовеше работниците да се възправят срещу окървавения фашизъм, защото водеше безпощадна битка срещу подпалвачите на нова война, защото обичаше горещо страната на изгряващия социализъм и говореше на германските работници:

— Ние знаем една страна, където няма фашизъм. Там е съвършено немислимо всичко, що става в Германия, където фашистките убийци се тренират и упражняват кървавия си занаят в работническите квартали. Тази страна е Съветският съюз.

Когато белезиците стегнаха Телмановите ръце, Гьобелсовата машина за лъжи разтръби по целия свят: «В Берлин под сградата на комунистическата партия са намерени взривни вещества, които могат да дигнат във въздуха цялата германска столица.» Затуй Телман трябва да бъде изправен пред имперския съд. Нацисткият «юрист» Франк обеща адски разкрития: когато започнел процесът срещу Телман, светът щял да затаи дъх от ужас! Но след като изсърбаха в Лайпциг горещата попара, която им надроби Георги Димитров, Хитлеровите ратаи не се осмелиха да изкарат и Телман пред съда. Те го държаха в затворническата килия цели единадесет години и половина. Дойдоха най-тежките дни. Танковете с черните кръстове пълзяха под стените на Москва и Ленинград, гестаповските фелдфебе

ли потриваха ръце и ликуваха. Веднъж трима тъмничари се вмъкнаха в килията на великия затворник и почнаха:

— Смазана е вече твоята Русия! Червената армия е разбита. Какво ще кажеш сега?

Телман ги изгледа презрително и отговори студено:

— Ще дойде ден, когато Русия ще извие врата на Хитлер!

Гестаповците не му простиха тия думи. През август 1944 година, когато пребитият звяр бягаше окървавен към бърлогата си, палачите от бухенвалдския крематориум пронизаха високото Телманово чело с четири куршума и превърнаха тялото му в прах...

В следователската зала «Бисмарк» гестаповците домъкнаха една «свидетелка» с кожено палто, пръстени с фалшиви диаманти, начервени устни, боядисана коса и с нахален поглед.

— Да каже свидетелката къде е видяла арестувания Димитров! — обърна се полицейският следовател към гражданката, която гледаше нахално арестувания българин.

— Видях го в кафенето на Дюселдорферщрасе.

— С кого беше?

— С оня... как му беше името... каменоделеца, дето подпали райхстага.

— Кога? — стрелна я с очи Димитров, поразен от нейната безочливост.

— На 26 февруари, четири часа подир пладне! — отвърна нагласената свидетелка, без да й мигне окото.

— Но, господин следователю, на 26 февруари аз бях в Мюнхен. Проверете. Тая жена лъже. Проверете.

«Свидетелката» се нацупи, объркана почна да мига, потърси с очи помощ от следователя, но той й направи знак с ръка да върви по дяволите.

Адски бяха мъките на задържаните комунисти. «Затворът при берлинската дирекция на полицията — разказва Димитров — беше препълнен с по-

литически затворници, комунисти и други активни борци. От 9 до 28 март 1933 година по цели часове аз чувах откъм коридора и от двора ужасни ругатни, удари с тояга, сърцераздирателни писъци. Двата пъти, когато ме водиха при лекаря, виждах цяла редица от затворници с кървави петна по дрехите, с превързани глави и ръце, опулени очи и зеещи рани. Това бяха следите от преживените изтезания.»

В края на март заваляха проливни дъждове. Димитров чуваше как студените капки тупкат по покрива на тъмната заключена камионетка, как гумените колела съскат по мокрия асфалт. Когато колата спря в двора на Моабитския затвор, той скочи на плочите и смъкна шапката си, но дъждовните капки не свариха да разведрят топлото му чело, защото тъмничарите го вмъкнаха в мрачната каменна крепост. Заключиха го в една килия, определена за най-закоравелите престъпници. На вратата — три стоманени заключалки, на прозореца — тройни железни решетки. Леден циментов под. Един тъмничар го накара да съблече цивилните си дрехи и да облече затворнически — на линии. Записаха го в затворническата книга под № 8085.

На 3 април съдебният следовател Фогт заповяда да оковат ръцете на затворника с вериги. На другия ден тъмничарят му хвана двете ръце, доближи ги една до друга и стегна със синджира китките, плътно долепени една до друга. Железните халки се впиха в кожата. С вързани ръце е много мъчно да прелистваш страниците на една книга, още по-тежко е да пишеш, но Димитров направи усилия и надмогна мъчнотията. Почна да пише първото си писмо от Моабит до Анри Барбюс, именития автор на романа от Първата световна война «Огънят». Как да окачествя обвинението, че е запалил райхстага? Захапа писалката и се замисли. Ако нарече това тежко обвинение клеветническо, писмото не ще излезе вън от стените на затвора. Най-добре е да назове обвинението «ужасна грешка». И пис-

мото с «ужасната грешка» замина за редакцията на вестник «Юманите» в Париж.

Първата нощ, когато легна с веригите на кораВия одър, затворникът не знаеше къде да сложи ръцете си. Протегна ги напред, но те бързо отмаляха. Кръвта биеше в слепите му очи. Сложи ги върху гърдите си: тежат. Не може да диша. Помръдне ли ги мъничко наляво или надясно, болките около китките ставаха нетърпими. Надигна се, наклони глава към разтворената германска история, която му донесоха от затворнишката библиотека, и се опита да чете без очила. Буквите заиграха напреде му и изчезнаха в пепелявата мъглявина. Очите му бяха уморени и отслабнали от толкова годишен напрегнат книжовен труд. След полунощ сънят му надви и той се отпусна. Заспа. На сутринта ръцете му бяха изтръпнали и восъчни. Не ги усещаше, сякаш бяха мъртви. Изправи се и почна да ги люшка като махало на часовник. Веригите огласяха килията със зловещ звън. Гимнастиката му донесе бодрост.

— Протестирам! — изправи се той в кабинета на свирепия Фогт. — Защо ме оковахте с вериги? Германският закон предвижда белезици само за ония, които дигат ръка срещу служителите в затвора, опитват се да бягат или да извършат самоубийство. Аз не съм от тях. Снемете ги!

— Нищо не мога да направя за вас! — отвърна студено съдебният следовател. — Вие сте подпалвач на райхстага.

Димитров не беше от ония, които се огъват. Той знаеше, че се намира в ръцете на озверен класов враг, и реши да бъде твърд като стомана. Докрай!

Като дете се зарадва, когато след няколко дни ключарят му донесе неговата автоматична писалка, очилата, любимата лула. Развинти писалката. Разтвори дневника, който беше започнал още в деня на арестуването, и се залови да пише. Колко тежък е станал златният писец! Ръждивите окови дращят бялата книга. Най-напред нарисува телес-

ния и морален образ на националсоциалистическия съдебен следовател. Хвана го за ръка и го намъкна насила в историята. «Фогт е нисък на ръст, йезуит. Годен е да води дребни углавни дела. За исторически процес пред световната общественост е много мъничък. Дребнав е, идиот. Ако беше по-умен, трябваше още след първите ни спречквания да се бори с ръце и крака да не ме изправят пред съда.»

Занизаха се следователските разпити. Идиотът Фогт всеки ден мъкнеше «свидетели» — съмнителни личности от берлинските вертепи, от катакомбите на Гестапо, от редакциите на вестниците. Тия «свидетели» оглеждаха затворника от главата до петите и клатеха многозначително глава: «Разбира се, че е той. Същият. Ние сме го виждали много пъти с холандеца Ван дер Лубе. Двамата бяха неразделни. Където благоволите да кажете — там сме ги виждали. На ваше разположение сме.»

Димитров с отвращение размахваше веригите си под носа на следователя.

— На какво прилича това? Аз да не съм мечка? Защо ме показвате на тия непознати и подозрителни субекти, които никога не са ме виждали и никога през живота си не съм срещал?

Но Фогт беше дебелоглав съдебен ратай. Той търсеше с настървение нови телесни мъчения и морални страдания за окования българин. Предугаждаше намеренията на още по-големите злодеи, които вилнееха в Третия райх.

— На вързана птица приличам — говореше на себе си в килията Димитров. — Крила имам, но не мога да отлетя навън, където назряват големи исторически събития. Хитлер се опитва да завърти назад колелото на историята и да върне към мрака на миналото милиони хора. Земята се люлее под краката на капитализма, а аз седя заключен с три стоманени заключалки и устата ми е запушена. — Горчива усмивка заигра на устните му, когато си спомни остроумните стихове на Байрон: «Аз съм по-безпомощен, отколкото може да пожелае дяволът: ня-

ма да спечелят вече нищо, ако ме прокълнат, когато ме извлекат на сухо като риба, увиснала на въдица, или ме подкарат към кланицата като агне, което не е могло да се отърве от месаря. Но не подхождам аз за такава благородна трапеза и още помалко жадувам да бъда печен на скара.»

В мрачната страна на нибелунгите тиранинът е завардил пътищата и дебне всяка светлина. Час по час дига секирата. Търкалят се глави на доблестни работници, най-смелите падат прави. Тъмни облаци са затъмнили небосклона. Утрешният ден се дави в мрак. Стъписват се бойците, които имат слаба вяра. Но Георги Димитров не е наивно агънце, нито рибка за въдица. Той няма да попадне на трапезата, за която пише английският поет в своите звучни и пълни с горчив размисъл стихове.

Една черна камионетка го понесе от Моабит към затвора в Мюнхен. На фашистките полицаи се видяха малко веригите на ръцете, затуй му вързаха и краката за скамейката. Когато го вкараха в мюнхенската килия, берлинските тъмничари си прибраха веригите и ги отнесоха. Тогава директорът на мюнхенския държавен затвор се намери в голямо затруднение: откъде ще вземе белезици, когато оковите в неговия затвор бяха отдавна премахнати? А в съпроводителното писмо пише: «Димитров трябва да бъде подложен на суров режим. Да му се вържат ръцете.» За да изпълни волята на големите господари от Берлин, директорът заповяда да вържат ръцете на затворника с обикновен ръждив синджир. Желязото беше много тежко и омаломощи последните му телесни сили. Изподра му ръцете и краката, протри зачервените места на китките му, отвориха се рани и почнаха да кървят. Болките станаха непоносими. За «човека с веригите» се разнесе мълва по цяла Бавария. Час по час се мъкнеха хитлеристки величия и надничаха в килията му. Като го върнаха в Моабит, пак му сложиха старите окови. Фогт беше убеден, че с насилие и средновековни изтезания ще огъне стоманата и ще угаси пла-

мъка в душата на затворника. Той не беше разбрал кого има напреде си.

В най-тежките минути окованият Димитров прелистваше неспокойно стихотворенията на великия Гьоте и в жилите му се разливаше мъжка сила, когато спреше очи на мъдрите редове:

Загубиш ли имот — малко си загубил,
загубиш ли чест — много си загубил,
загубиш ли смелост — всичко си загубил!

Една нощ той видя насън своята майка такава, каквато е била винаги — смела, мъжествена, пълна с надежда, непреклонна. Баба Парашкева върви през дълбок януарски сняг. Черната ѝ забрадка се развява. Краката ѝ затъват до коленете. До земята се огъват клоните на дърветата, налегнати от силния вятър. Зимният вятър ли бучи, или глутница вълци сподирят старицата и надават грозен вой? Баба Парашкева от време на време се обръща назад, размахва заканително тоягата си срещу вълците и сипе проклятия. Но ето че зверовете я наближават и той чу силен вик:

— Георге, Георге, камо те, сине? Бягай да ме отървеш!

— Тук съм, майко! — отвърна синът и протегна към нея двете си ръце.

Веригите заскърцаха и се плъзнаха като студена змия по гърдите му. Затворникът се стресна, надигна се от леглото, целият потънал в пот.

— Глутницата е — прошепна той — тук, мамо, около мене, но ти се не бой. Нали ми писа да нося своя кръст като апостол Павел. Ще го нося докрай. Ще бъда и мъжествен, и търпелив, и твърд. Ти няма да се срамуваш никога, че си родила такъв син.

Пролетта настъпи с гръмотевици, с проливни дъждове, с птичи гласове, но слънцето не можа да изпрати нито един лъч през тройната мрежа на моабитската тъмница. Липите на «Унтер ден линден» скоро ще почнат да цъфтят. Навсякъде духа топъл

вятър. Сега в родината е бликнала буйна зеленина. Упоителен дъх на люляци се носи в малките градини на софийското предградие Три кладенци, където баща му отколе беше пуснал корени. На площад «Света Неделя» цветарките са изнесли кошници със зюмбюли и момини сълзи. Срамежливи девойчета от селата продават китки теменуги. Къде е сега оная любима ръчица на Люба, която отбираше най-свежите пролетни цветя и ги потапяше в пръстената вазичка на работната му маса? Когато пишеше, наведен над масата, задълбочен, тя влизаше на пръсти и изпълваше стаята с очарование. Люба. . . Какво ли е станало с нея? Защо мълчи? Ако ѝ се случи нещо — това ще бъде най-големият удар в живота му.

Там, на улица «Опълченска», живееха три истински героини: мама, Люба и Лена. Вихърът на революционната епоха ги отнесе.

Колко топлина и радост му донесоха в студената килия писмата от майка му и от двете му сестри! За големите грижи, за тревогите, за безсънните нощи, за стражарските ругатни и закани, за обисите, за трескавите сънища, за всичко, което им поднесе неговият бурен, напрегнат, бунтовен живот, те му отвръщаха само с едно: безгранична сърдечна обич!

«Мои скъпи мамо и сестро!»

Този път проклетият тъмничар му е затегнал тъй жестоко белезиците, че не може да пише. Или са отекли ръцете му!

Отпусна белезиците върху бялата книга. Ледените железа затискаха незасъхналите още горещи слова, които се изтръгнаха от дълбочината на сърцето му. Очите му се устремиха към бледата светлина на прозореца, към паяжината, която беше омотала мрежата. Мисълта му, която никоя насилническа ръка не можеше да окове, излетя навън и размаха криле. . .

Ето я чорбаджийската нива в Ковачевското землище. Лятото е позлатило целия кър. Прегарят

класовете, сухо шумолят. Наоколо се носи дъх на колендро. Далеко някъде като бръмчене на пчела се чува жътварска песен. Една гологлава жътварка седи под сянката на изправен житен сноп. Тя е отмаляла, смъртно бледна, измъчена от току-що преживените родилни мъки. С разширени зеници гледа втренчено новороденият човек, който ритка с крачетата си, положен гърбом в майчините си поли. Той е много гласовит и заглушава с плача си песните на сърпарите. В белия си ръченик го е повила младата ратайкиня Парашкева Димитрова, за която не се беше намерила нито една селска бабичка да ѝ помогне при раждането. От Рила иде прохладен вятър и суши потните капки, изросили по челото на родилката. Жетварите от нейната дружина са я начоколили със сърпове и паламарки в ръцете и сипят благословии:

— Жив и здрав да бъде мари, Парашкево!

— Голям да порасне!

— Войник да стане!

Сбъднаха се благословиите на селяните в ковачевската нива. Той стана голям. Порасна жив и здрав. Войник на работническата класа. Винаги е бил в челната редица на бойците, които щурмуват почернялата крепост на стария свят. Никой не може да каже, че е побледнявал от страх или че му е трепвало окото от заканите на врага, от камшика на полицая, от стрелите на продажния вестникар, от куршумите, които неведнъж са пискали край ушите му, от топовните гърмежи на юнашкото Септемврийско народно въстание преди десет години, от смъртните присъди на класовия съдия.

Мустаци му набодоха неусетно през годините, когато още стоеше наведен над словослагателската каса. Случайно ги забеляза, когато Петко Величков от Пазарджик му подаде кръглото си огледалце и рече:

— Избърши страната си, нацапал си я с печатарско мастило!

Източи се и започна да удря главата си върху

железните греди на малката долна стаичка в бащината къща, сбутана в летните прахоляци и зимните калища на Коньовица. Всяка вечер майка му пълнеше догоре с газ стъклената лампа с набученото в дръжката огледало, а сутрин я намираше празна. Шишето опушено. Пак е прекарал над книгата цяла нощ. Пак си е бъхтал главата. Като го гледаше какъв е слаб, как са му светнали очите, майката почваше да го гълчи:

— Стига бре, сине! Какво е туй нощно четене! Защо не спиш като хората? Я се погледни на що мязаш! Да те духне човек, ще паднеш.

Нощите летяха. Книгите го бяха така погълнали, че не можеше да откъсне очите си от зачетените страници. Още през онія ранни и неповторими години му стана ясно кой на чий гръб живее, какви са законите на общественото развитие и какъв път трябва да поеме работническата класа, за да смъкне от плещите си воденичния камък на капитализма. «Комунистическият манифест» раздруса издъно душата му. Чернишевски го накара да стане като Рахметов — човек с железен, непреклонен характер. От един железарски магазин на улица «Нишка» той купи дълги гвоздеи, наби ги до главичките в една дъска, така че остриетата им излязоха навън, и си беше наумил да ляга върху бодливите върхове по долни дрехи, за да привикне на страдания и болки. . .

*

Затворникът не видя кога прошумя пролетта и кога отмина лятото. Цели пет месеца хитлеристите криеха от света, че държат невинния човек в тъмницата с вериги на ръцете. Окован, той четеше германската история, член по член изучаваше съдебните закони, пишеше писма, правеше извадки от вестниците, вълнуваше се от поезията на Гьоте и Байрон и се подготвяше за бъдещия гигантски двубой с фашизма в залата на имперския съд в Лайпциг. От вестник «Дойче алгемайне цайтунг» узна, че Ромен Ролан и адвокатът Брантинг са притиснали до стената върховния фашистки прокурор, който изкова обвинението срещу него. И веднага написа писмо до благородния хуманист, именития писател Ромен Ролан. Председателят на IV углавен сенат на имперския съд д-р Бюнгер, който щеше да ръководи процеса, прочете писмото и се намръщи. Натисна копчето на звънеца. Влезе секретарят му.

— Подсъдимият Георги Димитров пише за веригите! Трябва да ги смъкнем веднага, защото комунистите ще ги стоварят върху главата на нашето правосъдие. Този Фогт. . . Кажете на Димитров да напише друго писмо до Ромен Ролан, в което да му съобщи, че германските затворнически власти са се отнасяли с него хуманно и че веригите му са вече смъкнати.

С горчива усмивка Димитров написа второ писмо до автора на «Кола Брюньон»: «. . . отношението към мен изобщо е хуманно, ако не се взема под внимание строгата изолация, а също и веригите, които ме мъчеха денем и нощем в течение на пет месеца (от 4 април т. г.) и които от днес, по решение на имперския съд, са снети.»

Когато тъмничарят отключи белезиците и железата паднаха на земята, Димитров не можеше да повярва на очите си. Ръцете му са вече свободни! Сега той може да протегне десница и да си вземе лулата, да натъпче хубаво тютюна с палеца си, да драсне със замах клечка кибрит, може да пише, да протегне ръцете си, накъдето ще. Нощем няма да спи с ледените железа на гърдите си. Ах, колко малко знаят за окованите онія, които никога не са били оковавани!. . .

Навести го гост от родината — българският адвокат Петър Григоров. Ключарят завъртя първия ключ, втория, третия. Вратата на килията скръцна продължително и жаловито. Димитров изви глава. Гостът остана поразен. На какво е заприличал снаж-

ният мъж, любимият другар на българските работници, големият тръбач на световната пролетарска революция! Целият се е смъкнал, пожълтял, измъчен, брадясал е. Изтърканите затворнически дрехи е навлякъл на гола снага. Няма долни дрехи. Обувките му — продънени, корясали, хлопат на бос крак. Косата му е побеляла. На китките му — сини петна. Следи от белезиците. Но очите му са същите. В тях бляскат мълнии, блика неукротима енергия.

Затворникът позна гостенина и лицето му светна. Скочи на крака, раздруса десницата на своя съ-народник и рече:

— Нямам думи да ти кажа как се радвам. Ти си първият приятел, когото виждам в тоя зандан.

Зад гърба на Григоров стърчаха цяла дружина фашисти: Фогт, секретарят му, една машинописка, един полицейски капитан и четирима агенти от Гестапо.

— Не ви позволявам да говорите на български език! Нито дума! — процеди през зъби съдебният следовател.

Човекът, който идеше от външния свят, където грее слънце, където грохотът на борбата между двата свята не затихва, и моабитският затворник бързо заговориха на немски език за най-обикновени работи, но с очи си казаха всичко, което не можеха да изговорят устата.

По коридора изтича някакъв служител, доближи устните си до ухото на Фогт и му пошепна нещо. Фогт бързо се отдалечи с машинописката си. Тогава Димитров удари на български.

— Кажи, Петре, правилно ли постъпих досега? Наруших ли с нещо дисциплината? Какво мисли партията за поведението ми?

— Партията знае кой си и те познава хубаво — отвърна Григоров. — Тя чака да дигнеш още по-високо знамето ѝ!

Гестаповците се раздвижиха. Ръцете им хванаха дръжките на револверите. Но Димитров, който

ги наблюдаваше изпод око, изведнъж продължи пак на немски:

— Гледай как се увлякохме, без да щем, и разменихме няколко думи на майчин език, когато заговорихме за здравето на мама. Тъй, значи, тя се държи. . .

Гестаповците се укротиха и свалиха ръцете си от парабелите.

На 17 септември вечерта той написа в дневника си: «Последен ден в Моабит. Утре в Лайпциг.»

Преди да заспи, в ушите му зазвуча арията на Ленски преди дуела: «Что мне грядущий ден готовит. . .»

*

На 21 септември 1933 година цялата полиция в Лайпциг беше на крак. Конни патрули сновяха по улиците. Големите копита на баварските коне потъваха в мекия асфалт. На всеки ъгъл стърчеше полицай с автомат. Рано сутринта три моторни коли излязоха от затвора и префучаха светкавично към зданието на имперския съд. Първата — полицейска, с повече от сто души гестаповци, въоръжени до зъби. Втората — затворническа камионетка, с непроницаема мрежа на квадратните прозорчета, здраво заключена. Третата — пак полицейска. Имперският съд беше задръстен от правници, германски журналисти, кореспонденти на световни вестници, хитлеристки големци, окичени с ордени, гестаповци, свидетели. Ернст Фишер разказва:

— На първия ред беше седнала стара жена, забрадена с черна кърпа, с гордо лице и ясен поглед — майката на Димитров. Въведоха обвиняемите: с очи майката и синът си предадоха мълком поздрав — кураж, обич, решителност. Влязоха съдиите и прокурорите. Девет червени тоги дигнаха ръце, а ръцете на слушателите се протегнаха насреща им, вдигнати за хитлеристки поздрав. В средата бяха обвиняемите. Вдигнатите ръце сякаш се сключиха

над главите им — заплаха със смърт, омраза и опасност. Врагът беше отпред, врагът беше отзад. Хитлеристка Германия искаше да смаже жертвите си.

Но Димитров не трепна. Той е камък, в който скоро ще се препънат съдиите и министрите на Третия райх и ще паднат на очите си. Той е Давид, който вече е приготвил прашката си.

Пред погледа на целия свят започна неравният двубой между главатарите на фашизма, окръжени от въоръжени агенти, самоуверени, нагли, и сина на българската работническа класа, слязъл от хайдушките пътеки на Стара планина. Председателят на главния сенат седеше на централно място, но Димитров поведе още от първия ден хорото на съда и почна да го вие и развива по своя воля. От обвиняем той изведнъж се превърна на страшен обвинител.

Изправиха на подсъдимата скамейка Маринус Ван дер Лубе, пластелинът, от който Херман Гьоринг изработи едно нямо човече със запалена главня в ръцете. Синът на амбулантния търговец от Лайден. Жертвата на похотливите нацисти. Преди да се цамбурне надолу с главата в блатото, Маринус напусна Холандия и тръгна да прави околосветско пътуване с един свой другар. Двамата се фотографираха, напечатаха си ликовете на една картичка с петолъчна звезда зад гърбовете им и потеглиха пеш по пътищата на Средна Европа. Продаваха картичката и получаваха пари за хляб. Веднъж на един широк германски автобан ги настигна блестяща лека кола. В колата седеше непознат мъж, който имаше слабост към млади момчета. Моторната кола спря до двамата скитници. Непознатият ги покани да седнат в колата и ги отмъкна. От този час Маринус пое оная кална и позорна пътека, която го отведе през съдебната зала на имперския съд към секирата на палача.

На 26 февруари той се намираше в берлинското предградие Хенигсдорф, близо до Шпандау — цитаделата на националсоциализма. В приюта за нощуване на бездомници холандецът води продължителен разговор с две тайнствени лица. Кои бяха те и защо им трябваше Маринус? Димитров дигна завесата:

— Там, в Хенигсдорф, е установен мостът между Ван дер Лубе и организаторите на пожара в райхстага.

Холандецът стои пред съдиите — жалък, омаломощен, полуослепял. Като звънец се люшка главата на раменете му. Полицаят, който върви след него, час по час протяга ръка и бърше носа му с една кърпичка. Той гледа и мълчи. Мълчи и гледа безсмислено надолу. В затвора Маринус беше свой човек на тъмничарите. Само за него носеха нарочно приготвена храна. Хлябът му, винаги загърнат в бяла книга с надпис: «Маринус Ван дер Лубе.» Гладеха го с перце по главата. . . и му сипваха наркотична отрова в яденето, докато го превърнаха на духовна и телесна развалина.

Димитров попита Ван дер Лубе, който беше дал показания, че заедно са запалили райхстага, дали поне веднъж е чувал името му. Но Бюнгер не позволява такъв въпрос. Съдът не е съгласен Димитров да пита с кого всъщност се е сговорил холандецът преди избухването на пожара. И защо не е дал огъня на онова вехто благотворително учреждение — приюта, — а се е втурнал да гори каменната сграда на парламента.

Ван дер Лубе мълчи. Дума не могат да изкъртят от устата му. Той или е с всичкия си и мълчи, защото неговото престъпление към работническата класа е чудовищно, или е напълно побъркан и не може да каже две свързани думи.

И когато Димитров се възправи с целия си ръст на суров обвинител срещу заговорниците, които се боричкаха за главата му, неговият глас прокънтя в залата:

— Комунистическият интернационал иска пълна яснота за пожара в райхстага. Милиони хора чакат отговор!

Бюнгер скочи. Дигна нагоре разтреперана десница.

— Аз няма повече да търпя! — извика той и размаха и двете си ръце като бостанско плашило. След това почна да търси стола си и на лицето му се появи уплаха. «Столът ми — сякаш искаше да каже председателят. — Къде ми е председателският стол?» И като го напипа, повтори натъртено:

— Аз няма повече да търпя! Кой е тук председател? Аз или вие?

Подсъдимият го изгледа с мрачен поглед. Тръпки полазиха по гърба на Бюнгер. Изведнъж му стана ясно, че истинският, големият, неумолимият председател е невинният човек, когото бяха изправили на подсъдимата скамейка.

Онемелият през всичките дни на процеса Ван дер Лубе отвори устата си и почна да реве, обхванат от животински страх, когато след произнасянето на присъдата го помъкнаха към дръвника и пред очите му блесна секирата на палача:

— Оставете ме да говоря! Не съм само аз! Не съм. . .

Но беше вече късно. Полицаите го повалиха на земята, наместиха му главата върху чукана и палачът замахна. . .

*

След първите разпити върнаха подсъдимите в Берлинския имперски съд, където пред очите на световното обществено мнение се разигра второто действие на процеса: разборът на веществените доказателства.

На сцената излязоха нови бездарни актьори. Като че всеки бързаше да направи нещо за провалянето на нескопосаната трагедия, автор на която беше Херман Гьоринг.

Всяка сутрин милиони нетърпеливи и разтреперани ръце по всичките краища на петте континента разграбваха вестниците и най-напред поглъщаха

последните новини от съдебната зала в Лайпциг и Берлин или търсеха с радиоприемниците си могъщия глас на оня «вулканичен човек», който седеше на подсъдимата скамейка.

На 4 ноември пред съда се изпъчи министър-председателят на Прусия, райхсминистърът на вътрешните работи, райхстагспрезидентът Херман Гьоринг. Най-големият главатар на националсоциалистическата партия. По-силен и от фюрера. Храненик на могъщите тръстове на тежката индустрия и на едрите земевладелци, Гьоринг беше вече наквасил подметките на прусашките си ботуши в невинна работническа кръв. Куршумът и въжето му се струваха много хуманен край за противниците на фашизма, затуй той измъкна от археологическия музей древния меч на нибелунгите и заповяда на своите момчета, преди да отсекат главите на осъдените, да ги простират гърбом, за да виждат меча и да изпитват още по-силно ужаса на наказанието. Райхсминистърът на вътрешните работи говореше по събранията, без да се замисля много над приказките си. «Когато казват, че тук и там някой бива прибиран и изтезаван, аз мога само да добавя: където се рендосва, там пада талаш. . . Щом като по улиците не ходят комунисти с отрязани носове и уши, няма за какво да се вълнува човек. . . Предпочитам да улуча няколко пъти не оня, когото трябва, но поне да стрелям!» И в миналото имаше такива кръвожадни гьоринговци. Малоумният турски султан Мурад IV от всичките кътища на своя сарай в Истанбул най-много обичаше Алайкьошк, павилиона, който се издигаше над самата лъкатушна тясна уличка срещу Високата порта. Всеки ден този «син на Мохамеда, цар на царете, надежда и упование на мюсюлманите и велик застъпник на християните» се наместаше в Алайкьошк до отворения прозорец, опъваше лъка си и пускаше стрели в гърбовете на своите поданици. Ужасените минувачи бягаха панически нагоре към «Света София».

— Упражнявам си ръката! — казваше падиша-

хът на своя адютант, който му подаваше стрела подир стрела.

Но имаше и такива случаи, когато разбунтуваните еничари се подаваха от прозорците на кьошковете и показваха на истанбулци отрязаните глави на великите везири или на сгромолясаните от трона султани.

Гьоринг има обширни земи, рицарски замъци, той е владетел на безкрайни мрачни борови гори, където преследва с кръвясали очи елени с клонести рога, тънконоги сърни с кадифени очи и глигани с настръхнала четина. Гърдите му са окичени с много килограми ордени. Кой смее да излезе насреща му? Оня, който е дръзнал, нека си прочете по-напред молитвата и нека се прости с живота. Пред съдиите застана самият Мефистофел, който изтика напред сина на лайденския търговец да отговаря за пожара в парламента, а той се укри, загърнат в черния плащ на нощта. Зад дебелия, облечен в щурмовашка униформа главатар се наредиха неговите телопазители есесовци. Той стои пред облечените в червени тоги съдници и разказва за ужасите, подготвяни от комунистите, за гестаповците, които не си поплюват на ръцете, за «новия ред», който скоро Третият райх щял да наложи на всичките държави в Европа. Гьоринг крещи, вика, удря се в гърдите, че е спасител на Германия и на целия свят от «червената опасност».

— Преди всичко трябваше да насочим държавния апарат срещу врага. Аз заявих на моите полицаи: когато стреляте, смятайте, че стрелям аз! Ако някой падне мъртъв — аз съм го застрелял! Но аз искам да не стреляте във въздуха!

Един хитлеристки вестникар, задъхан от телешки възторг, опря бележника върху коляното си и почна да пише трескаво: «Това е толкова мъжествен език, че сред публиката се виждат сияещи лица. . . За Гьоринг наистина може да се допусне, че ще дигне на рогата си шест милиона комунисти и ще ги хвърли във въздуха.» Без да ще, този угодлив

писач е нарисувал истинския образ на своя господар: бик, настръхнал и опиянен от топла кръв. Биколав държавник, понесен върху гребена на най-мътната реакционна вълна в новата история на германския народ.

Адолф Щайн — тъй се казваше вестникарят — смяташе, че шест милиона комунисти са малко за този Гьоринг, «който пращи от сила и енергия», но Георги Димитров знаеше истинската цена на дебелия Херман. Години наред той беше следил неговите високомерни речи и брутални постъпки. И сега, като го видя — разкрачен, наклонил главата си към лявото рамо, със стиснати юмруци на хълбоците и очи, потънали в лой, — той разбра, че ще го свърши бързо, но първом трябва да размаха пред лицето му червения плащ, както правят на арената испанските бикоборци. Ще го накара да реве, да рита, да подскача, докато изгуби самообладание. След туй ще го халоса по главата.

— На 28 февруари — започна спокойно подсъдимият — министър-председателят Гьоринг даде интервю за подпалването на райхстага, в което се казва: при арестуването «холандският комунист» Ван дер Лубе имаше у себе си освен паспорт и партийна членска книжка. Откъде знаеше министър-председателят Гьоринг, че Ван дер Лубе е имал у себе си партийна книжка?

Гьоринг погледна противника си отвисоко. Опита се също да отговори спокойно:

— Трябва да кажа, че досега не съм се интересувал много от този процес, значи, не съм чел всички протоколи. Затова предположих, че въпросът, който ми зададохте, е отдавна ясен за вас, а именно: аз изобщо не съм се занимавал с разследването на тази работа. Аз не тичам насам-нататък и не претърсвам джобовете на хората. Ако това още не ви е известно, казвам ви го: полицията разследва всички големи престъпници и ми съобщава какво е намерила.

«Изведнъж захапа въдицата!» — рече на себе

си Димитров и като хвана с две ръце масата, наклони се напред, сякаш искаше да литне, впи очи в лицето на Гьоринг и заговори отсечено, бавно. Гласът му прозвуча с металически звън. Всяка дума падаше като удар на чук:

— Тримата чиновници, които арестуваха и първи разпитаха Ван дер Лубе, единодушно заявиха, че у Лубе не е намерена никаква членска партийна книжка. Откъде е дошло тогава съобщението за книжката, искам да знам!

Притиснат до стената пред толкова свят, пред тия наперени националсоциалисти и кореспонденти на световния печат, министър-председателят, за да не се покаже изведнъж смешен и жалък лъжец, призна, че у Ван дер Лубе не е намерена партийна книжка.

Мрачен пламък се разгоря в очите на Георги Димитров. И замахна отново. Свидетелят не е кой да е. Той е райхсминистър на вътрешните работи. Той е пруски министър-председател. Да каже пред съда: носи ли отговорност за делата на своята полиция? Защо не? Херман Гьоринг отговаря за делата на полицаите, които стрелят срещу комунистите. Той е готов да се подпише с две ръце за тях. Тогава нека каже: какво е направил, за да бъде установен пътят от Берлин до нощния приют в Хенигсдорф, където холандецът се е срещнал с две непознати лица? По този начин на съда ще стане ясно кои са истинските подпалвачи на парламента. Фауст е вече налице, но зад гърба му стои Мефистофел, който му подава главнята, шепне нещо на ухото му и го блъска към райхстага. И малко по-късно този Мефистофел потъна в земята. Защо е замесено тук името на комунистите? След като свидетелят се провикна, че Германската комунистическа партия е запалила райхстага, това негово заявление не отклонява ли полицейското и съдебно следствие по други пътища, не му ли дава определена насока, която не позволява разкриването на истинските подпалвачи?

Гьоринг усети тежкия удар. Очите му потъмняха. Кръвта нахлу в главата му. Защо пита него? Това е работа на углавната полиция, която предприема разследване по всички посоки, за да издири престъплението.

Надуто отговори:

— Самият аз не съм чиновник на криминалната полиция, а отговорен министър, затова за мене не беше много важно да открия отделния дребен вагабонтин, а партията, мирогледа, който е отговорен за това. Криминалната полиция ще разследва всички следи, бъдете спокоен. Аз трябваше само да установя дали извършеното престъпление е вън от политическата сфера, или е престъпление политическо. За мене то е политическо престъпление и престъпниците трябва да се търсят във вашата партия!

Тарторът на гестаповците дигна и двата си хомрука. Съдиите боязливо се дръпнаха назад. Лицето му доби цвят на печен рак. Вратът му стана морав.

— Вашата партия е партия на престъпници, която трябва да бъде унищожена!

Цялата съдебна зала притаи дъх, да чуе какво ще отговори подсъдимият на това тежко и хулиганско оскърбление. Навярно ще се хвърли през масата, през полицаите и ще го хване за гушата. Всичко може да направи този син на Балкана, стига да пожелае. Но Димитров не избухна. Той запази своето героично спокойствие. Поклати глава и отговори достойно:

— Известно ли е на господин министър-председателя, че тази партия, която трябва да бъде унищожена, управлява една шеста част от земята, а именно Съветския съюз, че Съветският съюз поддържа дипломатически, политически и стопански отношения с Германия, че от неговите поръчки са облагодетелствувани стотици хиляди германски работници?

Когато волът рови, пръстта пада на гърба му. Земята под краката на Гьоринг се продъни. Такъв

удар той не очакваше. Озърна се наляво и надясно зашеметен. Бюнгер скочи и се втурна да спасява своя погазен началник.

— Забранявам ви — извика той към подсъдимия — да правите тук комунистическа пропаганда!

— Тук господин Гьоринг прави националсоциалистическа пропаганда — обърна очи към председателя Димитров. — Комунистическият мироглед господствува в Съветския съюз, в най-великата и най-хубавата страна на света, и има тук, в Германия, милиони привърженици в лицето на най-добрите синове на германския народ. Известно ли ви е това?

Гьоринг, настръхнал, започна да крещи, каквото му доде на устата. Той забрави, че носи толкова титли и ордени. С голямо удовлетворение и злорадство чуждите кореспонденти записваха неговите дивашки закани.

— Аз ще ви кажа какво е известно на германския народ! На германския народ е известно, че вие се държите тук безсрамно, че вие сте се домъкнали да запалите райхстага. Но аз тук не съм дошъл да ме разпитвате като съдия и да ми правите упреци! За мене вие сте мошеник, чието място е право на бесилката!

Бикът се сгромоляса. От устата му започна да излиза пяна. Бюнгер хапеше нервно устните си. Това е нечувано. Как се осмелява този българин да развълнува до такава степен господин райхстагспрезидента? Знае ли той кой е Херман Гьоринг? Не, повече няма да му позволи да говори!

— Димитров, казах ви, че тук не е позволено да правите комунистическа пропаганда. . . Най-строго ви забранявам тая пропаганда! Може да задавате само въпроси, които се отнасят до делото.

— Аз съм много доволен от отговора на господин министър-председателя — отвърна Димитров и се усмихна подигравателно.

Как си позволява да се усмихва пред тоя съд, който се е събрал да реши отсичането на главата му!

Той е длъжен да трепери, на колене да падне и да моли за пощада.

— Дали сте доволен — това ми е съвършено безразлично. Сега ви отнемам думата.

— Искам да задам още един въпрос, който се отнася към делото!

— Вън оттук, подлец такъв! — внезапно почна да реве, обезумял от ярост, така наречените министър-председател на Прусия и «човек-господар».

Тогава председателят на съда забрави, че според закона той е пълновластен глава на съда и че само той има право да вика и да извежда вън от залата подсъдимите. Угоднически изпълни заповедта на свидетеля.

— Изведете го вън!

Двамата полицаи, които стояха като песове зад гърба на Димитров, се втурнаха и го сграбчиха. Повлякоха го към вратата. Но преди да излезе, подсъдимият обърна глава към Гьоринг и извика иронично:

— Вие навярно се боите от моите въпроси, господин министър-председателю!

«Масата месо подскача като подхвърлена от земетресение, танцува, гърчи се от ярост, тлъстите хълбоци се клатят, ръцете се размахват, краката ритат. . .» (Ернст Фишер.)

— Почакайте, един ден вие ще бъдете извън правната власт на този съд и ще ми паднете в ръцете!

Гьоринг се заканва открито и безочливо. Гьоринг скърца със зъби. Ах, защо послуша ония говеда, които хванаха ръката му през нощта на пожара? Още тогава трябваше да бъде издигната бесилка или пред самото стълбище трябваше да бъде търкулнат пън, за да бъде отсечена тая комунистическа глава и да занемее завинаги. Но още не е късно. Той ще позволи да го оправдаят, ще го пусне на свобода и сетне ще му «помогне» да замине там, откъдето няма връщане.

След два дни от пералнята на затвора заедно с долните си дрехи Димитров получи записка с една

дума: «Привет!» Коя ли ръчица е написала тая дума, която стопли сърцето на подсъдимия? «Ние сме с тебе!» — му подадоха в килията втора записка, грижливо потулена в един плик с цигари.

Райхстагспрезидентът изхвръкна от сцената като освиркан некадърен актьор. Пружината на хитлеристкия съдебен механизъм се скъса. В залата пристигна дребният, куцият министър на пропагандата, да измете разтрошените грънци, да покаже, че всичките хитлеристи не са диви и брутални като Херман Гьоринг. Но и той се замота лекомислено в краката на коня. Димитров познава зъбите на германския фашизъм. Ехото на всеки пушечен гърмеж, писъкът на всеки куршум, насочен срещу гърдите на работниците, е отеквал болезнено в неговото сърце. Миналата година, когато фон Папен и Шлайхер управляваха Германия, щурмовачите извършиха бомбени атентати в цялата страна. Двама хитлеристи простряха на улицата един свой политически противник, полицията ги залови, съдът им определи смъртно наказание, но имперският канцлер Хитлер отмени присъдата и ги потупа по гърба с една поздравителна телеграма. Известен ли е този факт на свидетеля? Да, Гьобелс знае за този случай, но горепосочените лица са действували в името на отечеството, затуй «фюрерът» им пратил своя поздрав. Какво чудно има тук? Голяма работа — утрепали един комунист. Ще го утрепят, щом като е противник, няма да го галят с перце по главата. А знае ли пропагандният министър нещо за политическите убийства в Германия преди десетина години, когато загинаха вождовете на комунистическата партия Карл Либкнехт и Роза Люксембург? Не, доктор Гьобелс не знае такова нещо, защото тогава националсоциалистите са били невинни младенци с пръстчета в устата. А кой уби Ерцбергер и Ратенау? Националсоциалистите не са ли днес съюзници с убийците на държавните мъже от десните партии?

Гьобелс дигна ръка, за да отклони удара, насочен срещу неговата партия:

— Не иска ли с този въпрос Димитров да почне от Адам и Ева?

Такъв отговор за подсъдимия е добре дошъл. Министърът се опитва да се измъкне и не отговаря на въпросите му, защото не знае какво да отговори. Опасният българин пак се усмихва. Той си играе със свидетелите на прокурора, както си играе котката с мишката, преди да я затисне с лапата си. Угодливият съдебен председател, щом видя, че подсъдимият почна да мачка здравата и този важен сановник, предложи услугите си да спре въпросите на Димитров. И главният прокурор е на мнение, че най-сетне устата на подсъдимия трябва да бъде затворена, но Гьобелс се опитва да хвърли прах в очите на световния печат. Нали тия вестникари ще разтръбят по целия свят, че министърът на пропагандата се бои от въпросите на Димитров и му забранява да говори. Ще го дигнат на вили и на мотовили. Не, така не може.

— Аз отговарям на Димитровите въпроси, защото не искам да дам възможност на световния печат да твърди, че ги отклонявам. Справял съм се и с много по-други хора, отколкото е този малък комунистически агитатор.

И мъничето дигна очи нагоре, за да измери с унищожителен поглед високия мъж с побеждаващия глас, с прошарената коса. Без да ще, стъписа се назад. Димитров знае всичко. Той има съкрушителни аргументи. Ето го, започна да говори за безобразията на националсоциалистите в Австрия и Чехословашко. Тогава Гьобелс реши да бяга, защото «малкият комунистически агитатор» ще го направи посмешище на път и кръстопът. И се нацупи.

— Изглежда, че искате да обидите националсоциалистическото движение. Отговарям ви с думите на Шопенхауер: всеки човек заслужава да го погледнеш, но не и да говориш с него.

И той закуца към изхода на залата.

— И този опра пешкира. Шопенхауер не можа да го спаси! — пошепна един шведски журналист на съседа си. — Кому е сега редът?

*

Три месеца продължи историческото дело срещу Димитров. Председателят на IV углавен сенат разпита и подсъдимите, и «свидетелите». Изредиха се героите от «Дяволският кръг» — агенти на тайната полиция и запасни офицери, крадци и морфинисти, безогледни вестникари и депутати, криминални типове и райхсминистри. Всички искаха главата на Георги Димитров. Но прокурорът, който домъкна цялата тая паплач, не можа да намери за свой свидетел нито един честен германски работник. Цели три месеца Димитров нанася удари наляво и надясно. И не се умори неговият буден ум. Не бяха много ония, които казаха за невинния подсъдим човек добра дума пред фашисткия съд. Съдниците не позволиха на чуждестранните адвокати Моро Джиафери, Кампински, Лео Галахер, д-р Леман, Дечев и Григоров да го защитят от страшното обвинение. Затуй великият българин се възправи пред съда и като обвиняем, и като защитник. С голям замах и твърдост той разкъса гнилата мрежа на обвинителния акт.

Затворен в клетка го върнаха в Берлин и пак в клетка го върнаха в Лайпциг — за последното действие.

На 16 декември го поканиха да каже последната си дума. Тая последна дума ще остане паметна в страниците на историята. Тогава — както пише партийният вестник на Ленин — «другарят Димитров от своето място в съдебната зала издигна знамето на Комунистическия интернационал над цяла Германия, над целия свят».

Той издигна глас, за да защити своята революционна чест, смисъла и съдържанието на своя живот, своите комунистически убеждения, тъй както никой не ги е бранил. Отблъсна обвинението, че е подпалвач на парламента. В България няма да се намери човек, който да повярва, че Георги Димитров може да се вмъкне нощем в германския райхстаг със запалена главня. И в чужбина хората не пасат трева. Но в Германия има хора, които може да бъдат подведени. Комунистическата партия няма и не може да има участие в такова престъпление. В съда много често ставаше дума за пропаганда. Вярно е, че Гьоринг и Гьобелс «оказаха пропагандно въздействие в полза на комунизма, но никой не може да ги държи отговорни за това».

В залата настана весело възбуждение. Председателят натисна продължително звънеца. Скочи на крака.

Гневен пламък обля лицето на Димитров, когато заговори за хулите, които фашисткият печат изсипва върху главата на българския народ.

— Печатът не само ме хулеше по всякакъв начин — това ми беше безразлично, — но във връзка с мене наричаха и моя български народ «див» и «варварски», наричаха ме «тъмен балкански субект», «див българин» и аз не мога да отмина това с мълчание.

Вярно е, че българският фашизъм е див и варварски. Но българските работници и селяни, българската народна интелигенция съвсем не са диваци и варвари. . . Народ, който 500 години живя под чуждо иго, без да изгуби своя език и националност, нашата работническа класа и селяните, които се бореха и се борят против българския фашизъм и за комунизма — такъв народ не е див и варварски. Диваци и варвари в България са само фашистите. Но аз ви питам, господин председателю, в коя страна фашистите не са диваци и варвари?. . .

Много преди времето, когато германският император Карл V казвал, че на немски той говори само с конете си, а германските дворяни и образовани хора

пишели само на латински и се срамували от немския език, във «варварска» България апостолите Кирил и Методи бяха създали и разпространили древнобългарската писменост. . .

Аз нямам причина да се срамувам, че съм българин, и аз се гордея, че съм син на българската работническа класа!. . .

Полицейският чиновник Хелер цитира тук едно комунистическо стихотворение от книга, издадена през 1925 година, за да докаже, че през 1933 година комунистите са подпалили райхстага.

Аз също си позволявам да цитирам едно стихотворение от най-великия германски поет Гьоте:

Нарядко идват във покой
на щастието ни везните.
Затуй бъди ти умен в дните,
що занапред ще дойдат тук.
Ти трябва да се възвишаваш,
да падаш или побеждаваш,
или да служиш без покой,
да тържествуваш или страдаш,
ти — наковалня или чук.

Да, който не иска да бъде наковалня, трябва да бъде чук! — прокънтя гласът на Димитров.

Със страшна сила се стовари върху наковалнята последният удар на революционния чук:

— Ние, комунистите, можем сега не по-малко решително, отколкото старикът Галилей да кажем: «И все пак тя се върти!»

Колелото на историята се върти, движи се напред. . .

И това колело, подкарвано от пролетариата, под ръководството на Комунистическия интернационал, не ще успеят да спрат нито с изтребителни мерки, нито със затвори, нито със смъртни наказания. То се върти и ще се върти до окончателната победа на комунизма!

Председателят на съда прошепна:

— Боже мой, ние го слушаме прави! — и позеленял от ярост, с разтреперани ръце почна да прибира книжата си. Какви страшни думи! Никога тая зала не е чувала такава бунтовна реч. Полицаите хванаха Димитров отляво и отдясно и го принудиха насила да седне на мястото си. Съдът му отне думата окончателно.

Тъй завърши процесът в Лайпциг.

*

На 23 декември съдът произнесе оправдателна присъда, а на другия ден в затвора на имперския съд Георги Димитров — щастлив и окрилен — сграби в прегръдките си своята любима майка, 72-годишната Парашкева Димитрова Михайлова. Тя го навести и в Берлинския имперски затвор, но там се видяха отдалеч. Като сянка вървеше подире му през най-тежките дни. Не беше я прегръщал цели 10 години. Тя е станала още по-мъничка, налегната от старините, но се държи изправена. Загърнала се е пак в някогашния чер шал. Хубаво е направила. Навън вали сняг на парцали. Очите ѝ, нейните мили очи, блещукат като два скъпоценни камъка.

— Аз, сине — рече майката, — те гледах в съда. Немски не разбирам, но като видях как се хвърляш, махаш с ръце и викаш на съдиите, помислих си: свършено е. . . ще ми вземат и тебе. Но как да ти попреча и да те спра, когато знам, че изпълняваш дълга си. Моят Георги знае какво трябва да прави. Щом като ругае съдията, значи, съдията е заслужил да го ругаят.

Димитров протегна ръка и почна да я милва по главата. Очите му овлажняха. Как се разнежи сърцето му, когато я видя на прага!

Тази е тя, неговата юначна майка, която изгуби тримата си по-малки синове. Константина, секретаря на Печатарския съюз, изпратиха през Балканската война на първата бойна линия, додето го повали тур-

ският куршум. Убиха го и майката не узна къде е погребан. Никола през 1905 година излезе с оръжие на улицата срещу жандарите на руския цар. Царските агенти го заловиха три години по-късно, сложиха му пранги на краката и го отмъкнаха в най-затънтените кътища на Сибир, където го държаха, докато издъхна. Царските палачи подложиха на зверски изтезания Тодора, третия син на баба Парашкева. От него искаха да узнаят кои са водачите на нелегалната комунистическа партия. Мъчиха го да издаде другарите си, но Тодор мълча до последния си час. Преди да го заловят убийците, той прескачаше от време на време при майка си, вадеше изпод палтото си писма, позиви, тайни книжа и ги мушкаше в ръцете ѝ.

— В моя джоб, мамо! — казваше ѝ той и бързо изчезваше.

Под своята дълга престилка тя беше ушила два джоба: единия за неговите нелегални книжа, другия — за книжата на Лена — комсомолката.

Когато Тодор изчезна, полицаите помъкнаха и майката по участъците. Тодор им беше паднал в ръцете, но те искаха да узнаят къде се е укрила Елена.

— Ако не кажеш, къщата ти ще съборим!

Баба Парашкева знаеше на какво са способни палачите, но се държеше мъжествено:

— Вие всичко можете: и България можете да продадете. Но я ми кажете: къде дянахте сина ми? Защо погубихте толкова млади хора? Казвайте!

Най-сетне узна, че Тодор е затрит, и обхванатата от безгранична скръб и ярост, тя размаха юмрук срещу агентите, дошли за Лена:

— Лена ли? Няма да я намерите, както не намерихте и Георгя! И да я намерите, от нея не ще чуете нито една дума, както не чухте и от Тодора. Моите чеда не са предатели.

Но през ония страшни дни сърцето ѝ се късаше от мъка и за Лена, защото още не знаеше, че Лена е прехвърлила границата и се е изтръгнала от ръцете на убийците. Всеки ден тя обхождаше пресните гробове на Орландовци и търсеше Тодоровия. Там срещаше майките, сестрите, невестите и рожбите на простреляните комунисти по софийските улици, на живоизгорените в страшната пещ на Обществената безопасност от Черното Павле. Баба Парашкева стоеше със сухи очи и успокояваше тежко наранените сърца:

— Не плачете! Гордейте се с тях! Някога народът ще им дигне паметници. . .

А когато пристъпи прага на затвора в Лайпциг и сложи ръце върху раменете на своя ненагледен син, тя каза:

— Аз целта си ще постигна. Макар да съм от село и да съм седемдесет и две годишна. В София ние с майката на Танев отидохме в германското консулство с молба да ни пуснат в Германия, в съда. Там българската полиция на самия праг ни сграбчи, хванаха ни за яката и ни подкараха нас, старите жени, по улицата. Искаха да се докарат пред немците. Или се бояха да не запалим консулството с нашите прошения. Пратиха ни в затвора. Добре, че се дигна цяла София: «Защо закачате старите бабички?» И само затуй ни освободиха и двете. А сега, както виждаш, съм тук. . .

— Ах, мамо, колко съм ти благодарен, дето си дошла чак тук да ме видиш! Занапред ще бъдеш при мене. Няма да се делим. Когато изляза от затвора. . .

Оправдаха го, но Херман Гьоринг не позволи да го пуснат на свобода. Главният палач на германския народ се беше заканил пред съда да убие Димитров и за да не се изтръгне жертвата от ръцете му, заповяда да го отведат в мрачния затвор на германското гестапо.

— Ние бяхме затворени в едно място, подобно на катакомба, тъмно, влажно и с циментов под. То беше зимникът на някогашната пруска академия на изкуствата — разказва по-късно героят от Лайпциг на един французки журналист.

— А къде беше преместена Пруската академия на изкуствата? — учуден попита журналистът.

— Академията на изкуствата трябваше да бъде

приютена в една съвсем малка къщичка, а нейното здание превърнаха на голям затвор.

Ернст Фишер в книгата си «Огненият сигнал» разказва, че на 22 декември 1933 година, в деня, преди да съобщят оправдателната присъда, американският посланик в Берлин Уйлям Е. Дод вписал в дневника си: «Един журналист, чиито сведения винаги съм намирал за достоверни, но чието име не-се решавам да назова дори в този дневник, дойде тази сутрин при мене и ми каза, че висш германски чиновник — според мене шефът на гестапо Рудолф Дилс — му съобщил, че утре имперският съд щял да оправдае с изключение на Ван дер Лубе всички комунисти в разглеждания от септември насам процес по подпалването на райхстага. Но Георги Димитров щял да бъде убит, преди да излезе от Германия, по заповед на пруския министър-председател Гьоринг.»

Главният палач дори отправи покана до Георги Димитров в катакомбата на гестапо да му иде на гости в неговите горски замъци. Двамата — Г. Димитров и. . . Гьоринг — щели да излязат на лов в тъмните гори край блатата на Дарс, където се въдят много елени и глигани. И там Димитров можеше да стане жертва на «случаен» куршум. . . Но докато жестокият министър на вътрешните работи си точеше топора, по целия свят се понесе гръмотевичен вик.

— Не! — загърмяха гласовете на милиони работници по всички заводи на земното кълбо.

— Не! — отзоваха се техните верни съюзници — селяните.

— Не! — прозвуча викът на най-светлите умове на човечеството.

Потоци от телеграми, протестни писма, изложения рукнаха към Германия.

Тогава над Димитров разпери своето могъщо братско крило Съветският съюз и запази живота му. На 15 февруари 1934 година съветското правителство го направи гражданин на първата социалистическа държава в света и поиска веднага да бъде освободен.

Отвори се двойната стоманена врата на гестаповската тъмница и една затворена кола понесе Димитров към летището. Само три минути преди излитането на самолета за Кьонигсберг върху зелената трева към самолета безшумно се плъзна една луксозна моторна кола с вишнев цвят. От колата изскочи пъргав млад човек и бързо се отправи към Димитров, който чакаше с пътна чанта в ръка.

— По нареждане на посолството на Съюза на съветските социалистически републики позволете ми да ви връча паспорта! — рече той на руски език и подаде на пътника малка нова книжка с червена кожена подвързия.

Нещо заседна в гърлото на Димитров и го задави, когато пое книжката. Пратеникът на посолството продължи:

— Посланикът ви моли да се възползувате от самолета, който ще ви бъде даден по негово нареждане. Той ще ви отнесе в Кьонигсберг.

Германските полицаи се спогледаха и прехапаха устни.

Една прекрасна птица с червени петолъчни звезди на крилете се появи на летателната площадка. Димитров се изкачи по стълбата и преди да влезе в самолета, стиснал с лявата си ръка вехтата затворническа чанта, се обърна назад, дигна десница и сне шапката си. Безмълвно се прости с братята от съветското посолство, с Телман, с германските революционни работници, които му бяха толкова близки до сърцето.

Вечерта на московското летище той се изправи пред хилядите московчани, които го поздравиха с гордост и възторг за неговото доблестно поведение, и рече просто:

— Другари, аз изпълних своя дълг.

И отправи сърдечна брагодарност към международния пролетариат, към трудовите хора от всички страни, към честните интелектуалци, които се бориха за неговото освобождение, и най-гореща беше благодарността му към работниците и колхозниците на великия Съветски съюз.

ИСКАМЕ ДА ГО ВИДИМ

Той жив е! Към велики бъднини
със нас ще бъде в гордия ни поход!
Залезе той във земните си дни,
но грей могъщо в нашата епоха.

Н. Фурнаджиев

Никога в театралния салон на пристанищния град не се е събирал такъв народ. Потоци от хора се сринаха по улиците към театъра и задръстиха салона. Един час преди започването на представлението всички места бяха заети. Удари вторият звънец. Портиерът с мъка притвори двете крила на голямата входна врата (отвън напираха) и завъртя ключа. Насядалите с напрегнато внимание следяха как се изтегля нагоре желязната завеса. Под ложите, покрай стените и по средищната пътека се тълпяха стотици правостоящи: заводски и пристанищни работници, моряци, рибари, летовници от многолюдните домове за отдих и култура, накацали като бели патици покрай златистите пясъци на черноморския бряг. Директорът на столичния Народен театър влезе в ложата и с тревога огледа набъкналия салон.

— Ще съборят театъра! — рече той и впери очи надясно към дъното, където изпод краката на правостоящите почнаха да се измъкват като мишоци босоноги малчугани с изрусели глави, къси гащета и летни фланелки.

— Откъде извират тези деца? — извика той,

обърна се назад, излезе от ложата и закрачи към неканените гости.

— Вие как влязохте? — викна гневно директорът на първите, които се озъртаха като изтървани зайчета и мигаха.

— Ние. . . — започна да мънка едно от тях — ние. . . през вратата.

— Но тя е заключена!

— Ние влязохме на пладне, когато не беше заключена — обади се друго.

— А къде стояхте досега?

— В гардеробите. Там се укрихме и чакахме.

— Да ги изгоня ли? — попита един от разпоредителите.

Директорът погледна децата, които бяха прекарали цели осем часа в гардеробите, и прочете в очите им такава гореща молба и пламенно желание да видят пиесата, че гневът му изведнъж утихна и той махна с ръка:

— Остави ги да гледат. Но защо се мотаят още и не бият трети звънец? Кажи им да почват!

Отвън някой започна да удря по вратите с юмруци.

— Отвори да видим този какво иска! — извърна се рязко директорът към театралния вратар.

Входната врата полекичка се открехна. През пролуката между двете крила се подаде глава на възрастен мъж с набръчкано чело и побелели вежди:

— Другарю директор, моля ви се, пуснете го.

— Кого? — попита директорът.

— Момчето ми. Доведох го да види. Цял ден сме били път с него. По петляно време сме потеглили.

— От кое село сте?

— От Криватица. Вие не сте го чували. То е малко селце, забутано в горите край границата. Моят син помогна на граничарите да заловят един опасен народен враг. Награда му дадоха хората. Пусни го бе, другарю директор! Нека види и запомни, докато е живо. Аз няма да додявам. Ще го чакам навън, додето свърши представлението.

— Влизайте и двамата! — рече директорът и отведе гостите от границата към своята ложа.

Започна пиесата «Лайпциг — 33». Пламъци обхванаха райхстага в Берлин. Ония, които подпалиха своя парламент, се разтичаха да ловят комунисти и изкараха пред съда един невинен човек, окован с железни вериги. В салона стана горещо и задушно.

— Отворете прозорците да влезе въздух! — поръча директорът на един от служителите.

А навън навалицата от хора, които не бяха си купили билети за представлението, беше наводнила целия площад. Никой не си отиваше. Всички стояха с очи, устремени към отворените прозорци на салона, и напрягаха слух да доловят някоя дума от устата на артистите.

Но ето че по едно време забучаха мотори. Блеснаха големи жълти огнени очи и окъпаха със светлина целия площад. Пристигнаха три камиона, наблъскани с младежи, които чевръсто наскачаха и се втурнаха към вратата на театъра. Чуха се гласове.

— Почнало е!

— Окъснели сме!

— По-бързо, другари!

— Влизайте!

— Къде? Вратата е заключена!

— Как тъй заключена?

— Отваряй да влезем! — извика силен мъжки глас и една могъща човешка вълна се люшна напред. Театралната врата запращя.

Вратарят, пребледнял и разтреперан, се втурна към директорската ложа.

— Разбиват вратата! — извика той.

— Кой? — скочи директорът и изхвръкна от ложата. Тичешком стигна до входа, завъртя ключа, отвори и прегради пътя на първите.

— А бе, другари, какво правите вие? Защо дигате шум и пречите на нашата работа? Какво искате?

— Да влезем — разблъска с лакти другарите си

един брадясал мъжага със сламена шапка, бутната на тила. Широка, полудетска усмивка озари устните му.

— Откъде пристигнахте?

— Идем от село Харман. Направо от нивите. Привършихме жътвата и — право тук. Ние сме първенци по високите добиви. Имаме седем наградени с ордени и тринайсет майки с повече от десет деца.

— Ясно, че сте по високите добиви. А ти?

— Аз съм председателят на стопанството. Може ли да влезем?

— Не може, защото вътре е претъпкано. Няма нито едно място. За да влезете вие, трябва да изгоним другите.

— Нека се посместят. Не е голяма работа.

— Дума да не става. Ще съборите театъра.

Председателят на стопанството се почеса по врата. Ония зад гърба му нададоха викове:

— Искаме да видим другаря Димитров!

— Покажете ни го!

— Нека излезе!

— Но, другари — отвърна им директорът Камен Зидаров, — вие знаете, че Георги Димитров почина през 1949 година. Подсъдимият на сцената не е Димитров, а гримиран артист!

— Знаем! Нека излезе артистът!

Дълбоко развълнуван от този изблик на преклонение и любов към великия покойник, директорът отстъпи и прекъсна представлението.

Подир две-три минути на театралния балкон се появи артистът, който изобразяваше на сцената Георги Димитров.

— Гледайте! Гледайте! Същински Димитров!

Огромният площад мигом онемя. Всички смъкнаха шапките от главите си. Над хиляда очи се впиха към любимия, незабравим учител и вожд. Изведнъж над притихналия град се понесе могъщо, продължително ура и разтърси нощта

ПО ШИРНАТА СЪВЕТСКА ЗЕМЯ

В БЕЛОКАМЕННАТА МОСКВА

Под крилото на сребърния Илюшин се шири великата руска земя. Земята на Пушкин и Гогол, на Толстой и Чехов, на Фадеев и Шолохов. Как силно затупкаха сърцата ни, когато стъпихме върху зеления губер на Внуковското летище! Москва ни посрещна с голям юнски букет. Нестихващ грохот на мотори оглася околността. Летището прилича на инкубатор, от който извират зелени птици. По един чер асфалтов път се устремихме към древната Москва — «майката на всичките градове», — града знаменосец на новата съветска епоха, сърцето на прогресивното човечество, огнището на правдата и светлината. Прохладен вятър люлее клоните на тъмнозелените брезови гори. Дъждовни капки блестят по листата. Далеко на север като видение на бъдещия комунистически свят се възправи с кула, забита в димното облачно небе, един богатир: новият московски университет. С факела на науката великият град изпраща първи поздрав на чуждестранните гости.

Москва е окъпана от летния дъжд. Тя е млада, свежа, кипяща. Нейните булеварди приличат на пълноводни широки реки, по които се носят с тихи сирени хиляди леки коли, автобуси, камиони, тролейбуси. Стихията и грохотът на осеммилионния град ни погълна властно. Накъде да гледат по-напред очите ни?

Една старинна руска поговорка казва: където да пуснеш ябълката — тя ще се търкулне към Кре-

мъл. Към Кремъл тръгнахме и ние. Пред нас се разтвориха великанските железни Боровицки порти. Влязохме. Тука преди осем века, в 1156 година, върху бреговѐте на Москва-река и Неглинка княз Юрий Долгоруков е побил първите колци на дървената крепостна ограда. От каменоломните на Москва-река зидарите са докарали бели камъни за първите стени на древната твърдина и тогава народът започнал да нарича столицата Белокаменната. В кремълските дворци са живели московските царе и боляри. За появяването на московската държава Маркс пише: «В началните години от царуването на Иван III изумената Европа, която надали е подозирала за съществуването на Московията, притисната между Литва и татарите, беше зашеметена от внезапното появяване на една огромна империя на източните ѝ граници.» Тука се е развявало държавното знаме на тая огромна земя. От тези площади са потегляли нейните юначни полкове към Студеното море, към Средна Азия, Сибир. Разгледахме златоглавите църкви: 80-метровата стройна камбанария Иван Велики, построена от Борис Годунов през 1600 година, Благовещенската, Успенската и Архангелската съборна църква, където по стените се е движила четката на гениалния иконописец Рубльов, Оръжейната и Грановитата палата. В Грановитата палата са били свиквани държавниците на тържествени заседания, там руските царе са приемали чуждестранните пратеници. Влязохме в Големия Кремълски дворец, изграден преди едно столетие от архитект Тън. Видяхме блестящия Георгиевски салон, където съветското правителство посреща най-личните хора на труда, науката и изкуството. Тук пратениците на многолюдното съветско семейство дигнаха десници, за да приемат съветската конституция, закона за защита на мира. . .

И в миналото Кремълската крепост е била туптящо сърце на огромната руска държава. От сутрин до вечер са ехтели камбаните на многобройните църкви, на тълпи са пристигали боляри от всичките

краища на ширната земя — да се поклонят на царя, — нескончаеми са били върволиците от хора, измъчени от камшика на насилието, дошли в Кремъл да дирят правда с прошения (челобитные), написани от площадните писари, които са причаквали клиентите си с чернилници в поясите и пачи пера над ушите. Великият Кремъл запустява и заглъхва през 1713 година, когато Петър Първи въздига върху бреговѐте на Нева новата столица — Санкт Петербург. Когато обърна гръб на Кутузов през 1812 година, Наполеон Бонапарт, преди да се втурне назад по стария смоленски път, заповяда на своите гренадери да хвърлят вековната твърдина във въздуха. Гренадерите, подгонени от неумолимата «дубинушка», която размахва над главите им руският народ, успяват да разрушат само три кремълски кули.

Историческият музей в Кремъл е приказна съкровищница — невиждана, несънувана. С необикновена грижа и високо съзнание за дълг към бъдещето просветените водачи на съветската държава са съхранили всичките музейни ценности — от тоягата, с която Петър Първи е налагал гърба на своя министър Меншиков, до фантастичните позлатени колесници и царски корони, осипани със скъпоценни камъни, и часовници с дървени механизми, направени от руски майстори.

Дворците са окръжени с висока, недостъпна, червеникава зъбчата стена, зад която се вишат зелени островърхи кули.

Една нощ ние дълго стояхме на постлания с големи плочи от сив гранит Червен площад пред мавзолея, където почива Ленин. Високо над главите ни се възмаше прочутата Спаска кула, увенчана с блестяща рубинена петолъчна звезда. Камбаните на часовника ѝ са излети от мед и сребро. Ударите са старинни, топли, нежни. Знаменитият московски часовник е поставен преди три столетия. По нареждане на Владимир Илич през 1920 година неговият механизъм е така нагоден, че всяка нощ точно в 12 часа от Спаската кула прозвучава мелодията на Ин-

тернационала, световния химн на свободата. Световно известният мавзолей е изграден от именития архитект А. Шчусев. Неговите очертания са органически свързани с древните паметници, които го заобикалят. Стените му са покрити с плочи от червен уралски гранит и чер лабрадор. До самия мавзолей в стената е взидана урната с праха на Максим Горки. Тръпки ме побиха, когато си помислих колко сме близо до вечните жилища на ония, които завъртяха с могъщи десници колелото на световната история и продължиха пътя на прогресивното човечество към бъдещия век на комунизма. Надолу към Москва-река се издига тъмната грамада на храма «Василий Блажени» — съвършен, необиковен, поразителен художествен паметник, построен през 16-то столетие от самобитните руски майстори Бармо и Посник в чест на руската победа над татарите. До самия храм е познатото в историята «Лобно място», кръгла каменна трибуна, от която през средните векове руските царе и патриарси са произнасяли речи на народа. На това лобно място Петър Първи е обесил разбунтуваните стрелци. Суриков е изобразил осъдените в една своя гениална картина. Оковани, облечени в бели рубашки, смъртниците седят в талиги, обкръжени от близките си, и държат запалени свещи. По шините на талигите личи незасъхнала кал. Царят ги наблюдава, яхнал на кон, с голяма омраза. Бесилката е вече готова. Тя ги чака в утринната мъгла под една от кулите.

Пред мавзолея се тълпят денем и нощем поклонници, дошли от всичките краища на страната. Гражданите на първата социалистическа държава в света по цели часове стоят и мълчат. Сякаш водят безмълвен разговор с Ленин за горчивите сълзи през годините на революцията и Отечествената война, за победите, за великите строежи на комунизма. През тая нощ бягащите светлини на ленинградското шосе бяха вълшебни. Безшумно се плъзгаха по мокрия лак на асфалта жълти и червени светлини. Едните бягаха напред, а другите идеха срещу нас. Антично

зеленото небе беше посипано със звезден прах, а върху кулите на висотните здания пламтяха големите рубини. Висотните великани се появиха в Москва осем столетия след нейните първи дървени строежи.

Всеки ден ние минавахме по пет-шест пъти по ленинградското шосе и по улица «Горки», най-голямата в Москва. До 1935 година улица «Горки» е носила име «Тверская». Няма помен от някогашната «Тверская», която великият Пушкин описва в «Евгений Онегин».

Мелькают мимо будки, бабы
Мальчишки, лавки, фонари,
Дворцы, сады, монастири,
Бухарцы, сани, огороды,
Купци, лачужки, мужики,
Бульвары, башни, казаки,
Аптеки, магазины, моды,
Балконы, львы на воротах,
И стаи галок на крестах.

Могъщ поток от хиляди машини се носи покрай огромни правителствени здания, великолепни хотели, гастрономически магазини, широки площади, паметници, потъмнели от патината на времето, театри, музеи, жилищни блокове. В изящния някогашен генералгубернаторски дом сега заседават московските депутати на трудещите се. По волята на архитект Чечулин и машините неотдавна цялата сграда на Моссъвета се е отдръпнала няколко метра назад, за да не пречи на движението. На улица «Горки» № 14 още е запазена къщата на заточения декабрист М. Волконски. В тоя дом много пъти са идвали големите писатели на руската земя от миналия век. На 19 декември 1826 година цялата напредничава Москва се е събрала тук да се прости с «царицата на музите и красотата» З. А. Волконска, потеглила за Сибир при мъжа си. Тя е една от героините на Некрасов в «Руски жени».

За Третяковската галерия Максим Горки пише,

че тя е най-хубавото и най-значителното, което човек може да види в Москва. Народният художник Яковлев я нарича «Световно художествено средище, което има огромно значение за развитието на прогресивното изкуство в целия свят». Ние бяхме виждали репродукции от картините на гениалните руски художници, но когато се изправихме пред оригиналите, останахме изумени от тяхната вътрешна сила, жизнена правда и художествена внушителност. От всички стени към нас гледаха живи очи. Странно беше само защо не говорят! Заковани и потресени замръзнахме пред Репиновата картина «Иван Грозни и неговият син». Само преди един миг бащата е стоварил жезъла си върху главата на престолонаследника. Кръвта, която тече по лицето на сина, е лепкава, гореща, ужасна. Погледът на царя е безумен. Той е съзнал какво е направил. Иска ти се по-скоро да се махнеш от това грозно зрелище, а нямаш сили да откъснеш очите си. Мравки лазят по гърба ти, когато гледаш тая трагична сцена от средновековната руска история. Брадата на Репиновия «Чугуевски протодякон» е сребърна, мека, но очите му излъчват демоничен пламък. Той не прилича на духовник, а на разбойник.

— Когато го видяха за първи път — спомня си дъщерята на Третяков — Александра, — московчани си глътнаха езиците.

Видяхме несравнимите с никоя църковна живопис икони на Андрей Рубльов, богатирите на Васнецов, изпълнените с голямо майсторство портрети на Достоевски от Перов, на Толстой от Репин, на умиращия Некрасов, който е позирал на Крамской през годината на нашето освобождение, тежко болен от рак. Ето ги разбунените морски стихии на Айвазовски, вагона с решетъчния прозорец и гълъбите на Ярошенко, задушевната Васнецова Альонушка, мечтателно оборила глава над зелените езерни води, монументалната Сурикова «Болярка Морозова», за която Третяков е наброил цял ковчег с жълтици, Шишкиновите игриви мечета в гората. Цели двадесет

и пет години е работил Васнецов, докато създаде своите безсмъртни «Трима богатири», монументални образи от руския народен епос, необикновени мъже и закрилници на родината. Верещагиновите картини «Първата атака на Плевен» и «Шипка — Шейново» разтревожиха нашите български сърца. Лети Скобелев на бял кон и поздравява с победата строените руски войници-освободители и доблестните наши опълченци, а подире му препуска самият художник. Краят на нашето петвековно иго е намерил в тая незабравима снежна картина своя вдъхновен художник. Василий Василиевич Верещагин мина Дунава и стъпи на българска земя през 1877 година по понтонния мост, построен при Свищов за освободителните руски колони. Той беше тръгнал да види голямата война и да я изобрази «такава, каквато е в действителност», върху платно, но още в началото на боевете турският куршум му пресече пътя. Два-три месеца художникът лежа в болницата, докато му зарасте тежката рана. Щом се дигна, той се упъти към окървавените редути на Плевен и Гривица, към заснежените върхове на Шипка. Две години след Освобождението Верещагин повторно споходи притихналите бойни полета, където не се чуваше вече нито тропот на коне, нито грохот на тежки оръдия, а мирни орачи размахваха копралите подир воловците си и дълбаеха земята покрай братските гробници. В едно писмо до Павел Третяков той съобщава, че няма думи, с които би могъл да изрази тежкото впечатление от обиколката си по бойните места в новоосвободената държава. Навсякъде той видя безконечни градини от кръстове, паметници, пак кръстове, кръстове, парчета от гранати, кости на войници, забравени при погребението. От Гривишкия редут той взе за спомен черепа на едно младо войниче и няколко ръждиви парчета от руски гранати. Подир четвърт век, когато загърмяха оръдията на Руско-японската война, винаги неспокойният, неутолим и мъжествен Верещагин замина за Порт Артур. През един мартенски ден на 1904 година екс-

плодира броненосецът «Петропавловск». Заедно с металната грамада на морското дъно потъна завинаги и великият Верешчагин.

Съветските хора тачат името на Павел Михайлович Третяков, скромния родолюбец, който преди 60 години е поднесъл цялата тая галерия като дар на своето отечество. Безконечни върволици от посетители, жадни за съвършено изобразително изкуство, се тълпят в салоните на «Третяковката», защото тука се намират и страданията на руския народ, и величавите образи на миналото, и вихърът на Октомврийската революция, и мирното строителство на социализма. «В такива хубави ръце като вашите, а вероятно и в ръцете на ония, на които ще ги предадете — картините ще оцелеят 1000 години» — пише Верешчагин на Третяков. Иначе не може да бъде, защото картините са вече в ръцете на съветските народи. Когато излизаш навън, не можеш да не въздъхнеш с Пушкиновите думи:

Здесь руский дух, здесь Русью пахнет!

В музея на съветската литература са подредени произведенията на писателите, които вървят в челната редица на световната книжовна мисъл. От поемата на Александър Блок, който първи от старите поети възторжено поздрави Великата октомврийска революция, от «Мистерия Буф» — иронично, епично и сатирично изображение на нашата епоха, написано от Владимир Маяковски — до «Млада гвардия» на Фадеев — ето какво са създали инженерите на човешката душа през героичната съветска епоха. Монументално дело. А читателите, които извършиха революцията, замрежиха необятните републики с електрически жици, издигнаха гори от заводски комини, напълниха колхозните поля с машини, построиха Волго-Донския канал и вече полагат непоклатимите основи на комунизма, са ненаситни за поезия, романи, драми, разкази. Книгите на Михаил Шолохов са напечатани в 18 640 000

бройки, Маршаковите — в 23 800 000, Алексей Толстоевите — в 26 229 000.

Честити бяхме да прекрачим прага на московския художествен академичен театър «Максим Горки». Той не блести като разкошния Балшой театър с изящните ложи, огромни балкони, кристални полилеи, позлатена резба, но гласовете на какви светли умове са звучали и продължават да звучат от тая сцена, закрита само с една обикновена зеленикава завеса, върху която има само един мъничък златен квадрат с летяща чайка! Чехов и Горки, Толстой и Островски са затрупвали театъра с класически произведения. Артисти с изключителни дарования са превъплъщавали вещо моделираните образи. В един свой спомен народната артистка Олга Чехова-Книпер разказва за оня далечен ден преди половин век, когато Антон Чехов разтваря ръкописа на «Три сестри» и го прочита на артистите. След завършването артистите, наместо да прегърнат великия писател и го поздравят с безсмъртното произведение, започнали да шушукат: «Това не е пиеса, а схема, това не бива да се играе.» Чехов ги гледа виновно, като че ли е извършил престъпление. Но «Три сестри» се намества така здраво на сцената, че не слиза от нея до ден днешен. Първата пиеса, която художествениците показват тук след Великата октомврийска революция, е «Три сестри» и с каква нова сила звучат пророческите Чехови думи: «Настъпва времето, надвесила се е над всички една грамада, иде здрава, силна буря, тя вече е близо и скоро ще издуха от нашето общество леността, равнодушието, предубеждението към труда, гнилата скука.»

Тука Максим Горки е показал разклатените устои на прогнилия, осъдения на гибел стар свят и блановете за щастливия утрешен ден. Тука великият Качалов е разтърсвал душите на публиката. . .

Ние видяхме Толстоевата сатира «Плодовете на просвещението». На сцената не излязоха артисти, а се появиха живи хора, незабравими образи, такива, каквито ги е срещал самият Толстой по селата край

Ясна поляна и в московските дворци: дегенерати, побъркани професори, безделници, празни жени и представители на простия народ: мужици с цървули, мужици без земя. В тая пиеса Толстой разказва един забавен случай, когато мужиците надхитряват господаря. Пътят на МХАТ е забележителен. . . Той е широк като украински шлях, труден и славен.

Две думи за московските мащаби. Ленинградското шосе, където се намира нашето посолство, е широко 128 метра. С електрическите влакове на метрополитена се движат дневно по два милиона души. Тая година на своите малки читатели «Детгиз» ще поднесе 59 милиона книги, само за деца от предучилищна възраст — 25 милиона бройки. Вазовият сборник разкази «Българка» е напечатан в 300 хиляди бройки. През следните десет години градът на светлината ще получи от съветската власт още 400 нови училища. Само за три години по московските булеварди и градини са посадени 70 милиона дървета и храсти. Ленинската библиотека на улица «Моховая», подредена в приказния старинен дом на търговеца Пашков, предлага на читателите 16 милиона тома. Балшой театър има шест реда позлатени ложи. Неговият огромен полилей сякаш е окачен в облаците. В територията на гигантския московски университет «Ломоносов», който преди една година разтвори вратите си за студентите, могат да се поместят 20 нюйоркски и колумбийски университета. Той е висок 240 метра, само в централната му част има 20 хиляди стаи. За да минеш по всичките му коридори, трябва да извървиш 450 километра — разстоянието от София до Варна. Ако едно кърмаче живее във всяка стая по един ден, след като обиколи всичките помещения, зали, аудитории, лаборатории, ще излезе 50-годишен професор.

ЯСНА ПОЛЯНА

Ясна поляна. Ние сме в къщата на княз Николай Сергеевич Волконски — дядо на великия писател на руската земя Лев Николаевич Толстой. Пазителите на яснополянския музей-чифлик ни поканиха да обядваме на същата маса, където често пъти е седял да се храни самият Лев Николаевич. И ядохме неговата любима храна: чер ръжен хляб, салата от краставици, кисело мляко с копър, толстоевски таратор, наречен квас, пихме варено мляко, което поднасят с ягоди и малини от чифлишките градини. Толкова сме развълнувани, че поглъщаме насила залъците. Със страхопочитание се докосваме до масата, столовете, приборите.

Небето е облачно. Кани се да вали. Като застанеш на къщния праг и погледнеш отвъд покрива на каретната стряха, виждаш днешната Ясна поляна. Преди половин век тя е била крепостническо гняздо на сиромашията с полуразградени плетища, струпани една до друга къщурки, покрити с почерняла гнила слама. Всичките къщи на мужиците са били «черни», което значи без комини. Димът от огъня е излизал през отворената врата. В цялото село е имало само една «бяла къща», в която се разполагал кулакът Дутлов.

Сега Ясна поляна е чисто социалистическо селище, с богат колхоз, високо бяло училище (издигнато там, където по-рано се е намирала селската кръчма), болница, образцов детски дом, детска градина, ап-

тека, поща, селмаг. Навсякъде звучи Толстоевото име. Величествената му сянка е залегнала завинаги в Ясна поляна.

Наляво в горите остана Тула, прочутият стар «град на майсторите», първите ковачи на оръжия в Московията. До началото на 18-и век те са работили оръжие в своите къщи ковачници. По заповед на Петър Първи е бил построен първият тулски оръжеен завод с 50 високи пещи. В края на 18-и век руското правителство изпратило в Англия един от най-добрите тулски майстори Алексей Суонич, за когото Лесков е написал прекрасната приказка за бълхата, изградена върху народната поговорка: англичаните направили от стомана една бълха, а нашите тулчани я подковали и върнали назад.

Когато английският посланик в Санкт Петербург поднесъл на руския цар един пищов, направен с изключително майсторство, царят прехапал устни от завист, но казакът Платов, без да държи сметка за протестите на посланика, разглобил пищова, изкарал едно мъничко ключе и показал върху него руски надпис: «Иван Москвин от град Тула».

Тука е чифликът, където преди един век се е намирала голямата старинна къща с високи старогръцки колони, с 42 стаи, в която на 9 септември 1828 година се е родил Лев Николаевич Толстой. Тая къща е била продадена от самия Толстой на богатия помещчик от съседното село Долгое. Помещчикът я разтурил и пренесъл материалите за свои строежи.

Валентин Феодорович Булгаков, последен секретар на Толстой, сега научен музеен работник, ни спря под дърветата:

— Гостите често пъти питаха Лев Николаевича къде се е родил. А той показваше върховете на дърветата и казваше: «Горе върху клонките беше майната стая. Там съм се родил на един кожен диван.» Тия дървета са посадени в годината на неговото рождение. Те са израсли много високо, тъй както са

израсли и Толстоевите произведения в съзнанието на поколенията.

Чифлишката гора е вековна. Дънерите на дърветата са покрити с мъх и лишеи. Когато минахме покрай една злачна полянка, живият свидетел и приятел на Толстой — Булгаков — дигна ръка:

— Тука се срещнаха за първи път Толстой и Горки. Алексей Пешков е идвал в Ясна поляна и през най-ранните си години. Бъдещият велик писател с цялото си сърце се е стремил към автора на «Война и мир» — най-голямото произведение в световната литература. Метнал торбичката си върху една тояга — източен и костелив, напрашен от дългия път, — един ден той влязъл в чифлика и се изправил пред София Андреевна. Толстоевата жена го изгледала подозрително от главата до петите, отвела го в кухнята, поднесла му чаша кафе и поклатила глава:

— Твърде много тъмни безделници се въртят около Лев Николаевич и въобще Русия е пълна с безделници.

Толстой тогава не бил в къщи, затуй Горки се върнал, без да го види.

В някогашното училище, където Лев Николаевич е учил на четмо и писмо яснополянските «окъсани, нечисти и изнемощели деца с техните светли очи и ангелски изражения», за да им даде просвета и спаси давещите се пушкиновци и ломоносовци, както пише самият той за селските рожби, сега е подреден литературният музей, който е огледало на целия творчески път на гениалния писател. Той обичаше толкова горещо децата на народа, че когато през 1867 година пламна старата оранжерия, Толстой се хвърли в огъня и изнесе от пламъците децата на градинаря.

Ето ги ливадите, алеите, коларските пътища, пътеките, по които Толстой лятно време е ходел бос по затоплената земя. Нивите, където е орал с двата бели коня, обезсмъртени от Иля Репин. Тази е брезовата гора «Чепиж» с трите високи дъба,

под които се е намирала миниатюрната «къщурка на кокоши крака». Там авторът на «Ана Каренина» е прекарвал по много часове в пълно уединение и творчески размисъл. Къщурката я няма, но скамейката, направена по поръка на София Андреевна от брезови клони за отдих на писателя, е запазена такава, каквато е била. Тя се намира накрай гората, където минава московският път за Киев. Докато Лев Николаевич създавал величавите образи на княз Андрей, на Катя Маслова, на Ана Каренина, неговата София Андреевна с кошница в ръка събирала гъби под елхите, дъбовете, брезите за трапезата, на която всеки ден са сядали именити гости, пристигнали от всичките краища на руската земя. Сегашните столетни борове тогава са били тънки като хурки и Толстой ги е наричал «палочки». Булгаков ни покани да поседнем на тая историческа скамейка, но ние се дръпнахме боязливо: никой не посмя да се докосне до Толстоевото място. Наблизо се намира кладенец, на който често пъти е пристигал да нагребе вода за чифлика самият Толстой, впрегнал в едноконната каручка с бъчвата своето любимо конче «Плъхът».

— Срещу тъмните дела на царското самодържавие и несправедливия обществен строй Толстой възправяше самотната, нравствено израснала личност, безсилна да промени злото. Той виждаше народните беди и страдания и не можеше да си прости своето господарско положение в Ясна поляна. Към края на живота си той пише: «Все повече и повече почти физически страдам от неравенството: богатствата, излишествата на нашия живот сред нищетата; и не мога да намаля това неравенство. Тука е тайният трагизъм на живота ми.» И той реши да се освободи от игото на частната собственост и да прекара останалите дни от живота си като прост трудов човек. Но къде да отиде? В далечните степи? В Сибир? По едно време беше почнал да разпитва за България. Мамеха го горите на Странджа. И през една тъмна нощ на 10 ноември 1910 година, когато цялата къща спеше дълбоко, великият старец се дигна тихо, събуди домашния си лекар Маковицки, който поръча на файтонджията да впрегне, и двамата се наместиха под гюрука. Нощта беше тъмна. Един работник с фенер бързо вървеше пред конете и осветяваше пътя. В залисията Толстой изгуби шапката си. Файтонът го отнесе на самотната гаричка Ясенка, където той се качи за последен път на влака. София Андреевна, като узна за бягството му, се втурна потресена към езерото до входа на чифлика и се хвърли. Едвам я спасихме. На 20 ноември Толстой склопи очи на гара Астапово. Два дни по-късно ковчегът с тялото му се върна в Ясна поляна. Пред траурното шествие към чифлика яснополянските мужици носеха знаме с надпис: «Лев Николаевич, споменът за твоето добро няма да умре у нас — осиротелите селяни от Ясна поляна.» Четири хиляди души се навървиха от гара Козлова Засека до чифлишкия дом. Един взвод конни жандарми представляваха царската власт. В Астапово пристигна телеграма от руските социалдемократи: «Социалдемократическата партия. . . дълбоко скърби за загубата на гениалния художник, непримиримия и непобеден борец срещу официалната църковност, врага на произвола и робството, издигнал високо своя глас против смъртното наказание, приятеля на преследваните.»

Тръгнахме към гроба. Високи дървета — брези, кленове, липи, дъбове — шумяха над главите ни. Алеята е засенчена като тунел. В светлите пролуки между дърветата се чуват гласове на славеи. Обхванати от душевна тревога, приближихме бавно до мястото, където според думите на по-големия Толстоев брат Николенка била заровена «зелената пръчица».

Николенка бил на десет години, когато разказал на петгодишния Лев легендата за пръчицата и мравешките братя. «Зелената пръчица е вълшебна — казал той. — Върху нея е написана велика тайна. Оня, който я изрови и прочете написаното — ще

узнае как да направи всичките хора щастливи. Когато всички станат «мравешки братя», на земята няма да има страдания, глад и сълзи.» Седемдесетгодишният прославен в целия свят писател пише в спомените си: «Както вярвах тогава, че я има тая зелена пръчица, на която е написано онова, дето ще унищожи злото в хората и ще им даде велико щастие, така вярвам и сега, че я има тая истина и че тя ще бъде открита на хората.» След като написа последния си жестоко разобличителен роман — «Възкресение», — фарисеите-първосвещеници го отлъчиха от църквата. Тогава Ленин написа следните гневни думи: «Светият Синод отлъчи Толстоя от църквата. Толкова по-добре. Този подвиг ще му се зачете в часа на народната разправа с чиновниците в раса, с жандармите во Христе, с тъмните инквизитори.» В отговора си до Синода Толстой пише: «Аз наистина се отрекох от църквата, престанах да изпълнявам нейните обреди и в завещанието до моите близки написах да не допускат църковни служители при мене, когато почна да мра.»

Без да промълвим нито дума, обхванати от страхопочитание и трепет, ние дълго стояхме под старите дървета и гледахме гроба на Лев Николаевич Толстой. По волята на покойника тоя гроб трябва да се слее с природата, затуй до главата му няма нито дървен кръст, нито паметник, цветя не блещукат под сенките, само зелена тревица е покрила с губер пръстената грамада, натрупана като ковчег. Дълбока горска тишина. Чува се тихото чуруликане на един славей в близкия дол. Скромната ограда на гроба е направена от тънки лешникови пръчици. Две високи липи и между тях строен като топола дъб закрилят това свето място. Само на 20—30 разкрача е погребан Толстоевият кон Делир, на който старецът е препускал по цели часове през горите, по селските пътища, по ливадите до последните си дни.

Колко много знаехме за Русия, но сега ние страшно се смутихме пред нейното днешно величие, пред

нейните вчерашни дела и неръкотворни паметници!

Както вървяхме към къщата, в която е живял Толстой, изведнъж насреща се зададе едноконна двуколка. Един селянин с рубашка и ботуши, метнал вече на рамото си, караше белоглав кон с висок хамут, такъв, какъвто го има в Репиновите картини. Видение от Толстоевите години. Съветската власт е превърнала чифлика в държавен музей-заповедник и е съхранила всичко, тъй както си е било през последните години на писателя.

Преди да влезем в жилището, срещнахме Иван Василевич Егоров, Толстоев файтонджия, старец с чаталеста брада, 73-годишен. Той заговори с чистосърдечен възторг:

— Лев Николаевич обичаше нашего брата. Бранеше селяните. Когато почнеха да се съдят, адвокати не диреха, всички при него. Беше един жив, пъргав, преди мене се мяташе на коня, когато тръгвахме на езда или на Воронка да се къпем.

Христо Радевски го попита:

— И ние сме писатели, тъй както ни гледаш, приличаме ли на Толстой?

Старецът се пообърна, изгледа ни и поклати глава:

— Не, не приличате. Довиждане, другари, напред, по стъпките на Лев Николаевич!

Обходихме двуетажния дом, където великият човек е прекарал седемдесет години. Видяхме масата, на която е написал «Война и мир» за шест години, малкото му кресло като на дете, защото е бил късоглед, двата свещника, които са мъждукали при нощното четене, картините, които е обичал, канапето, на което е роден, тясното му легло, над което виси бяла рубашка, шита от София Андреевна, библиотеката му с 23 000 тома на 15 езика, каталозите, които е водила жена му.

Булгаков:

— Оная жена, която срещнахме навън, беше Аксиня Ивановна. Тя пееше народни песни на Лев

Николаевич. Той знаеше 14 чужди езика, но най му беше мил роднят руски език.

Когато слязохме долу в една потулена стая, Булгаков продължи:

— В тази килия той почна да пише «Война и мир». Тука почина Мария Львовна, най-любимата му дъщеря. Когато заболя тежко, бащата седеше денем и нощем до леглото и държеше ръката ѝ. А тука беше спалнята за гостите. В нея са спали и Горки, и Чехов, и Репин, и Тургенев, и Гаршин. . . Тази е стаята, в която е написан романът «Ана Каренина». Толстой пишеше сутрин, а четеше вечерно време. «У всеки писател — казваше ми — има двама души: единият пише, а другият критикува. Нощем критикът спи, затуй пиша денем.» Стихове не четеше и убеждаваше поетите да не пишат стихове. Когато четеше трогателните места от своите произведения, толкова се вълнуваше, че губеше способност да продължава. Сълзи избликваха на очите му и той предаваше книгата на друг. Толстой познаваше Марксовия «Капитал». По страниците на книгата, която се намира в библиотеката му, има бележки от неговата ръка. . . А веднъж тука бяха дошли като вас руски писатели. Немирович-Данченко се обърна към Корнейчук:

— Ето, в това кресло е седял Максим Горки. Седнете моля!

Корнейчук се дръпна като ужилен и дигна ръце:

— Не! Не! Как е възможно!

В Толстоевия кабинет видяхме дървена мастилница, подарена му от яснополянските селяни. Надпис: «Что написано пером, не рубить топором.» През годините на съветската власт произведенията на тоя литературен богатир са отпечатани в 51 182 000 бройки на 75 езика.

Старинният 204-годишен часовник, останал от княз Волконски, напълни с меланхолия преддверието. Според семейните предания, когато се разхождал по алеите на чифлика старият княз, крепостните музиканти били длъжни да изпълняват

неговите любими мелодии. Окъпани от летния следобеден дъжд, яснополянските къщи блещукаха. Пихме по една ледена вода от Толстоевия кладенец, който се намира пред оборите на чифлика. Близо до орловското шосе при реката Воронка се намира Кудеяровият кладенец, за който Толстой пише, че от него блика не вода, а шампанско и наведеш ли се, дощява ти се да изпиеш всичката му вода.

Тръгнахме по тулския път назад към Москва. Залезът над горите беше незабравим. Той ми напомни оня, за който разказва Толстой в дневника си. «Като наближих до Овсянников, гледах прелестния слънчев залез. В награмадените облаци имаше светъл отвор, а там — червен неправилен слънчев въглен.

И помислих: Не, този свят не е шега, не е долина на изпитанията само и преход в свят най-хубав, вечен, а един от вечните светове, който е прекрасен, радостен и който ние не само можем, но сме длъжни да направим по-прекрасен, по-радостен за ония, що живеят с нас, и за ония, дето ще живеят в него подир нас.»

Така се случи, че тъкмо през тая вечер радиото в автомобила предаваше драматизация на «Възкресение». Изпълнители — артисти от Московския художествен академичен театър, четец — великият Качалов. Три часа слушахме покъртителната пиеса приковани, онемели. Страшен писател!

В ЛЕНИНГРАД

Дълбоко се врязаха в паметта ми стаите, запазената покъщнина, дрехите, библиотеката на Александър Сергеевич Пушкин в последната му петербургска квартира на улица «Мойка» 12, близо до просторния площад на Зимния дворец. Царското правителство е държало преди революцията в този исторически дом едно полицейско отделение, съветската власт го е превърнала на Пушкинов музей. За този музей копнеят съветските читатели, които само за три десетилетия са погълнали 63 милиона книги, написани от ръката на гениалния писател.

Една девойка с развълнуван и треперещ глас възстанови пред очите ни картината на Пушкиновата кончина.

През първата половина на миналия век четирима цензори са чели ръкописите на Александър Сергеевич, преди да бъдат отпечатани. Най-зъл е бил Николай I. Величеството пожелало красивата Пушкинова жена Наталия Николаевна Гончарова да танцува в двореца и назначило поета за дворцов камерюнкер, длъжност, която се давала на юношите. «Тя е твърде неприлична за годините ми» — пише Пушкин в дневника си, а в едно писмо до жена си (хванато от полицейските шпиони и предадено на императора) поетът декларира: «Аз мога да бъда поданик, дори роб, но ратай и шут няма да стана и на царя небесен.» Дворцовата паплач се опитала да го направи посмешище. Холандският посланик Хекерт осиновил един разюздан, нахален и самоуверен французки барон на име Дантес. Тоя тип започнал

открито да задиря съпругата на поета — Наталия Пушкина — и да петни нейната чест. Сплетните на царедворците и продажният петербургски печат напълнили сърцето на Пушкин с отрова. Намерил се някакъв руски княз от Долгоруковците, който съчинил и изпратил на поета един мръсен «Диплом от ордена на рогоносците». Отровната чаша преляла и Александър Сергеевич се хвърлил с оръжие да защити своята чест, като извикал барона на дуел. Тоя изтърсак на наполеоновската омраза към Русия, дошъл според думите на Лермонтов да дири щастие и служби, пет пари не давал за руската слава, нито е можел да проумее в оня кървав миг срещу кого е дигнал ръка. И той прострелял край бреговете на Черната речица гърдите, в които е туптяло едно от най-пламенните руски сърца. На 27 януари надвечер Пушкиновият секундант Данзас докарал в тоя дом с карета смъртно ранения поет. . . Ето кабинета му. В библиотеката има три хиляди тома на 14 езика. Пушкин е хвърлял всичките си пари за книги. Погледнете, тука под стъклото е запазен сюртукът му. Обърнете внимание на тази дупка. Тя е от смъртоносния куршум. (На един прием в Москва Аркади Первенцев ми поръча: «Слушай, Ангеле, когато пишеш за дрехата на Пушкин, не забравяй да споменеш, че яката е протъркана и потъмняла от пот. Има нещо тука, което говори за нуждата, в която се е намирал писателят. Има нещо човешко, дявол да го вземе!») Ето кованото желязно сандъче, в което Пушкин е държал ръкописите под ключ. На тая писмена маса се е родил романът «Евгени Онегин».

Върху масата е поставен портретът на Жуковски с надпис: «На победителя ученик — от победения учитед». Писалката, изгризана отгоре със зъби, ножът за разрязване на книги, лампата, часовникът, чиито стрелки са спрели в деня на Пушкиновата смърт. . . Когато Жуковски написал последния бюлетин за края на великия човек и го изнесъл на улицата, за да го залепи на вратата, стотици очи на

петербургски граждани, които се тълпели покрай брега на Мойка, се впили в злокобното известие. И след като го прочели, някой от тълпата се провикнал:

— Вие пишете «умрял», не умрял, а убит!

«В продължение на три дни, през които тялото му остана в къщи, голям брой хора от всички възрасти непрестанно се притискаха покрай неговия ковчег. Жени, старци, деца, ученици, прости хора с овчи кожуси, а някои дори в парцали приижаха да се поклонят пред праха на любимия народен поет» — разказва в спомените си дъщерята на Карамзин. А студентът Иван Тургенев една вечер влязъл с ножица при покойника, отрязал един къдрец от косата му и го запазил. Ето къдреца от Пушкиновата глава. . .

Ние се намираме в делтата на Нева, на Крестовския остров. От хълма, където е построен огромният ленинградски стадион «Сергей Миронович Киров», наблюдаваме необхватните простори на Финския залив. Притихнала, млечнобяла шир. В далечината едвам се мержелее моряшкият град Кронщадт на остров Котлин. Бели платноходки като пеперуди проблясват над Балтийското море. Надясно се е ширнал Ленинград, тримилионен гигант, величав и спокоен, стъпил върху раменете на два и половина века, изграден от забележителни строители и художници, люлка на Великата октомврийска революция, увенчан с героическа слава през годините на Отечествената война. Над тъмнозелени паркове димят гигантски заводски комини, над каменната грамада блещука куполът на Исаакиевския събор, в облаците се забива острието на Адмиралтейската игла. Вечерното слънце се подава между облаците и разлива брилянтна светлина.

— Ако поетът на революцията Маяковски пристигнеше тук да прочете своите поеми, стадионът, който събира 80 хиляди души, щеше да бъде тесен за слушателите! — рече управителят на стадиона и се усмихна.

На връщане ние видяхме Смолни с развятото

червено знаме на фронтона. Смолни! Колко мисли и вълнения буди тоя исторически ленинградски паметник. Тука е живял и работил знаменосецът на пролетарската революция Владимир Илич Ленин. А стаята на Киров е съхранена така, както е била в деня на убийството му. На работната му маса е разтворена книга. Преди революцията в ширните зали на тоя дом са се възпитавали така наречените «благородни девойки» — дъщери на петербургските дворяни. Но през 1917 година галените момичета се разбягаха и на тяхно място се разположи Щабът на революционната стихия, която удари стария свят в сърцето. По стъпалата, където някога са скърцали лачени пантофки, затрополиха подковените ботуши на работниците, войниците и моряците, гласове на въоръжени мъже огласиха коридорите, в двора пламнаха огньове, забляскаха щиковете на пирамиди от пушки. През белоколонните пропилеи на Смолни, които са видели много позлатени карети, се намъкнаха с грохот тежки оръдия. Военно-революционният комитет заемаше третия етаж. Тука Ленин приемаше пратеници от всичките краища на руската земя, пишеше, произнасяше пламенни слова, даваше лични разпореждания на работниците от Путиловския завод, на частите от Нарвската застава, на кронщадтските герои, на болшевиките от «Аврора». Връзката между Щаба на революцията и крайцера поддържаше младият моряк Липатев, комуто Ленин много сърдечно стискаше десницата.

Ние намерихме другаря Липатев на самия кораб. Отвъд Кировския мост, срещу сегашното Нахимовско училище, е поставен на вечна стоянка червенознаменният легендарен крайцер «Аврора». Пред корабната стълба ни посрещна самият Липатев, който сега е комендант на кораба и учител на младите моряци. Над коминте се ветрее бяло знаме с червена петолъчка, сърп и чук. Най-отпред върху палубата е монтирано оръдието, което изпрати втория снаряд срещу Зимния дворец и влезе навеки в историята.

Влязохме в историческата Малахитова зала на Зимния дворец с позлатени огромни колони от уралски малахит. Ето къде старият свят на робството и на произвола падна на колене пред суровия меч на революцията. Когато петроградските работници и войници обърнаха топовете и картечниците срещу Зимния дворец, Военно-революционният комитет изпрати до временното правителство ултиматум — да се предаде до 6 часа и 20 минути подир пладне. Министрите се бяха укрили тук и през разкошните прозорци наблюдаваха силуета на червения крайцер «Аврора» в Нева. След като последните копиеносци на самовластието отказаха да се предадат, от бастионите на насрещната Петропавловска крепост беше изпратен първият снаряд срещу двореца на руските царе, вторият пристигна от «Аврора». В един часа през нощта беше извършена общата атака. Потоци от въоръжени мъже се хвърлиха в неудържим щурм и нахлуха в Зимния дворец, недостъпен за обикновен човешки крак.

Вълните на народния гняв, сълзи и мъка много пъти са се блъскали в гранитните основи на тая цитадела, съградена на невския бряг през XVIII столетие от именития архитект Расстрели. До самите му стени през 1825 година са стигнали полковете на разбунтуваните войски. В една от тия зали жандармът на Европа — Николай I Сопаджиев, както го е наричал народът — при спуснати завеси лично е разпитвал декабристите. А на площада през един мразовит януарски ден на 1905 година са се появили хиляди петербургски работници с икони и императорски портрети — дано умилостивят сърцето на «царя-батюшка». Но дворецът ги посрещнал с куршуми и тяхната невинна кръв обагрила гранита и мрамора.

Когато новите господари на свободната руска земя, челниците на Великата октомврийска революция, на 26 октомври 1917 година почнаха да се изкачват по 117-те парадни стълби, една след друга пред тях се разтвориха 1786 врати, тежките стъпки

на отредите прокънтяха под сводовете на 1050 салона. Министрите — пожълтели, разтреперани, с наведени глави, изгубили ума и дума — потеглиха пред войниците. . . към Петропавловската крепост.

В Зимния дворец е настанена една забележителна съкровищница на съветските народи — Ермитажът. 200 изложбени салона са разтворили позлатените царски врати за публиката. За да получат читателите представа какво има в Ермитажа, ще кажа, че след нахлуването на хитлеристите в Съветския съюз оттука са изнесени и съхранени от унищожение 1 милион и 117 хиляди предмета с историческа и художествена стойност. В Ермитажа са събрани всичките картини и ценности от царските и болярските дворци, от частните галерии, от недостъпните чифлици и са направени достояние на целия народ. Ние минахме през залите, където са изложени картини, рисувани от великаните на Ренесанса. Но кое да гледаш по-напред: картините или дивната украса на дворцовите салони? Видяхме много оригинали от Рафаел, Рубенс, Веласкец, Леонардо да Винчи, Микеланжело. Очите ни останаха в Рембрандовите «Блудният син» и «Даная» със светещата златиста плът. През каменните очи на древноелинските и римски мрамори ни гледаха хилядолетията. Главите ни се замаяха, когато музейната пазителка завъртя ключа, отвори една тежка врата в подземието на двореца и ни въведе в залите, където са подредени могилните археологически находки. Толкова много злато, превърнато на съвършени художествени произведения, толкова много скъпоценни камъни, които излъчваха вълшебна светлина, човек може да види само в сънищата си или в приказките. Видяхме огърлици, златни гребени, сребърни амфори за вино с позлатени ковани образи, златни шлемове, ирански съдове от ковано сребро, изящни цветя от скъпоценни камъни. . . Петър Първи собственоръчно е изрязал един глобус от слонова кост. Ковчегът на Александър Невски, чието име носи софийският храм-паметник на освобождението ни от турците —

Влязохме в историческата Малахитова зала на Зимния дворец с позлатени огромни колони от уралски малахит. Ето къде старият свят на робството и на произвола падна на колене пред суровия меч на революцията. Когато петроградските работници и войници обърнаха топовете и картечниците срещу Зимния дворец, Военно-революционният комитет изпрати до временното правителство ултиматум — да се предаде до 6 часа и 20 минути подир пладне. Министрите се бяха укрили тук и през разкошните прозорци наблюдаваха силуета на червения крайцер «Аврора» в Нева. След като последните копиеносци на самовластието отказаха да се предадат, от бастионите на насрещната Петропавловска крепост беше изпратен първият снаряд срещу двореца на руските царе, вторият пристигна от «Аврора». В един часа през нощта беше извършена общата атака. Потоци от въоръжени мъже се хвърлиха в неудържим щурм и нахлуха в Зимния дворец, недостъпен за обикновен човешки крак.

Вълните на народния гняв, сълзи и мъка много пъти са се блъскали в гранитните основи на тая цитадела, съградена на невския бряг през XVIII столетие от именития архитект Расстрели. До самите му стени през 1825 година са стигнали полковете на разбунтуваните войски. В една от тия зали жандармът на Европа — Николай I Сопаджиев, както го е наричал народът — при спуснати завеси лично е разпитвал декабристите. А на площада през един мразовит януарски ден на 1905 година са се появили хиляди петербургски работници с икони и императорски портрети — дано умилостивят сърцето на «царя-батюшка». Но дворецът ги посрещнал с куршуми и тяхната невинна кръв обагрила гранита и мрамора.

Когато новите господари на свободната руска земя, челниците на Великата октомврийска революция, на 26 октомври 1917 година почнаха да се изкачват по 117-те парадни стълби, една след друга пред тях се разтвориха 1786 врати, тежките стъпки

на отредите прокънтяха под сводовете на 1050 салона. Министрите — пожълтели, разтреперани, с наведени глави, изгубили ума и дума — потеглиха пред войниците. . . към Петропавловската крепост.

В Зимния дворец е настанена една забележителна съкровищница на съветските народи — Ермитажът. 200 изложбени салона са разтворили позлатените царски врати за публиката. За да получат читателите представа какво има в Ермитажа, ще кажа, че след нахлуването на хитлеристите в Съветския съюз оттука са изнесени и съхранени от унищожение 1 милион и 117 хиляди предмета с историческа и художествена стойност. В Ермитажа са събрани всичките картини и ценности от царските и болярските дворци, от частните галерии, от недостъпните чифлици и са направени достояние на целия народ. Ние минахме през залите, където са изложени картини, рисувани от великаните на Ренесанса. Но кое да гледаш по-напред: картините или дивната украса на дворцовите салони? Видяхме много оригинали от Рафаел, Рубенс, Веласкец, Леонардо да Винчи, Микеланжело. Очите ни останаха в Рембрандовите «Блудният син» и «Даная» със светещата златиста плът. През каменните очи на древноелинските и римски мрамори ни гледаха хилядолетията. Главите ни се замаяха, когато музейната пазителка завъртя ключа, отвори една тежка врата в подземието на двореца и ни въведе в залите, където са подредени могилните археологически находки. Толкова много злато, превърнато на съвършени художествени произведения, толкова много скъпоценни камъни, които излъчваха вълшебна светлина, човек може да види само в сънищата си или в приказките. Видяхме огърлици, златни гребени, сребърни амфори за вино с позлатени ковани образи, златни шлемове, ирански съдове от ковано сребро, изящни цветя от скъпоценни камъни. . . Петър Първи собственоръчно е изрязал един глобус от слонова кост. Ковчегът на Александър Невски, чието име носи софийският храм-паметник на освобождението ни от турците —

е излят от сребро — 1500 килограма. Очаровани бяхме от една карта на Съветския съюз, мозайка, направена от 145 000 скъпоценни камъни: рубини, зелени изумруди, млечни и бели опали, планински кристали, александрити.

Видяхме и Петропавловската крепост — тоя грозен и «гнусен паметник на самовластието, изрязан върху фона на императорския дворец», както го характеризира декабристът А. М. Муравьов. Тя е построена в 1703 година от 60 хиляди войници и крепостни роби. Издигната да брани престолния град от външни нападения, тя е била превърната на затвор за политическите врагове на царското правителство. Цели две столетия между тия зеленясали и почернели стени от дялани камъни са гнили най-доблестните, най-верните и най-неустрашимите синове на руския народ — революционерите. Влажни, студени и тъмни са казематите, килиите и карцерите, в които са лежали и гнили такива светли умове като писателя-революционер А. Н. Радишчев, ненадминатия преводач на Хайне, Гьоте и Шилер — М. И. Михайлов, — критиците Чернишевски и Писарев, поета-декабрист Рилеев, брата на Ленин — Александър Илич. В страшната тясна стаичка за мъки и разпит е лежал революционерът Нечаев. Радишчев и Чернишевски са били заключени в «Тайният дом», за чието съществуване са знаели само «камшикоубийците». В килия № 56 е бил заключен рицарят на революцията Бауман, а в № 60 през 1905 година Максим Горки е написал пиесата «Деца на слънцето».

Сега Петропавловската крепост е Музей на революцията.

Прекосихме Марсовото поле, където в миналото са ставали военните царски паради. Старите петербургци са го наричали «Сахарска пустиня». Съветската власт го е превърнала на китен парк. В спомените си за Екатерина II граф Безбародко разказва такъв случай: Като минавала през Марсово поле с каляската си, императрицата видяла една лайкучка и решила да я откъсне на връщане от разходка. За да не я превари друг, тя поставила часовой с пушка — да варди цветчето. На връщане Екатерина забравила лайкучката и си отишла, без да я откъсне, но часовоят останал на мястото си час, два, три, докато дошъл да го смени друг. Минали десетина дни. Началството поставило будка. Минали месеци, 10 години изтекли, но часовоите стоели неотстъпно на Марсово поле и вече никой не знаел кой ги е поставил и какво пазят.

Нева облива с гълъбови води гранитните брегове, покрай които се издигат старинските постройки на университета, където са работили гигантите на научната мисъл Ломоносов и Менделеев и където се е учил на младини основоположникът на Българската комунистическа партия Димитър Благоев. Във водите на широката река се плакнат млечносини балтийски кораби, дошли за празника на морския флот. Кръстосвачът «Максим Горки» е задръстил водния път от единия до другия бряг. Кировският мост е окичен с алени знамена.

Медният конник препуска през Сенатския площад към водите на Нева и Финския залив. Скулпторът Фалконет е работил 12 години, за да създаде тоя удивителен и могъщ бронзов гигант — строител и преобразовател на руската държава. В краката на конника — Петър Първи — се мотае една змия. Но за зрителя е ясно, че тая змия не може да не бъде смачкана от конските копита и ботушите на ездача. След Полтавската битка Петър Първи е поръчал пред големия дворец в Петерхов, върху брега на Балтийско море, статуята на библейския Самсон. С голяма сила мощният Самсон разчеква устата на един лъв и от нея избликва буен фонтан. Ликуваща вода. Шведският Карл X е показан в ролята на разчекнат лъв. Зад гърба на Медния конник, отвъд Исаакиевския храм, препуска също на кон Николай I, направен от бронз. За него народът е създал такава поговорка:

Дурак умного догоняет,
Но Исаакий ему мешает.

От Карелския провлак старите руски каменоделци са откъртили и издялали полирания гранитен монолит на Александровската колона. Тя е по-висока от Наполеоновата Вандомска колона в Париж. Шестдесет машини, приведени в движение от две хиляди гвардейци, са изправили на Дворцовия площад колоната, обезсмъртена от Пушкин в стихотворението му «Паметник».

Вознесся выше он главою непокорной
Александрийского столпа.

Последно видение от Ленинград, града на белите нощи, на слънчевите паркове, на съвършената архитектура, града-герой от Великата отечествена война: Невският проспект. Булевардът е окъпан от изобилна, мека, очарователна светлина на улйчните глобуси. Асфалтът гори като разтопено злато. Далеко блести тънката позлатена Адмиралтейска игла, забита в дъждовното юлско ленинградско небе. Електрическото сияние къпе белите облаци, които се носят над Финския залив. Сиянието на великите умове, които са живели, работили, страдали и творили безсмъртие в тоя град, ослепи очите ни.

Влязохме в уютните спални купета на «Червената стрела» и изведнъж заспахме, грохнали от необикновени впечатления.

БУРЯ НАД ЦИМЛЯНСКОТО МОРЕ

Параходът «Правда» напусна пристанището и потегли надвечер. Надясно остана непобедимият град-герой, гигантските му заводи, безконечните му булеварди, сенчестата улица на мира, белите грамади на работническите домове, чудните дворци на културата, Алеята на героите, където, паднал за Волгоград, затрупан с цветя, почива синът на Долорес Ибарури, река Пионерка, Мамаев курган със замръзналите върху постаментите бойни машини... Волжкият параход «Анри Барбюс» бързо прошумя покрай нас и отмина на север срещу течението, а ние се спускаме на юг към Волго-Донския плавателен канал. Огромна е река Волга, по която сега плаваме, най-голямата е в Европа. Тя събира водите на повече от 7000 реки и речици, край нейните брегове са се наместили повече от петдесет милиона души. Нейните животворни води наливат млада сила в безкрайни колхозни полета.

Красавица народная,
Как море полноводная,
Как родина свободная!

Нашите очи са устремени напред. За да минем от Волга на Дон, ние трябва да се изкачиме с парахода по една водна стълба от шлюзове, висока 88 метра, да прехвърлим Ергенинските височини и да се гмурнем във водите на Цимлянското море. Слънчев залез

над Красноармейск. Стъклата на къщите му блещукат като скъпоценни камъни. Всичките пътници излязоха на горната палуба, за да видят водното стълбище, по което съветските народи направиха първите богатирски крачки към мечтания век на комунизма. Още преди четири столетия турският султан Селим II, за да прехвърли аскера си към Астрахан, се е опитал безуспешно да направи «прокоп» между Волга и Дон. През 1697 година Петър Първи е изпратил 15 хиляди строители да прокарат воден път между двете реки, но княз Голицин, когото натоварил да ръководи строежа, разсъждавал тъй:

«Реките са създадени от бога и той им е отредил накъде да текат. Ония, които искат да променят течението на реките, са неразумни и високомерни хора.»

И провалил строежа.

Ето триумфалната арка на първия шлюз. Тя израсте напреде ни висока колкото дванадесететажен дом. Бавно се разтвориха стотонните крила на нейните водни порти. Параходът предпазливо влезе в камерата. Вратите зад нас бързо се затвориха, но дежурният началник на шлюза отвори крановете и в камерата нахлу донската вода — разпенена, клокочеща, изумрудна, неукротима. Увлечените от буйното течение дребни риби обърнаха коремите си. Параходът почна да се издига полека нагоре и щом водите на канала и камерата се изравниха, гигантската втора врата на шлюза се спусна надолу и ние влязохме в канала. Тука, между двата шлюза, е мястото, където на 3 май 1952 година водите на Волга и Дон са се слели навеки. Сега в довчерашната пустиня плават кораби и лодки, стотици момци и девойки се къпят ненаситно, въдичари размахват тръстикови пръчки. Наоколо се е ширнала непозната, загадъчна равнина. Вечерта размахва тъмните си крила. Заблещукаха села далечни, села близки. По наклонения бряг са накацали степни птички, които са пристигнали кой знай откъде, да се напият с вода и да изплакнат напрашените си криле, преди

да се приберат в гнездата си. Едно село с нови бели къщи и млади крехки дръвчета се оглежда във Волго-Дон. Сякаш не може да се нарадва на своята хубост и младост. Отвъд хълма се подават почернелите покриви и комини на друго, което прилича на капнал от умора пътник, пристигнал много отдалеко и спрял за малко да си поеме дъх, преди да нагребе с шепа животворната вода. Напоителните канали са вече замрежили девствената плодна земя. И тя ще почне занапред да ражда шест пъти повече пшеница, отколкото е раждала досега, пет пъти повече памук, десет пъти повече гроздове ще натегнат под лозите на новите брегове, а казачките ще доят от кравите петнадесет пъти повече мляко. От шлюз на шлюз, от стъпало на стъпало нашият параход възхожда все по-нагоре.

Върху самия Ергенински гребен е стъпила арката на деветия шлюз. С голямо изкуство скулпторите са отлели от метал епизоди от тукашните боеве през Великата отечествена война. Покрай бреговете са натрупани хълмове от изкопана пръст. Тука е работил крачещият екскаватор «ЕШ—14/65» на трудовия герой Усков, който е отменял всеки ден по седем хиляди души изкопчии.

Беше настъпила дълбока нощ, когато навлязохме във Варваровското водохранилище, където блещукаха рубинени светлини — «маяците на мирния строителен труд», както ги нарича един от главните инженери на Волго-Донския канал.

През прозореца на каютата нахлуваше упоителна прохлада. Много са хубави и мамещи тия маяци на комунизма. . .

Осъмнахме в Калач. Само за две години вехтият степен градец се е превърнал на морско пристанище от висок ранг. Морските параходи вече са започнали да разтоварят стоки, които поема железопътната линия за вътрешността. Широки булеварди, нови жилищни квартали, болници, училища, спортни игрища — ето новия Калач. Прохладният обо-

дрителен вятър дяволито роши косите на пътниците.

Навлязохме в едно море, което обхваща две хиляди квадратни километра и се простира от Варваровските до Салските степи. Такова море няма на никоя географска карта, напечатана до 1952 година. То е по-младо дори от нашата спътница Таничка със златната косичка, с изумрудните очички и две зелени панделки като заешки уши. Сандалките ѝ са нови. Те имат цвят на току-що срязана диня. Когато се усмихва, на устните ѝ се появяват две дяволити трапчинки. Таничка живее във Волгоград на най-дългата улица на света — цели 60 километра покрай брега на река Волга. Смятайте колко е дълга тая улица — от София до Самоков. Бащата на Таничка е работник в големия тракторен завод. Тримата — мама, татко и Таничка — пътуват с парахода «Правда» за Крим. Там ще почиват. Да си кажем правичката, Таничка никак не е уморена. Тя цялата сутрин игра на гоненица по палубата с едно колхозно момче от Воронежкия край и пак не е уморена. Но татко трябва да си почине, защото е направил много, много трактори. Ние с бащата се сприятелихме на парахода. И как да не завържем приятелство с такъв чудесен работник като Николай Жуков, който прави трактори и за българските кооперативни стопанства?

Таничка гледа с учудени, широко отворени очи морето, вълните, чайките.

Бащата каза:

— Запомни, дъще, това е то Цимлянското море. Преди две години тука нямаше капка вода, а сега — море.

— Значи — прехапа устни Таничка, — аз съм по-възрастна от него, а то какво е голямооо! Татко бе, а защо са го направили?

— За да има вода за ожъднялата равнина и електрически ток за заводите.

— А кой го направи?

— Нашите, съветските работници.

— За кого? — дигна очи девойчето към баща си.

— Как за кого? За тебе, за онова момче, дето се гонехте отзарана, за целия съветски народ.

— Ой, какви са ония червени глави в морето, дето се клатучкат и ми се заканват? — изправи се на пръсти малката пътница.

— Това са шамандури. Поставили са ги, за да показват на парахода плитките и опасни места.

— Чичо — обърна се към мене Таничка, — у вас море има ли?

— Имаме си и ние едно голямо море — отвърнах аз.

— Как се казва?

— Черно море.

— Я, че нали то, Черното море, е наше.

— Черното море — побърза да отговори бащата — плакне южните брегове на нашата родина, но покрай него живеят и други народи: българите, румънците, турците.

— А заводи имате ли? — продължи да ме разпитва волгоградската гражданка.

— Имаме.

— Параходи?

— И параходи.

— Татко, те всичко имат, всичко.

— Имат, Танюшка, защото вървят по нашия път. Хайде сега иди да видиш мама готова ли е да пием чай.

Таничка затепка.

Отвъд Нижне Чирская браговете на Донското море се отдалечават на цели 38 километра. Потопените лани дървета се давят още във водата, сякаш надават вик за помощ. Малки зелени островчета още продължават да се борят с донската стихия, но неумолимата вода подронва браговете им и бърза да ги довърши.

Следобед вятърът стана горещ, задушен, пустинен. Появи се силно вълнение. Звънтнаха кристалните чаши в ресторанта. Корабът почна да се люшка. Слънцето потъна в облаците като кадифени оловни

крила. Понесени от вятъра, ято бели чайки с крясък отлетяха към димната линия на хоризонта. Една шамандура клати тревожно червената си шапка. Нашите другари, изправени на палубата срещу надигащата се буря, запяха «Хей, Балкан ти роден, наш». Окръжиха ги млади пътници, студенти от Ростов, ученици от Донбас. Една след друга се сменяха въздушните вълни — горещи и студени. Над степта бушува сприя. Чести и далечни светкавици запалиха далечината като гигантски пожари. Фаровете на шамандурите замигаха уплашено. Стихията едвам докосна с крилото си Цимлянското море, но то се разигра и затътна. Вълните му заблъскаха нашия нов параход, който започна да се наклонява застрашително, да се блъска и да пращи. Пътниците се разбягаха по каютите. Никакъв гръм не достигна до ушите ни, но в тъмната равнина ставаше нещо необикновено и величествено. От време на време, когато се отваряше небето и ослепителна светлина заливаше земята, напреде ни се разкриваше бездънна, безконечна, чудна равнина. Но само след един миг, преди да обхванеш с поглед очертанията на летните крайдонски простори, видението изчезваше в мастилен мрак. Додето стигнем пристанище Жуковская, зарниците издъхнаха, вълните се поуталожиха и ние легнахме да спим в чистите каюти на «Правда». И Таничка искаше да гледа бурята, но се уплаши от светкавиците и татко я грабна като агънце. Отнесе я в каютата.

Пробудихме се на Дон. Волго-донската броеница от шлюзове и водохранилища беше вече зад гърба ни. Като узрели портокали в градината на комунизма виснеха през първата нощ шлюзовите електрически глобуси. Батюшка Дон Иванович бълбука в коренаците на крайбрежните води, сякаш се оплаква:

— Издигнаха голяма, преголяма стена и ми задържаха водите, за да си правят море.

Видях Таничка. Тя любопитно повдигаше крайчеца на завесата и подаваше през прозорчето разчорлената си главичка. Гледа. Но морето го няма.

Бурята е утихнала. И шамандурите ги няма. Съвсем наблизо се вижда зелен бряг. Върби са се надвесили над зелената тиха вода. През ливадите вървят крави, червени като коне. Една жена слиза с менци на рамо към реката.

— Къде сме? — попита Таничка, щом ме зърна.

— На река Дон.

— А къде е морето?

— То остана зад нас.

Зад една стара върба се беше потулило момче с въдица. Тъкмо когато минавахме, то дръпна пръчката нагоре и измъкна една голяма сребърна риба. Рибата запърха като птичка. Таничка почна да ръкопляска.

Насреща се зададе един нов, много хубав параход. С големи букви върху стената му пишеше: «Иван Вазов».

Когато се разминахме, Таничка попита:

— Как се казва този параход?

— Иван Вазов — отвърнах аз.

— Ах, че е хубав. А какъв е Иван Вазов?

— Той е най-големият български писател.

— Значи, параходът е ваш. Да?

— Не, параходът е съветски.

— Тогава защо са му сложили българско име?

— Защото сме братя.

— Това е много хубаво — рече замислено Таничка.

— Кое?

— Дето сме братя с вас! — отвърна девойчето, усмихна се и на бузите ѝ се появиха мъничките дяволити трапчинки.

Земята оживя. Въздухът е прохладен, леко се диша. Облачно небе тегне над пробудените казашки станици. Брегът е съвсем близко. Чуваш говора на хората. Наш, славянски, близък до бащиния език. По утъпканите крайбрежни пътечки направо от дворовете и градините слизат брадати казаци, по стар навик плискат лицата си с вода направо от реката. И по двата бряга се заредиха ливади, гра-

дини, лозя, върбови кории, а зад тях — позлатени ниви, додето окото ти види. Срещнахме един старинен донски параход с колела като воденичните, плавателен съд от онця, с които е пътувал Лев Толстой. Подире му забумтяха мощни влекачи на шлепове. Николаевка продава на пътниците печени на скара риби като цепеници, варени раци, вишни, ябълки, малини, яйца. Какви хубави вили, колхозни почивни домове, какви села и градове са построили казаците край Дон! Тихо, спокойно текат водите на голямата река покрай гъсто населените колхози и необозримите степи. Някакви дребни птички-брегарки са изрешетили глинените брегове. Водата на Дон е сура, защото, както казва една стара казашка песен, бялата рибица и студените извори я мътят.

На третата вечер от нашето волго-донско пътуване видяхме на юг високите силуети и почернялата крепостна стена на средновековния казашки град Старо Черкаск. Разминахме се с «Алексей Толстой». Много писатели пътуват по историческите водни пътища на Съветския съюз. Нямат чет улиците на големите градове, които носят писателски имена. Додето стигнем ръкавите, по които Дон влиза в Азовското море, морето почерня, настъпи южна нощ. Изведнъж пред очите ни блеснаха милиони електрически светлини: Ростов на Дон; столицата на юначните донски казаци. Слязохме на същото пристанище, където преди половин век е мъкнел на гърба си чували и сандъци хамалинът. . . Максим Горки.

ОТ МАМАЕВ КУРГАН

Възлязохме на волгоградския Мамаев курган. Тръгнахме по алеята, където златистият пясък е буквално почернял от парчета на бомби, снаряди, мини. Наоколо — заглъхнали в трева полузарити окопи, разгромени германски бункери, танкове, положени върху високи постаменти, братски гробници на съветски войници, загинали върху тоя хълм. Грижлива и близка ръка е скътала в земята стоманените герои, които дадоха живота си за своята родина, за свободата, за бъдещето на цялото прогресивно човечество. Подрумчета и гергини блещукат в градинките на гробниците. Мамаев курган, където хиляди железни гърла са бълвали огън и смърт, е безмълвен. Чува се само — далечен, властен и могъщ — грохотът на новия Волгоград, израснал от пепелището и развалините по волята на съветския строителен гений.

Спряхме се в подножието на историческия танк «Челябински колхозник» и се загледахме. Тука се срещнаха на 26 януари 1943 година войниците на генерал Чистяков с несъкрушимите защитници на Волгоград, командувани от генерал Чуйков. Силно вълнение е обхванало душите ни. Тука се разигра най-голямата битка на всички времена. За да прегазят Волгоградската крепост, хитлеровите генерали докараха огромни пълчища. Срещу Съветския съюз врагът беше хвърлил 240 дивизии, от които 22 танкови, 19 моторизирани, 9 кавалерийски бригади и 190 пехотни. В същото време в пустините на Либия

водеха сражение срещу Британската империя само 4 германски и 11 италиански дивизии. Когато на 23 август 1942 година 200 души немски парашутисти като зелени скакалци наскачаха по бреговете на река Сухая Мечетка северно от града, по ширната съветска земя се понесе повелителен вик: «Нито крачка назад!» Към Сухая Мечетка се понесоха изтребителните батальони, излъчени от работниците на тракторния завод. Те заковаха нашествениците и ги държаха цели шест дни, докато пристигнат съветските войски. А в туй време стотици хиляди нашественици потъпкаха колхозните поля, кервани от оръдия, стада от танкове с черни кръстове се втурнаха към бреговете на Волга, облаци от птици със смъртоносен товар замрежиха чистото волгоградско небе.

През септември отбраната на Волгоград влезе в ръцете на генерал-лейтенант В. И. Чуйков. На 13 септември нашествениците се намъкнаха в града. Превзеха Мамаев курган — най-високия хълм. Почнаха да напират към централната гара. Тежки танкове разрушиха стените на завода «Красный октябрь» и зашариха по неговите северозападни цехове. Но срещу този мътен порой се възправиха войниците на съветските народи, работниците от металургичния и тракторния завод, жените и децата. Те заковаха врага върху Мамаев курган и не му позволиха да мръдне напред. Паулус се намъкна неусетно в подземията на универмага, «завоевателите» на Европа стигнаха до легендарната Павлова къща (на един хвърлей от Волга), но защитниците не им позволиха да стигнат до бреговете. Тука беше разбулена легендата за тяхната «неотразима сила». Незваните гости виждаха водата много отблизо, но не можеха да пият от нея. Волгоград се превърна на стоманен орех, който строши зъбите на хищника. Индустриалният град беше пометен, сравнен със земята. Тук-таме само стърчаха скелети на изгорели къщи, изпотрошени трамваи. Земята беше замрежена с разхвърляни релси, изпокъсани жици, посипана с разбити стъкла.

Старши лейтенант Хвастанцев, който беше отреден да варди една от улиците на града, видя, че срещу него се движат шест немски танка, и насочи оръдието си. Простреля първия, втория и третия. Изгърмя всичките си снаряди, но трите незасегнати вражи машини застрашително громоляха срещу него. Защитникът грабна противотанковия си автомат и удари четвъртия танк. С една от двете гранати, които носеше на поясока си, разкъса веригата на петия, а последната граната героят на Съветския съюз притисна до гърдите си и се хвърли под колелата на последния танк.

През втората половина на месец ноември ония, които проглушиха света с прословутите си «чували», намъкнаха цялата си армия в един колосален червен чувал. На 250 хиляди войници и офицери беше пресечен пътят за отстъпление. «Волгоград изяде всичките наши резерви» — се оплака един пленен германски генерал. «Ако врагът не се предаде — той бива унищожен!» — казва Максим Горки. Неудържимият щурм на съветските войски приключи Волгоградската епопея на 2 февруари 1943 година. Покрай бреговете на великата матушка Волга загинаха 147 хиляди германци, 91 000 пленници сложиха оръжието си, 24-ма хитлеристки генерали и 2500 офицери преклониха главите си. Ония, които оцеляха, ще си спомнят винаги думите на Александър Невски: «Който нахълта у нас с меч — от меч ще загине!» Героизмът на защитниците потресе целия свят. В Музея за отбраната на Царицин и Волгоград ние видяхме меча на английския крал Георг VI, подарен на гражданите, «крепки като стомана, в знак на дълбоко възхищение». А императорът на Абисиния е изпратил короната си. (От България е получено едно жалко албумче. Албумче с изгледи е изпратил нашият столичен градски съвет и на Московския градски съвет по случай 800-годишнината на съветската столица!)

Мина само едно десетилетие от оня ден, когато замлъкнаха топовете на Мамаев курган. И ето днес ние гледаме захласнати новия Волгоград. Нещо младо, нещо силно и победоносно бучи край Волга. Кулокрановете денем и нощем продължават да дигат етаж подир етаж. Цели гори от дървета пристигат от различни крайща и заемат местата на падналите през време на битката редом с хората сенчести дървета.

Волга тече покрай гора от заводски комини. Един до друг са се разположили два гиганта: волгоградският тракторен завод «Дзержински» и металургичният «Красный октябрь».

Тука от димящата кръв на съветските богатири се роди и нашата свобода. Ако не беше волгоградската победа, ние нямаше да бъдем свободен и независим народ, нямаше да ги има величествените паметници на българо-съветската дружба и сътрудничество: Химкомбинатa, металургичния завод «Ленин», язовирите «Васил Коларов» и «Александър Стамболийски», водите на Дунава нямаше да излязат в Бръшлянската низина, по равните полета на Добруджа и Тракия нямаше да навлязат над десет хиляди трактора, 1500 комбайна, на предна линия нямаше да излязат най-доблестните синове и дъщери на нашия народ: героите на социалистическия труд, ударниците, рационализаторите, майсторите на високите добиви. Нямаше да ги има и милионите електрически крушки, младите дръвчета в залесителните пояси. Трънливи синури щяха да разделят брат от брата, жилавият бич на господаря-експлоататор щеше да плющи върху изнемощелия гръб на българския работник и селянин. . .

Топъл вятър шумоли в сребристите върби и акациите на Мамаев курган. Вечерните светлини позлатиха водите на Волга, по които се точат кервани от параходи, баржи, водни трамваи. По булеварда се упътихме към блесналия нов театър, където саратовските оперни артисти дигаха завесата да покажат балета «Бахчисарайски фонтан». Булевардът

край Волга е дълъг 60 километра! В твърде неудобно положение ще се намери оня влюбен младеж, който живее на първия километър и след полунощ, когато спират трамваите, тръгне да изпрати любимата си до жилището ѝ на 60-ия километър. . .

Една сутрин във Волгоград ние с писателя Андрей Гуляшки, като бродехме покрай реката над пристанището, попаднахме на един открит колхозен пазар. Селяните от колхозите отвъд великата река бяха подредили за продан произведенията на своите плодородни полета, ферми и градини. Видяхме грамади от руски краставици, домати, пипер, пъпеши, ябълки, вишни, варени с кубански мед, печена волжка риба, варени раци, прясно и пушено месо, казани с варено мляко от Краснодарския край с леко загорял каймак, цистерни с хлебен квас, кокошки, яйца и какво ли не още. От птичка мляко можеш да намериш на тоя многолюден пазар. Нямаше я само блъсканицата и виковете на някогашните ярмарки, които така живописно рисува Николай Василиевич Гогол. Всичко беше наредено с вкус в нарочно построени лавки. Чиста, здрава, прясна стока. Алексей Василич от кубанската станица Баклановская продаваше едрозърнест ориз със седефен блясък. Изпечен, як колхозник с добродушни весели очи. Лицето му обрулено от горещия степен вятър. На главата му кожен каскет, бутнат към темето. Поведохме разговор. Неговият колхоз носи име «Климент Ворошилов» и мощните съветски машини обработват 80 000 декара земя. Почвата — силна и богата. В колхоза-милионер влизат и работят задружно три станици.

— Тука съм от десетина дни. Досега съм продал шест тона ориз, но се затъжих за колхоза. Щом продам и тия два чувала — ще бягам. Нашите вече са пожънали. А у вас ориз ражда ли се?

— У нас се ражда хубав ориз, много хубав — му отвърнах аз.

Алексей продаваше килограм ориз по 12 рубли. За доходите на волгоградските работници от трак-

торния и металургичния завод и за строителите на новия социалистически град 12 рубли не са висока цена.

— Всичко ще имате — казва Алексей, — и у вас ще стане като у нас. Нали сте тръгнали по същия път.

В нашия разговор се намеси една стара жена, която търпеливо чакаше да свършим, че да си купи ориз.

— Ние, другари, всичко това, дето го виждате, сме постигнали с пот на челото.

И за да покаже нагледно колко много труд са положили колхозниците през годините на социалистическото строителство, старицата избърса с ръкав челото си и се засмя.

Видяхме тракторния завод. Срещнахме героичните работници, до които правителството през 1930 година, след завършването на завода, изпрати такава телеграма: «Петдесетте хиляди трактора, които вие трябва да давате на страната всяка година, са петдесет хиляди снаряда, които дигат във въздуха стария буржоазен свят и прокарват път към новия, социалистически строй в селото.»

За да изтрият от лицето на земята тоя разрушител на стария буржоазен свят, през 1942 година по пет хиляди фашистки самолета всеки ден изсипваха върху него бомбите си, но през 1944 година той се изправи бързо на краката си като любимия на децата Ванка-Встанка и всичките негови мотори отново забучаха с победен грохот.

Главният инженер на тракторния завод се спря до прага, дигна ръка към главния инкубатор на тракторите и рече:

— Ето го автоматичния конвейер на Иван Петрович Иночкин.

И ние видяхме машини, машини, много машини, които поемаха детайлите, изработени в стоманолеярниците, сглобяваха ги последователно с безпогрешна точност и на всеки десетина минути избутваха към двора по един нов трактор.

— През годините на комунизма — продължи нашият водач — и тези работници, които виждате между машините, няма да ги има. Тук-таме ще се мяркат само инженери-наблюдатели.

— А работниците какво ще правят? — го запита един от нашите.

— Живот ще живеят: културен, весел, радостен живот. Ще стане действителност многовековният блян на най-светлите умове на човечеството.

При изхода на конвейерния цех сръчните работници наместиха веригите на един «ДТ—54», метнаха кожените възглавници на седалищата и запалиха мотора. Главният инженер ме покани да се кача в кабината. За по-малко от една минута мъртвата машина оживя, разтърси снага, забоботи и тръгна. Роди се и потегли. Къде ли ще се забият нейните плугове? В новите степи край Волго-Донския канал? В долината на Жълтата китайска река или в кооперативните блокове на Куртово Конаре под ябълките?

С каква радост и гордост нашите млади трактористи поемат кормилото на силната машина, изработена във волгоградския тракторен завод! Каква благодатна сила носи за нашата социалистическа република потокът от братска съветска помощ!

Огнедишащият гигант «Красный октябрь» оглуши ушите ни, блясъкът на неговите домени пещи ослепи очите ни. Топлината, която извира от тия вулканични ковачници, е непоносима. Над главите ни скърцат подвижни кранове и поемат големи вързопи старо желязо с електромагнити. Подавачните машини с огромни лъжици изсипват желязна храна в зиналите гърла на пещите. В пясъчните легла шурти разтопена стомана. Работниците са почернели като негри, само зъбите им лъщят. Техният труд е най-тежък, но те не мърдат от местата си. Видяхме беловласи стоманолеяри, които отдавна са получили пенсии, но не дават дума да става за напускане на завода. Работят юнашки и учат младежите. Добрите стоманолеяри получават по 3000

рубли месечно. А в прокатния цех по бързо въртящи се цилиндри стремително се носят огнени релси, провират се през машините, изтъняват, удължават се, почват да се гърчат като змии в пламъци и най-сетне падат омаломощени и закалени от студени водни струи. Готовата стомана отива в машиностроителните заводи.

За работниците заводите са построили монументални жилищни домове, където жените готвят със светилен газ. Навсякъде видяхме дворци на културата, театри, киносалони, стадиони, паркове за отдих, библиотеки, лекционни зали. Вечерно време работнически оркестри и хорове огласят бреговете на Волга.

Досега във Волгоград са построени 903 училища, 5 висши учебни заведения, 3 крупни театъра и десетина по-малки, отворени са 75 библиотеки. Архитект Владимир Ефимович, ръководител на строежите, на прощалната среща стана от мястото си и каза:

— Попитахте ме какво работим? Ние сме строители, хора на мирния труд. Ние градим, другари, онова, което подпалвачите рушат.

А Христо Радевски дигна чашата за онова велико бъдеще, когато българите ще ходят във Волгоград не като гости, а като членове на едно цяло, и за партията, която ни води към това бъдеще.

ДЖАН УЗБЕКИСТАН

Театърът носи името на поета Хамза Хаким-Заде. Небето е открито. Летните звезди на Ташкент са блестящи. От ледниците на Тян Шан, от заснежените върхове, от каналите (ариците) на Чирчик лъха прохлада и ведрина. Артистите играят пиесата «Баят и ратаят» от Хамза Хаким-Заде Ниязи. Сара Ишантураева изпълнява ролята на Джамили — неволница в харема на един бай — коравосърдечен, алчен и похотлив господар. Когато преди брачната нощ в спалнята на бая Джамили изпива отровата, пада и с немощен глас поръчва на своя любим мъж: «Гафур джан[1]! Не ме забравяй! Отмъсти на бая за мене и за детето!» — цялата публика е потресена. Повикана от благодарните зрители, артистката излиза пред завесата и гледа с блуждаещи разплакани очи, сякаш е дошла от друг, страшен свят, сякаш се е пробудила от кошмарен сън. . . Преди революцията бащата на Сара е бил байски ратай, безправен роб, като героя на пиесата Гафур. След неговата ранна смърт майката е била принудена да раздаде невръстните си рожби на чужди хора. Мъничката Сарахон си спомня едно дърво в задния двор на богата байска къща. Девойчето се е покатерило на дървото и наблюдава жестока сцена: Артък бай е завързал за колоната на терасата най-младата и най-хубавата от жените си и я налага жестоко с един тежък бич. Жената пи-

[1] Джан — скъпи, любими.

щи и се превива. . . Спомня си още скръбните очи на една непозната забулена узбечка, която често наднича през зида и мълчаливо наблюдава как Сарахон играе. По-късно Ишантураева узнава, че тая измъчена жена е била нейна майка. Сара е осемгодишна, когато сластолюбивият Артък бай предлага пари на втория й баща, иска да купи невръстното дете и да го заключи в харема си. Бащата е готов да склони, но втората майка не дава сирачето. Баят, разлютен, изхвърля всички на улицата.

Пламва Великата октомврийска революция. Нейните вълни стигат до бреговете на Сър Даря.

Поетът Мирмухсин, който седи до нас в театъра, разказва:

— Авторът на пиесата — Хамза — издигна знамето на болшевишката правда и всяка негова дума се забиваше като куршум в сърцето на стария свят. В родното си планинско село Шахимардан той построи паметник на великия Ленин. На 8 март 1928 година двадесет и три негови съселянки хвърлиха паранджите, които закриваха от очите им белия свят. За хвърляне на паранджите робовладелците наказваха робините си със смърт. Десет дни по-късно тъмни хора завардиха поета и го убиха зверски.

Четиринадесетгодишната Сара отиде да учи театрално изкуство в Москва. Когато израсна и се върна в Ташкент, тя се възправи неустрашимо на сцената. Защитниците на феодалния робски строй в Средна Азия забраняваха на жените да излизат на сцената. Те не им позволяваха дори да влязат в театралния салон. Две от първите узбекистански актриси заплатиха с живота си своята любов към драматичното изкуство. Но Сара не беше от тия, които се плашат.

Годините вървяха. Гладната знойна степ между Ташкент и Самарканд, където от векове керваните камили са падали и издъхвали от слънчев жар, по волята на съветските комунисти се превърна на памукова градина. 160 хиляди узбеци, киргизи, таджици за 45 дни прокопаха великия Ферганski канал, 280 километра дълъг. Те изкараха 17 милиона кубометра, за да утолят хилядолетната жажда на Гладната степ.

Такого вдохновенного труда
не знал никто, нигде и никогда!

При откриването на канала, който пои най-плодородния льосов чернозем в света, се повтори същата сцена, която описва в безсмъртната си поема «Фархад и Ширин» Алишер Навои преди пет столетия: засвириха старинните гигантски тръби, от чиито звуци според легендата са се събаряли стените на Йерихон, ножицата преряза червената лента и буйната планинска вода нахълта в канала. Несметният народ, загубил ум от радост, нададе гръмотевичен вик, стотици конници пришпориха конете си и препуснаха по двата бряга на Ферганския канал да се надбягват с водата.

В Ташкент се появиха просторни сенчести булеварди. Глинените мазанки паднаха и на техните места се изправиха разкошни социалистически дворци. Най-големият архитект на нашето време, московският строител Шчусев, съгради монументален театър и го украси с мрамор, дърворез, алабастър. Художникът Чингиз Ахмаров нарисува по стените чудни картини, които напомнят старинните узбекски миниатюри. В една от тях е изобразен Александър Македонски на бял кон, с чалма и две пера на челото. Три хиляди години Средна Азия носи в сърцето си образа на неустрашимия македонец!

Английският писател Ридиард Киплинг пише, че между Изтока и Запада лежи огромна пропаст. Но комунистическата партия хвърли неразрушим мост над тая пропаст. Москва стана близка. Самолетите стигат от Внуково до Ташкент само за 11 часа. С неограничената помощ на всичките съветски народи в Узбекистан израстоха индустриални гиганти: заводът за черна металургия, фабриката

за селскостопански машини, текстилният комбинат в Ташкент, който вади по 26 хиляди метра платове на ден и облича цяла Средна Азия, фабриката за изящна коприна в Самарканд. Най-добрата тъкачка на републиката Нурия Максумова мина на 24 стана и влезе в Световния съвет за защита на мира. Десетки хиляди трактори, култиватори, памукоберачки, водни централи отмениха древното рало, мотиката и на човешката работна ръка олекна. Преди революцията в Узбекистан имаше само един гражданин с висше образование. На 100 души само двамина знаеха да четат и пишат. Няма ги вече някогашните писари, които седяха по кръстопътищата и пазарите с мастилница, провесена на ремък, прехвърлен през шията. Днес 5150 училища са разтворили вратите си за малките узбечета. 55 хиляди учители и 900 професори се грижат за просветата на младото поколение. Във висшите учебни заведения следват 35 хиляди студенти. Докато в нашата съседка Турция на един обикновен волски плуг се падат 16 домакинства и «караспанът» — дядо Адамовото рало — продължава да рови земята, всеки колхоз на Узбекистан разполага с по 3—4 трактора, десетки прикачни машини, собствена водна електроцентрала. Появиха се стотици колхози-милионери. Академикът Саади Садъкович принуди памука да расте и денем, и нощем — на електрическа светлина. Председателят на Академията на науките ни каза:

— Нашите учени продължиха живота на каракулските овце. Нашите учени не се спират пред нищо. Те вече получиха цветен памук. Ако партията им поръча да получат такова яко памучно влакно, на което да може самолет да увисне — ще го получат. Повече от 400 нови, невиждани досега вида ябълки зреят в градините край Сър Даря, Чирчик и Зеравшан.

Пред революцията в този полудив край нямаше нито една печатна книга на узбекски език. Днес поемите на Гафур Гулям, на Уйгун, на Зулфия и

Мирмухсин засипват библиотеките. Има книги, които стигат до 70 хиляди бройки. В съветско време са напечатани 200 милиона книги на узбекски език.

Мукарам Тургунбаева омагьоса очите ни с фергански и хорезмски танци. Очарователна, жива, мургава, еластична, в атлазна премяна, с копринена позлатена тюбетейка — артистката приличаше на видение от «Хиляда и една нощ».

Освободената, равноправната узбечка стъпи здраво на краката си и показа на какво е способна жената на Средна Азия. Сара Ишантураева продължава да играе ролята на Джамили в пиесата на Хамза. Сара е сега знатна жена, любимка на целия народ. Преди три години Ташкент я посочи за депутат във Върховния съвет на СССР, а комунистите я избраха за член на своя Централен комитет.

Така е тук, така е в околните съветски републики Туркмения, Киргизия, Таджикистан, Казахстан, където в царско време е царила «патриархалщина, полудивотия и същинска дивотия», както казва Ленин.

Главният архитект на Ташкент Мидхад Сааданович Булатов — сладкодумен, високопросветен, певец, весел и духовит — скочи от автомобила и се обърна към нас:

— Питате ме какъв съм: поет, историк или архитект? Аз съм като вас: ето един от моите томове!

И като размаха широко десницата си, той ни показа една чудесна нова постройка с колонади, узбекски орнаментални дантели, резба върху алабастър. Новите творци на узбекското изкуство следват пътя на старите, познати в историята или безименни, майстори. В Ташкент ние видяхме релефен израз на изкуство — национално по форма.

Самият режисьор на филма «Алишер Навои» Камил Ярматов една вечер пристигна в писателската вила край Ташкент, където бяхме отседнали, намести един филмов апарат в градината и ни прожектира върху стената на вилата своето майсторско произведение. Ние гледахме старинските картини

от живота на великия поет, удивявахме се на неговата мъдрост, човеколюбие, справедливост, а над главите ни блещукаха звездите на Голямата мечка, същите, които са грели и преди петстотин години, когато Навои е рисувал с орлово перо образите на Фархад и Ширин. Далечните потомци на Навои отново дигнаха и понесоха напред «изхвърленото знаме зад борда». Те са насядали край нас, разпитват ни за България и жадно слушат. Колко е далеко нашата родина! Четири хиляди километра ни делят от Балкана, но Мирмухсин знае наизуст «Хаджи Димитър». Пътя от долината на Вардар до Самарканд победоносните Александрови фаланги са изминали пеш, натоварени с лъкове, стрели и щитове. Ние сме съвсем близо до границите на Китай, на Индия и Афганистан. Усещаме горещия дъх на стария свят, който се надига мъжествено срещу игото на американските и английски завоеватели.

Една сутрин ние се дигнахме в знойното узбекистанско небе и полетяхме към древния Самарканд, наречен в миналото «Руи даминаст» — лице на земята. Развълнувани гледахме тъмнозеления оазис. Минахме над колхоза-милионер в кишлака Нау, Янгулски район, където председателят Абдула Артиков ни показа какви чудеса ражда земята, когато има много вода и много машини. Колхозниците само два пъти копаят с мотика памуците. Цялата останала работа вършат машините. Памукоберачните машини сега събират половината от узрелия памук, но скоро ще отменят напълно човешката ръка. Цял щаб от изнамервачи работи в Института за механизация на памукопроизводството. В двора на института видяхме най-мощния съветски трактор «Стал —80» и най-малкия «ХТЗ—11», сенокосачки, които загребват по 10 метра откоси, машини за маганене на памук, които отменят 500 души дневно, машини за беритба на памук, които събират по 6000 килограма памук на ден и отървават колхозниците от адския труд — от зори до мрак да стоят наведени под палещите слънчеви лъчи. В

«шипана» — лятна постройка за отдих на една от бригадите — ние бяхме поканени на разкошна трапеза на изобилието: повече от тридесет яденета. Край нас шумяха необозрими памукови полета, под лозниците тегнеха узрели гроздове, наровете бяха наедрели колкото юмрук. На трапезата поетът Уйгун каза:

— По-рано пясъците връхлитаха върху нас, а сега ние атакуваме пустинята с могъща техника. У нас има такава пословица: «Дай ми вода, ще накарам и камъка да роди храна!»

Сянката на самолета пресече жълтата лента на Сър Даря. Прелетяхме великата пустиня, където расте само саксаул — дърво без листа, без сянка, — съскат люти змии, влачат се пясъчни крокодили, пълзят отровни скорпиони, паяци, бягат зайци, хвърчат бързоходи жейрани и диви магарета — онагри. Рибарите тук ловят лопатоноси риби, които се срещат само в Сър Даря и Мисисипи. В просторите на Гладната степ Сър Даря описва гигантски полукръг, който напомня дъгата на колосален лък. Затуй народните певци наричат тая област «Фархадовият лък». Съветският писател Виктор Виткович пише: «Като стрели, пуснати от този богатирски лък, ще прорежат Гладната степ десетки нови канали! И там, където прелетят тези вълшебни стрели, във вчерашната пустиня ще се раззеленеят още стотици и хиляди памукови плантации. На юг ни преградиха пътя заснежени могъщи планински вериги. Долината на Зеравшан. Реката се е разляла широко и потопила работната земя и градините на Самарканд. Блеснаха водите на просторно водохранилище — Узбекското море. Преди 2300 години македонците са разрушили стените на този град и са поръсили Зеравшанската долина с оболи и Александрови тетрадрахми. Ние слязохме от самолета, тръгнахме, но градът не се виждаше. Целият Самарканд е потънал в гори от овощни дървета и лозници. По клоните на дърветата са накацали непознати зелени птици, сякаш са емайлирани.

Средище на града е площад «Регистан», където се издига грандиозен архитектурен ансамбъл, останал от годините на феодализма в Узбекистан. Като приказни заводски комини пронизват пепелявото самаркандско небе чудно украсените минарета на трите медресета, най-старо от които е Улугбековото. Стените на медресето са покрити с цветна майолика, която напомня гълъбов иранск килим. По улиците, които започват от «Регистан», са разположени магазините, работилниците, чойханите, ресторантите. Гордост на Самарканд в миналото е била съборната джамия «Бибиханъм», чиито рушевини представляват величествена и незабравима картина. До ден днешен са оцелели градските водохранилища, зидани от местен камък, осмоъгълни щерни, в които водата на Зеравшан е нахлувала през най-горещите летни дни, когато се топят снеговете по брилянтните върхове на Тяншанската планинска верига. Старите самаркандски къщи нямат прозорци към улиците. Те са окръжени от високи глинени зидове (дували), вратите са дървени, украсени с резба, колонки, корнизи. В покрайнините на града в зелената шума на плодните дървета се надигат като престарели гъби средновековните крепостни жилища, наречени курганча. Техните зидове стигат до шест метра височина. Слънчевата светлина влиза в тия старинни жилища през вратите-прозорци, които гледат към дворовете и са замрежени с решетки от дърво или алабастър. Стените отвътре са покрити с чудни плетеници от дребни алабастрови плочки. От многовековния труд на народните майстори — строители и резбари — са останали паметници, орнаменти, тъкани, вещи за вътрешна украса с поразителна красота и художествена внушителност. Историкът Иван Иванович Умняков ни показа самаркандските средновековни паметници. Като видение от далечни времена напреде ни израсна гробницата на Тимуридите с яйцевиден купол като пресечен пъпеш, облечен в емайлови — сини, зелени и жълти — плочки. До наши дни са оцелели само 6000 плочки. За да възстановят купола и да му върнат първоначалния блясък, днешните самаркандски майстори са изпекли още 70 000 плочки. Долната вътрешна облицовка на стените е направена от прозрачен млечнозеленикав оникс. Над нея има сталактитов корниз от мрамор, украсен със злато и цветни шарила. Вратите са дело на вдъхновени художници, които са издялали от карагач, орех и чинар цели поеми и са ги поръсили с инкрустации от слонова кост. Прозорците са замрежени с дървени и алабастрови дантели. Страшният, куцият железен емир Тимур, от когото е треперал целият Изток, победителят на познатия в нашата история Баязид Светкавицата, лежи в ковчег от чер нефрит в гробницата на емирите — Гур-Емир. Когато през 1941 година учените открили ковчега му — целият мавзолей се изпълнил с упойващ, главозамайващ мирис на благоуханни вещества (тамян, камфор и роза). Тоя аромат се запазил няколко недели. Със страхопочитание минахме край гробницата на най-прославения астроном на средните векове, внука на Тимур — мирза Улугбек Гурагани. За него Алишер Навои пише: «Улугбек протегна ръка към науките и много нещо узна; пред неговите очи небето слезе ниско и стана близко.» От Улугбековата обсерватория е оцелял само един секстант — две огромни мраморни дъги, върху които са положени бронзови релси с градуси, минути и секунди. С този астрономически инструмент емир Улугбек е определял положението на слънцето, луната и звездите в мировото пространство при съставянето на прочутия си звезден каталог. Преди пет столетия узбекистанският звездоброец е изчислил годината на 365 дни, 6 часа, 10 минути и 8 секунди. Днешната астрономическа наука дава същото изчисление с разлика само в секундите. Според Улугбековата астрология астрономическата ширина на Самарканд е $39^0\,37'$ и $28''$, в действителност — $39^0\,38'$ и $50''$. В 1449 година заговорници-дервиши са отсекли гла-

вата на великия астроном и разрушили до основи обсерваторията му.

Докато разглеждахме рушевините на най-голямата древна постройка в Средна Азия — джамията «Бибиханъм», «чиято арка щеше да бъде единствена, ако Млечният път не беше нейният двойник», както пише Шериф-ед-Дин, — докато надничахме в гробниците Шах-и-Зинда на изоставеното градище Афросиаб, където според преданието е погребан Кусам, син на Абас, братовчед Мохамедов, вечерта посипа със златен прах тяншанските върхове и вълшебните, никъде по света неповторени минарета на «Регистан». Пред един от мавзолеите на Шах-и-Зинда върху вехто килимче, постлано на плочите, седеше с кръстосани крака почернял старец, брадат, със снежнобяла чалма, загледан в земята. Той приличаше на Тимуров връстник, забравен от вековете, потънал в безмълвие и размисъл.

В старата столица на Узбекистан Герат преди четири и половина столетия султан Хусеин прекарвал дните си в «близост с дъщерята на лозата», а неговият велик везир Алишер нареждал стих след стих и навлизал с величави стъпки в просторите на грядущите векове. В Улукбековото медресе той слушал лекциите на източния мъдрец Махмуд-ал-Самарканди, четял стиховете на своя учител Джами, обмислял своята «Петорка» и играел на шахмат. Веднъж в Самарканд влязъл дълъг камилски керван, който идел от степите и пътувал към страната на слоновете — Индия. Камиларите разтоварили уморените животни, напоили ги със студена вода от близкия арик и насядали на плочите пред арката на медресето да отпочинат. Един старец, като оня, когото видяхме в Шах-и-Зинда, изкарал своята дутра, нежно погалил с пръсти струните ѝ, поклатил замислено глава и почнал да разказва легендата за безстрашния каменар Фархад, който, за да завладее сърцето на пленителната Ширин, дал оброк да разбие планината и да наводни жадната земя на Гладната степ. Брадатият велик везир Алишер Навои тъкмо излизал от медресето. Той приближил с тихи стъпки, спрял до чужденеца, опрял двете си ръце върху патерицата си и наострил слух. Когато оня с дутрата млъкнал, Навои го попитал:

— Откъде си научил тази легенда?

— Разказаха ми я — отвърнал чужденецът — хората, които живеят на кръстовището на три пътя, там, където Голямата река се измъква като змия от планината и навлиза във Ферганската долина.

Дълбоко развълнуван, Алишер Навои се прибрал в стаята си, запалил светилника, изкарал «калема» и почнал да ниже първите песни на поемата си «Фархад и Ширин».

Какъв хуманизъм и дълбока любов към хората излъчват думите му: «Ако ти си човек, не наричай човек оня, който не се грижи за народа!»

Когато влязохме в открития театър, един самаркандски артист се появи пред завесата с разкошен букет — да поздрави гостите, пристигнали от далечната братска страна, родината на Георги Димитров. Щом чуха името на Димитров и на нашето отечество — всичките зрители станаха прави и почнаха да ръкопляскат.

БРАТЯ ЛЮБИМИ

Ти помниш, Алъоша, смоленските пътища,
валяха проливни и-зли дъждове. . .

Константин Симонов декламира своето прочуто стихотворение, посветено на Алексей Сурков. Слушателите със затаен дъх ловят всяка дума от устата му. Ние сме в кабинета на главния редактор. «Литературная газета», или «Литературката», както я наричат галено московци, ни покани на вечеря. Руска вечеря на изобилието. Братска среща. Поетът Симонов по риза (навън е юлска московска нощ) декламира просто, прочувствено, сърдечно, с подкупващ глас. Когато стигна до онова място, където в стихотворението става дума за селската къща в Борисово, за писъка на девойката, за побелялата старица в салопчик от мъхнато платно, за облечения в бяло старец като за смърт, гласът на четеца затрепера, стана по-глух и по-дълбок, погледът му се плъзна над главите ни далеко към пожарищата на Великата отечествена война, в очите му заблестяха сълзи. Тръпки ме полазиха. . .

Тези са съветските писатели, знаменосците на най-напредничавата, водещата, най-революционната литература в света, «инженерите на човешката душа». Тая вечер те са се събрали да почетат българските гости и техните мисли са устремени към нашата млада социалистическа родина, към Шипка и Димитровград. Преди да започне стихотворението, Симонов се обърна към една редакционна работница, която много предпазливо и тихо открехваше вратата на кабинета:

— Таня, ти сама не влизай и никого не пускай, докато. . .

Жената замръзна като часовой пред вратата и не мръдна, додето екнаха задружните песни — руски и български. Тия песни ни върнаха десетина години назад, когато милионните съветски народи бяха излезли да срещнат неканените гости от запад и да ги почетат с огън, когато партизанските вихри бучаха над разбойническата глава на нашественика, валяха зли оловни дъждове и нощем руското небе пламтеше, обхванато от исполински пламъци.

В ония героични години редом с бойците препасаха колани с пистолети и напълниха писалките с мастило над 800 души писатели и заминаха на фронта. От тях 242 души не се върнаха и не седнаха на писмената си маса. Аркади Гайдар, любимият писател, доблестен гражданин и болшевик, който учеше съветските деца «да живеят честно, много да се трудят и крепко да обичат и пазят тая огромна, щастлива земя, наречена съветска страна», легна в черноземa край Днепър, пронизан от вражи куршум. В Музея на съветската литература видяхме едно писмо, написано от Ю. С. Кримов, автор на «Танкер Дербент». Писмото е написано два часа преди смъртта на писателя, изрешетено от куршумите на ония, които бяха тръгнали да заграбят целия свят. Мъжествено се биха за своята съветска родина и писателите. С перо и меч те воюваха до последния ден, когато над Берлинския райхстаг заплющя знамето на победата. И често пъти, когато станеше нужда, те сменяха перото с меча, нали тези две оръжия са изковани от един и същи метал.

В разгара на вечерята донесоха за проверка четири, влажни още от печатарско мастило страници на «Литературная газета». Главният редактор хвърли последен поглед на заглавията, клишетата, стихотворенията и даде знак да включат тока.

Под нас забучаха печатарските машини като грохот на развълнувано море. И още преди да се появи зорницата над кремълските кули, влаковете, автобусите, самолетите и параходите ще отнесат вестника по всичките краища на земното кълбо.

Съюзът на съветските писатели е настанен в някогашния старинен едноетажен дом на Толстоевата жена София Андреевна. (Великият писател разказва за тоя дом във «Война и мир».) Там ние се срещнахме с големите представители на днешната съветска литература. Всяка минута в полукръглия двор, украсен с разкошни цветни лехи, влизат автомобили. Непрекъснат поток от моторни коли. Не са единици ония писатели, които разполагат със собствени автомобили. Моторната кола е навлязла дълбоко в бита на съветския гражданин. Първият, когото срещнахме в двора, беше Елизар Малцев, много скромно облечен, с надупчени като сито сандали, дребен на ръст, но снажен литературен работник. Той се пошегува:

— Изглежда, че Москва ви посреща хладничко (духаше вятър и плискаше дъжд), но вие ще видите колко е у нас топло.

Колко е топло в Съветския съюз, ние се убедихме веднага, когато със светнала усмивка раздруса ръцете ни и ни прегърна богатирът Аркади Первенцев — сценаристът на филма «Героите на Шипка» — и влязохме в кабинета на Алексей Сурков — заместник-главен секретар на съюза. Като гледах прошарената коса на тоя вдъхновен поет, на този човек с голямо душевно благородство, сърдечна простота и немирен кичур коса над челото, аз си спомних неговото стихотворение за оня юноша, който се навел над водата и поразен, открил, че е целият побелял, а бил само на двадесет години. И там, застанал над горския ручей, дал обет да наказва безпощадно и яростно свирепите врагове на родината и кой ще го обвини, че е бил жесток в боевете?

Върху облегалото на едно кресло е полуседнал селянинът от Глотовка Михаил Исаковски, който

разнежи сърцата на милиони хора и ги накара ненаситно да пеят неговите прости и вълнуващи песни. Той носи черни очила и е по-едър на бой от другите, защото е расъл в Смоленските гори.

Сурков още при първата среща ни попита:

— В коя съюзна република искате да идете? Украйна? Грузия? Крим? Или Узбекистан, който възмъжа за три десетилетия, стана неузнаваема социалистическа страна и по чийто път върви и вашата народна република?

— Узбекистан! — едногласно отговорихме ние и се развълнувахме страшно от това необикновено и привлекателно предложение.

Сурков е българолюбец и познава добре нашата родина. Той разказва увлекателно. Когато говори, умее да се шегува и смехът му е заразителен. Духовит, саркастичен, но деликатен човек.

— Ние тука заседаваме понякога малко повечко — не ви го препоръчвам. Телефонът, ако те няма, звъни от 9 часа сутринта до 2 часа след полунощ, но от това ходът на революционното социалистическо строителство не спира. Когато излезем на катедрата пред народа със значителни произведения, в салоните настъпва голямо оживление, стават горещи и полезни обсъждания.

Попитахме го как постъпва съюзът с ония писатели, които в миналото са напечатали добри произведения, но след туй са престанали да пишат.

— Преди всичко нашият съюз полага грижи за подготовката на млади писателски кадри. Както знаете, имаме писателски институт «Максим Горки». Има, разбира се, има ги и у нас писатели, които мълчат две-три години и сетне неочаквано откриват... че са се отучили да пишат. Лемеж, който не пори земята, бързо ръждясва. Съюзът следи личната работа на всеки писател, насърчава го и му помага. Писателското дело е особено. Как да постъпим с ония, които мълчат дълго време? Шолохов не е печатал нищо ново от 10—15 години. Да го изклю-

чим ли? Според мене трябва да бъдем внимателни и строги при приемането на нови членове.

В разговора се намеси Степан Щипачов, строен, беловлас, с проницателни, малко тревожни очи.

— Истински даровитият човек в нашата съветска действителност не пропада. Пристига, да речем, съвсем неизвестен колхозник, металик, инженер, донася ръкопис в редакцията и навлиза изведнъж в литературата. Народът го посреща с въодушевление. Всички му дават път. Но има млади хора, които натискат вратите на редакциите, без да са призвани за книжовна работа. Не бива да увличате в литературата неспособните за книжовен труд. Внимателно трябва да ги отклонявате, защото дадете ли им път — ще ги осакатите като хора за цял живот. И още едно: пазете старите кадри! Литература не се прави от количество, а от налични талантливи кадри.

В комисията за драматургия и кинематография узнахме, че Орлин Василевата пиеса «Тревога» (Съветските театри я играят под заглавие «Земен рай») по брой на представленията води хорото в Съветския съюз през първите месеци на текущата година. Само през март тя е играна 399 пъти в големите градове на съюзните републики. Александър Фадеев разказва, че на младини е прочел в списание «Нива» превода на «Под игото» и Вазов му е бил един от първите учители. Днес милиони ученици изучават Вазовите книги, чийто брой в Съветския съюз непрестанно расте.

Народите в ширната съветска земя говорят на 169 езика. 40 национални литератури изграждат камък по камък книжовните паметници на съветската епоха. В богатирската книжовна нива от Черно море до Амур излязоха такива орачи, каквито никога не е имало. В московския писателски дом ние срещнахме писатели татари, туркмени, киргизи, мордвини, узбеци, азербайджанци. Преди революцията книжовните съкровища на средноазиатските народи се намираха само в архивите на библиотеките. Народните певци — украинските кобзари, кавказките ашуги, туркменските бахши, казахстанските акини — разнасяха живото поетично слово сред народа. Но щом вихърът на Великия октомври отнесе феодалния бич на байовете и железните окови на гулямите (робите), хиляди даровити народни синове хванаха писалките. Революцията завари в Узбекистан само един гражданин с висше образование (днес 35 хиляди студенти се учат в университетите на Ташкент и Самарканд), в страната не е имало нито една печатна книга, а през съветско време са напечатани над 200 милиона книги на узбекски език. Изжаднялата от хилядолетия народна душа е неутолима. Тя поема книжовното слово, тъй както напечената Гладна степ, която се намира между Тащкент и Самарканд, поглъща студените струи от каналите на Чирчик, Сър Даря и Зеравшан. Шолоховите книги само в Съветския съюз са напечатани на 55 езика, от Маршаковите произведения са разпространени 24 милиона бройки, от Алексей Толстоевите — 26 милиона.

Могъщ е гласът на съветските писатели. Той прехвърля границите на родината и се носи по целия свят.

Архитект Руднев определя дълголетието на току-що открития московски гигантски университет «Ломоносов» на 500 години. Какво е дълголетието на едно литературно произведение? В стихотворението си «Зърно» Степан Щипачов разказва за житното зърно, намерено от археолозите в една египетска гробница. Няколко хилядолетия то лежало в каменната гробница, но щом го изнесли на слънце и заровили във влажната земя — оживяло бързо и вързало клас. «Когато издирят нашето слово след стотина години — тревожно се пита поетът, — какво ще изнесат на бял свят?» Скромни, с голямо съзнание за своята отговорност пред народа, комуто служат, съветските писатели пишат, без да мислят за паметниците на бъдещето и венците на днешния ден. Но гласът им е могъщ! Съветските

народи са окръжили с любов и гореща признателност делото на своите народни писатели от миналото. Градове и села, заводи и колхози, театри с библиотеки носят техните имена. Нямат чет параходите с писателски имена, които плават по Волга, Дон, Об, Енисей. А в Ленинград за празника на флота беше пристигнал един гигант-кръстосвач на име «Максим Горки». Той беше задръстил цялата Нева от единия край до другия.

Разговаряме с главния редактор на списание «Октябър» Ф. Панфьоров.

Съветското правителство ни дава годишно по три месеца творчески отпуск, но и те не стигат. Каква работа ще свърши един агроном, ако се занимава с агрономство само три месеца през годината? Писателят трябва да пише всеки ден! — натъртено завърши Панфьоров.

Аз бях юноша, когато с голямо вълнение прочетох неговия първи роман «Бруски», в който авторът описва как израства новият съветски селянин Кирил Ждаркин. Сега буйната му черна къдрава коса е поръсена с белия сняг на годините, но Панфьоров е снажен и крепък, спокойно разказва и пуши с кехлибарено цигаре. Върху ревера на лятното му палто блещука червено знаме. Той е депутат на трудещите се, един от учителите на крилатата литературна младеж.

Челниците на днешната съветска литература се събраха в салона на московския «Метропол» на последната ни другарска среща и произнесоха вдъхновени слова за нашата обща дружба и братска съдба

Когато поканили по телефона Федор Гладков, той отговорил

— Аз никъде не ходя, здравето ми не позволява, но българите трябва да видя.

И ето го, дигна чашата «за нашите любими братя еднокръвни, с които се сляхме в общи мисли, общ труд и общ път поехме».

На трапезата Самуел Маршак разказа, че още

през детските си години е бил поразен от внушителната сила на Ботевите стихове, Ермилов декламира на български «Жив е той, жив е», а Исаковски раздвижи в душите ни съкровените струни на чиста синовна обич към родината с прекрасното си стихотворение «Летят перелетные птицы».

Желанья свои и надежди
Связал я навеки с тобой —
С твсею суровой и ясной,
С твсею завидной судьбой. . .

(1953)

СЪДЪРЖАНИЕ

Вълшебните извори 5
Мадарска легенда 12
През една юлска нощ 18
Хан Крум и неговият кавхан 30
Клада 40
Самуил 49
Старопланинските бунтовници 61
Цамблак в Търново 72
Последният дъх 81
Георги Кратовчето 94
Драган Светогорецът 102
Големият учител 109
Никола Козлев 119
От Къкрина до бесилката 136
Под ябълката 154
Каравелов в Пловдив 163
Петко войвода 170
1877 182
Юначният българин 199
През ония паметни дни 204
Един за друг 211
Иречек в България 220
Някога 244
Първомайска история 250
Първата светкавица 257

СЪДЪРЖАНИЕ

Вълшебните извори 5
Мадарска легенда 12
През една юлска нощ 18
Хан Крум и неговият кавхан 30
Клада 40
Самуил 49
Старопланинските бунтовници 61
Цамблак в Търново 72
Последният дъх 81
Георги Кратовчето 94
Драган Светогорецът 102
Големият учител 109
Никола Козлев 119
От Къкрина до бесилката 136
Под ябълката 154
Каравелов в Пловдив 163
Петко войвода 170
1877 182
Юначният българин 199
През ония паметни дни 204
Един за друг 211
Иречек в България 220
Някога 244
Първомайска история 250
Първата светкавица 257

СЪДЪРЖАНИЕ

Вълшебните извори 5
Мадарска легенда 12
През една юлска нощ 18
Хан Крум и неговият кавхан 30
Клада 40
Самуил 49
Старопланинските бунтовници 61
Цамблак в Търново 72
Последният дъх 81
Георги Кратовчето 94
Драган Светогорецът 102
Големият учител 109
Никола Козлев 119
От Къкрина до бесилката 136
Под ябълката 154
Каравелов в Пловдив 163
Петко войвода 170
1877 182
Юначният българин 199
През ония паметни дни 204
Един за друг 211
Иречек в България 220
Някога 244
Първомайска история 250
Първата светкавица 257

В димящия миньорски град 267
В тъмницата на Кюстенджа 274
Неустрашимият 313
Народен закрилник 325
В Искърския пролом 331
Поп Андрей 337
Окованият Димитров 347
Искаме да го видим 387

ПО ШИРНАТА СЪВЕТСКА ЗЕМЯ

В белокаменната Москва 393
Ясна поляна 403
В Ленинград 412
Буря над Цимлянското море 421
От Мамаев Курган 429
Джан Узбекистан 437
Братя любими 448

Редактор Симеон Султанов
Художник Борис Ангелушев
Худ. редактор Елена Маринчева
Техн. редактор Ветка Гуджунова
Коректор Славка Иванова

Формат 84/108/32; тираж 8 100 екз.; печатни коли 28·75; издателски коли 21·85; л. г. IV; поръчка № 88/1963 г. на издателство «Български писател»; дадена за набор на 19. IV. 1963 г.; излиза от печат на 20. VII. 1963 г.; цена 1·55 лв.; кн. тяло 1·20 лв.; подвързия 0·30 лв.; обложка 0·05 лв.

ДПК «Димитър Благоев» — София